

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधकार्य 'रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकता' भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ । यस शीर्षकसँग सम्बद्ध विषयले रमेश विकलका उपन्यास र आञ्चलिकता गरी मूलतः दुई पक्षलाई समेटेको छ । रमेश विकल (जीवनकाल, १९८५-२०६५) नेपाली साहित्यका बहुआयामिक व्यक्तित्व हुन् । उनले कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, बालसाहित्य आदि साहित्यका धेरैजसो विधामा सफलतापूर्वक कलम चलाएर आफ्नो बहुमुखी प्रतिभाको परिचय दिएका छन् । उनी आख्यानकारका रूपमा सर्वाधिक चर्चित व्यक्तित्व हुन् । उपन्यासकारका रूपमा उनलाई चिनाउने *सुनौली* (२०३१), *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* (२०४०) र *सागर उर्लन्छ सगरमाथा छुन* (२०५२) गरी तीनवटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन् भने *विक्रम र नौलो ग्रह* (२०३९) उनको प्रकाशित बाल उपन्यास हो ।

उपन्यास गद्य रूपको भाषिक कलाका रूपमा चिनिने साहित्यको आख्यान विधाको एक भेद हो । जीवनजगत्सँग सम्बद्ध घटना-परिघटनालाई शृङ्खलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको कार्यकारण सम्बन्धमा आधारित आख्यानको बृहत् रूप नै उपन्यास हो । यसमा सामाजिक जनजीवनका विभिन्न क्षेत्रबाट चयन गरिएका पात्रहरूको सहभागितामूलक कार्यव्यापारको प्रस्तुति हुन्छ । मानवीय आचरण क्रियाकलाप, जीवन भोगाइ र परिवेशको चित्रण उपन्यासमा हुन्छ । आख्यानात्मक विधाका रूपमा परिचित उपन्यासका विभिन्न प्रवृत्तिहरूमध्ये आञ्चलिकता पनि एक हो । विकलका उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवाद, आलोचनात्मक यथार्थवाद, साहित्यको समाजशास्त्र, सांस्कृतिक अध्ययन आदि सैद्धान्तिक आधारमा अध्ययन गर्न सकिन्छ । अध्ययनको एउटा पद्धति आञ्चलिकता पनि हो ।

आञ्चलिकताको सम्बन्ध राजनीतिक सीमा विभाजनभन्दा पनि स्थानीयतासँग निकट रहेको हुन्छ । कुनै देशको एउटा भूभाग, क्षेत्र वा प्रदेश नै अञ्चल हो । अञ्चलमा भूगोल मात्र नभएर त्यसभित्रको जनजीवन पनि हुन्छ । प्रकृति, संस्कृति, भाषा, आर्थिक- सामाजिक अवस्था, जाति, जनजातिगत विशेषता, स्थानीय ऐतिहासिक तथा राजनीतिक विशिष्टता आदिको समष्टिबाट कुनै पनि अञ्चलको स्वरूप निर्माण भएको हुन्छ । आसपासका अन्य

अञ्चलभन्दा कतिपय भिन्न विशेषता कुनै पनि अञ्चलमा समेटिएका हुन्छन् । यिनै स्थानीय पहिचानको चित्रण भएको साहित्य आञ्चलिक साहित्य हो । आञ्चलिकताको चित्रणका दृष्टिले साहित्यको आख्यान विधा तुलनात्मक रूपमा सफल मानिन्छ र आञ्चलिकताको प्रयोग उपन्यास विधामा सघनीकृत रूपमा भएको पाइन्छ । कुनै क्षेत्र वा प्रदेशको स्थानीयतासँग सम्बद्ध विषयवस्तुलाई त्यसै विशिष्ट क्षेत्रमा केन्द्रित गरी वर्णन चित्रण गर्ने उद्देश्यले रचना गरिएको उपन्यास आञ्चलिक उपन्यास हो । जुन उपन्यासमा कुनै उपेक्षित क्षेत्र विशेषको समग्र रूप र त्यस क्षेत्रका विविध समस्याहरू चित्रित हुन्छन् त्यस्तो उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास भनिन्छ । रमेश विकलका उपन्यासमा माथि उल्लिखित आञ्चलिकताका विविध पक्षहरूको कलात्मक चित्रण भएको पाइन्छ । उनका उपन्यासको विभिन्न प्रकारले अध्ययन भए पनि आञ्चलिकताका दृष्टिले शोधमूलक अध्ययन हुन बाँकी छ । यसै प्राज्ञिक समस्याको समाधानतर्फ प्रस्तुत शोधकार्य केन्द्रित रहेको छ ।

१.२ समस्याकथन

‘रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकता’ भन्ने विषय नै प्रस्तुत शोध कार्यको शोध विषय हो । रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकताका विविध पक्षहरूको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चल वा क्षेत्र विशेषका भौगोलिक, सांस्कृतिक, भाषिक, ऐतिहासिक लगायत त्यस क्षेत्र विशेषसँग सम्बद्ध स्थानीय विशेषताहरू रहेका हुन्छन् । यिनैका माध्यमबाट त्यस क्षेत्र विशेषको समाजको अध्ययन गर्न सकिन्छ । विकलका उपन्यासमा स्थानीय विशिष्टतासँग सम्बद्ध विविध पक्षको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा नै प्रस्तुत शोधको समाधेय समस्या हो । यस शोध विषयसँग सम्बन्धित तथ्यहरूको व्यवस्थित र वस्तुगत विश्लेषण गरी ठोस निष्कर्षमा पुग्नका निम्ति निम्नलिखित शोध प्रश्नहरू निर्धारण गरिएको छ :

- (क) रमेश विकलका उपन्यासमा के कस्तो आञ्चलिक भूगोल र प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ ?
- (ख) रमेश विकलका उपन्यासमा के कस्तो आञ्चलिक संस्कृति चित्रित छ ?
- (ग) रमेश विकलका उपन्यासमा के-कस्तो आञ्चलिक भाषा प्रयोग गरिएको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

उपर्युल्लिखित मूल समस्यामा केन्द्रित रही त्यसको अध्ययन विश्लेषण गरेर प्रामाणिक एवम् प्राज्ञिक समाधान पहिल्याउनु नै प्रस्तुत शोधकार्यको मूल उद्देश्य रहेको छ । उक्त मूल उद्देश्यलाई निम्नलिखित बुँदाहरूबाट थप स्पष्ट पारिन्छ :

- (क) रमेश विकलका उपन्यासमा चित्रित स्थानीय भूगोल र प्रकृतिको अन्वेषण गर्नु,
- (ख) रमेश विकलका उपन्यासमा चित्रित आञ्चलिक संस्कृतिको अन्वेषण गर्नु,
- (ग) रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिक भाषा प्रयोगको स्थिति पहिल्याउनु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

रमेश विकलका उपन्यासको अध्ययन विभिन्न कोणबाट भएको पाइन्छ । उपन्यासको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा विभिन्न दृष्टिकोणले यी कृतिको अध्ययन भए पनि आञ्चलिकताका केन्द्रीयतामा गरिएको अध्ययनको मात्र यहाँ उल्लेख गरिएको छ । तिनको कालक्रमिक समीक्षा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

रामदयाल राकेश (२०५५) ले *नेपाली साहित्यकोश* मा आञ्चलिकताको परिचय दिएका छन् (पृ. ७८-८२) । यसमा आञ्चलिक शब्दको शाब्दिक व्युत्पत्ति देखाउँदै विभिन्न परिभाषाको आधारमा आञ्चलिक उपन्यासको स्वरूपबारे चर्चा गरिएको छ । यसै क्रममा *खैरिनीघाट*, *नरेन्द्रदाइ*, *घामका पाइलाहरू*, *यहाँदेखि त्यहाँसम्म* उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास मान्नुका साथसाथै रमेश विकलको *अविरल बग्दछ इन्द्रावती*लाई आफ्नै किसिमबाट आञ्चलिक बोधको अभिव्यक्ति भएको उपन्यास मानिएको छ । यहाँ आञ्चलिक उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्ष र नेपाली उपन्यासको परम्पराबारे पनि सामान्य चर्चा गरिएको छ । यसबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक अवधारणा बुझ्न र रमेश विकलका उपन्यासमा अभिव्यक्त आञ्चलिक संस्कृतिको अन्वेषण गर्न सघाउ पुगेको छ ।

ईश्वर बराल (२०६३) ले *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* लाई आञ्चलिक उपन्यासको संज्ञा दिँदै यसमा जिजीविषु जनजीविका जीवन सङ्घर्ष, विपन्नता, विषण्णताको हाहाकार, उल्लास उमङ्गका दोलन, अभिलाषा आशाका लहरी भावालुता तथा सङ्गीतको स्पन्दन

आदि इतिवृत्ति प्रस्तुत भएको उल्लेख गरेका छन् । यसबाट रमेश विकलका उपन्यासमा चित्रित प्रकृति तथा संस्कृतिको सन्धान गर्न सहायता मिलेको छ ।

रमेश भट्टराई (२०६४) ले *ध.च. गोतामेको उपन्यासकारिता* पुस्तकमा रमेश विकलको *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* लाई नदीपुत्र माभी र धर्तीपुत्र दनुवारहरूको जीवनमा आधारित उपन्यास मानेका छन् । यसमा इन्द्रावतीको माभीगाउँ, वरपरको बाहुनगाउँ, जोगीटार, भिउँटार, आँपटार भाडटार, बाहुनेपाटी, सिपा, बोडगाउँ, हल्लै, रामपुर आदि गाउँलाई कार्यपीठिका बनाएको उल्लेख गर्दै प्रस्तुत उपन्यासले पहाडी ग्राम्य जीवनको आञ्चलिक परिवेशलाई समेटेको चर्चा गरेका छन् । यसबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा रमेश विकलका उपन्यासमा चित्रित भू-प्राकृतिक विशिष्टता ठम्याउन मद्दत मिलेको छ ।

ऋषिराज बराल (२०६४) ले *साहित्य र समाज* नामक कृतिमा आञ्चलिकताको अर्थ, ऐतिहासिक सन्दर्भ, नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिकताको प्रयोग, आञ्चलिकता र यथार्थको प्रश्न, आञ्चलिकता र स्थानीय रङ्ग आदि विषयमा चर्चा गरेका छन् । यहाँ *खैरिनीघाट* र *अविरल बग्दछ इन्द्रावती*लाई माभी जीवन केन्द्रित उपन्यासहरू भनिएको छ । *खैरिनीघाट* उपन्यास आञ्चलिकताको निर्वाहतर्फ प्रवृत्त भएको र *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यास चाहिँ आञ्चलिक पृष्ठभूमिमा फत सामाजिक अन्तर्विरोधलाई प्रस्तुत गर्न सक्रिय रहेको टिप्पणी गरिएको छ । यसले प्रस्तुत शोधकार्यका समस्याहरूसँग सम्बद्ध रमेश विकलका उपन्यासमा प्रतिबिम्बित स्थानीय प्रकृति, आञ्चलिक संस्कृति र आञ्चलिकताको चित्रणको प्रयोजन आदिको खोजी गर्न धेरथोर सघाएको छ ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०६६) ले *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* नामक कृतिमा *अविरल बग्दछ इन्द्रावती*ले नदी किनारका माभी र शोषणको जीवन चरित्र उद्घाटन गरेको छ, भनी उल्लेख गरेका छन् । यसबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा रमेश विकलका उपन्यासमा वर्णित आञ्चलिक प्रकृति र संस्कृतिको खोजी गर्न सहायता मिलेको छ ।

चैतन्य (२०६७) ले *अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा प्रतिबिम्बित सामाजिक यथार्थ* शीर्षकको लेखमा *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा आञ्चलिक सन्दर्भ भएको उल्लेख गर्दै यसमा चित्रित स्थानीय परिवेश सिङ्गो देशको परिवेशबाट असम्पृक्त हुने होइन बरु प्रतिनिधिमूलक अभिन्न अङ्ग हुने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

धनप्रसाद सुवेदी 'श्रमिक' (२०६७) ले रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकता भन्ने लेखमा सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी तथा काठमाडौंको सहरी अञ्चलका केही विशिष्टताहरूको चित्रण भएका कारण यस उपन्यासले आञ्चलिकताको सङ्केत गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासलाई उद्देश्य आञ्चलिक नभएर पनि आञ्चलिकताका अन्य सबै प्रविधिहरूको सफल प्रयोग भएको उपन्यास मानेका छन् । यस अध्ययनले प्रस्तुत शोधकार्यमा विकलका उपन्यासमा चित्रित आञ्चलिक प्रकृति र संस्कृतिको विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

युवराज मैनाली (२०६७) ले अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा वस्तुयथार्थता भन्ने लेखमा अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासलाई इन्द्रावती किनारका माभी-दनुवारको सफल धर्काचित्र वा उनीहरूको जीवनधाराको टिपोट मानेका छन् । यसमा अति नै संयमित भएर प्रयोग गरिएको यस उपन्यासले खैरिनीघाटपछिको आञ्चलिकतालाई बिर्साएको तथा सुम्निमा र माधवी पछिको सांस्कारिक सांस्कृतिक विशेषतालाई आफ्नै सन्दर्भमा टिपेको भनी चर्चा गरिएको छ । यसबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा विकलका उपन्यासमा अभिव्यक्त सांस्कृतिक विशिष्टताको अन्वेषण गर्न सघाउ पुगेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६७) ले सुनौली उपन्यास र रमेश विकलको औपन्यासिक प्राप्ति शीर्षकको लेखमा सुनौली उपन्यासमा चित्रित स्थानीय प्राकृतिक परिवेशको चर्चा गरेका छन् । यसमा दरबार, होटल, ज्यापू गाउँ, अस्पताल जस्ता परिवेश उपन्यासको कार्यपीठिका बनेर उपस्थित भएका छन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । यसले प्रस्तुत शोधकार्यमा विकलका उपन्यासमा चित्रित आञ्चलिक प्राकृतिक र सांस्कृतिक पक्षको खोजी गर्न धेरथोर सहयोग गरेको छ ।

हीरामणि शर्मा पौडेल (२०६७) ले निरन्तर गतिशीलता : अविरल बग्दछ इन्द्रावतीको जीवनदर्शन नामक लेखमा सामाजिक प्रचलन, सांस्कृतिक परम्परा र यथार्थ जीवनपद्धतिको रेखाङ्कन गर्ने र सामन्ती शोषणको जाँतोमुनि पिसिएका गरिबवर्गको निरीह अवस्था प्रदर्शित गर्ने अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास पनि भन्न सकिन्छ भनी उल्लेख गरेका छन् । यसबाट प्रस्तुत शोधकार्यका समस्याहरूसँग सम्बद्ध आञ्चलिक संस्कृति चित्रणको अन्वेषण गर्न मद्दत मिलेको छ ।

मोहनराज शर्मा (२०६८) ले *नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिकता* भन्ने लेखमा आञ्चलिक उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्षको चर्चा गर्दै आञ्चलिक उपन्यासलाई पूर्ण आञ्चलिक र आंशिक आञ्चलिक कोटिमा राखेर नेपाली भाषामा प्रकाशित आञ्चलिक उपन्यासहरूको वर्गीकरण गरेका छन् । यसमा आञ्चलिक तत्त्वकै कारण आञ्चलिक उपन्यास अन्य उपन्यासभन्दा भिन्न हुन्छ भन्दै अन्य कतिपय उपन्यासकारका उपन्यास संगसंगै रमेश विकलको *अविरल बग्दछ इन्द्रावती*लाई पनि पूर्ण आञ्चलिक उपन्यास मानिएको छ । यसबाट प्रस्तुत शोधकार्यमा रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिक विशिष्टताको अन्वेषण गर्न सहयोग मिलेको छ ।

माथि उल्लिखित अधिकांश पूर्वाध्ययनहरू रमेश विकलका उपन्यासमा प्रयुक्त आञ्चलिकताका सम्बन्धमा प्रकाश पार्ने उद्देश्यले गरिएका कार्य होइनन् । त्यसैले तिनमा सान्दर्भिक रूपमा मात्र आञ्चलिकताका बारेमा र आंशिक रूपमा विकलका उपन्यासका बारेमा पनि टिप्पणी गरिएको छ । ती टिप्पणीमूलक चर्चाबाट उनका उपन्यासमा आञ्चलिकता भएको सङ्केत अवश्य मिल्छ तर तिनमा आञ्चलिकतासम्बन्धी विषयको वस्तुगत र प्रामाणिक शोधमूलक व्याख्या विश्लेषण गरिएको पाइँदैन । यसै प्राज्ञिक समस्याको समाधानतर्फ प्रस्तुत शोधमूलक अध्ययनलाई केन्द्रित गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

प्रस्तुत शोधकार्य रमेश विकलका उपन्यासको आञ्चलिकतासम्बन्धी सैद्धान्तिक आधारमा केन्द्रित रही गरिने हुँदा यो विषय शोधकार्यका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण, उपयोगी र औचित्यपूर्ण छ । विकलका उपन्यासका बारेमा विभिन्न सैद्धान्तिक ढाँचामा हालसम्म जे जति अध्ययन भएका छन् ती प्रशंसनीय छन् । माथि गरिएको पूर्वकार्यको अभिरेखाङ्कनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने आञ्चलिकतासम्बन्धी मान्यताका केन्द्रीयतामा गहन अध्ययन विश्लेषण नगरिएकाले तिनले रमेश विकलका उपन्यासमा चित्रित आञ्चलिकताको पहिचान र विश्लेषण गरी उपयुक्त र समाधेय निष्कर्ष समेत प्रस्तुत गर्न सकेका छैनन् । उनका उपन्यासको आञ्चलिकताको दृष्टिबाट गरिने यो शोधकार्य उपयुक्त र लायक छ । रमेश विकलका उपन्यासले प्राप्त गरेको कलात्मक गुणवत्ताको अध्ययन आञ्चलिकतासम्बन्धी मान्यताका आधारमा गरिने हुँदा यसको प्राज्ञिक एवम् अनुसन्धानात्मक महत्त्व रहेको छ । यस विषयको अध्ययनबाट उपन्यासकार रमेश विकलले आफ्ना उपन्यासमा अभिव्यक्त

गरेको आञ्चलिकतासम्बन्धी नवीन प्राज्ञिक ज्ञानको प्रतिष्ठापन हुने भएकाले पनि प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य छ । यस अध्ययन कार्यबाट नेपाली समालोचनाको परम्परामा नयाँ ज्ञानको प्रतिपादन हुने हुँदा यस शोधकार्यसँग सम्बन्धित जिज्ञासा राख्ने सबैलाई विकलका उपन्यासमा रहेको आञ्चलिकता सम्बद्ध मान्यता बुझ्न मद्दत मिल्ने ठानिएको छ । यस नवीन ज्ञानबाट प्राज्ञिक वर्ग, जिज्ञासु पाठक, शोधार्थी लगायतका ज्ञानार्थीहरूलाई ज्ञानात्मक लाभ प्राप्त हुने भएकाले प्रस्तुत शोधकार्यको उपयोगिता रहेको छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

रमेश विकलका *सुनौली* (२०३१), *विक्रम र नौलो ग्रह* (२०३९), *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* (२०४०) तथा *सागर उर्लन्छ सगरमाथा छुन* (२०५२) गरी चारवटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन् । आञ्चलिक प्रयोगका दृष्टिले *सुनौली*लाई आञ्चलिकताको संस्पर्श भएको उपन्यास मानिएको छ, भने *अविरल बग्दछ इन्द्रावती*लाई आञ्चलिकताका धेरै अभिलक्षणहरू समाहित भएको उपन्यास मानिएको छ । *विक्रम र नौलो ग्रह* एवम् *सागर उर्लन्छ सगरमाथा छुन* उपन्यासमा आञ्चलिकताका सङ्केतहरू नदेखिने हुँदा प्रस्तुत शोधलाई *सुनौली* र *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासको विश्लेषणमा मात्र सीमित गरिएको छ । विकलका उपन्यासहरूको अध्ययन विश्लेषण विभिन्न सैद्धान्तिक ढाँचाका आधारमा गर्न सकिन्छ, तापनि यस शोधप्रबन्धमा आञ्चलिकतासम्बन्धी मान्यतालाई मूल आधार बनाई उनका उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ । विकलका उक्त उपन्यासमा चित्रित भूगोल र प्रकृति, संस्कृति र भाषा प्रयोगसम्बन्धी आञ्चलिकताको खोजी एवम् निरूपण गर्नु प्रस्तुत शोधकार्यको क्षेत्रका साथै सीमा पनि हो ।

१.७ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यका निम्ति आवश्यक सामग्रीहरूको सङ्कलन र अध्ययनका लागि प्रयोग गरिने शोधविधिको छुट्टाछुट्टै चर्चा तल गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन कार्य

प्रस्तुत अध्ययन मूलतः साहित्यिक प्रकृतिको भएको हुँदा यसमा तदनुरूपकै तथ्य र सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । शोधकार्यका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययन कार्यमा प्राथमिक

स्रोत सामग्रीका रूपमा रमेश विकलद्वारा रचित *सुनौली* (२०३१) एवम् *अविरल बग्दछ* *इन्द्रावती* (२०४०) उपन्यासलाई लिइएको छ । तिनको विश्लेषणको लागि उपयोग गरिने सैद्धान्तिक पर्याधारसँग सम्बन्धित आञ्चलिकताका आधारभूत मान्यताको चर्चा परिचर्चा गरिएका सामग्रीहरू, आञ्चलिक मान्यताका आधारमा विकलका उपन्यासहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएका पुस्तक, लेख, शोधग्रन्थ आदि सहायक सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । यसका अतिरिक्त अध्ययनसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक जानकारीहरूका लागि सम्बन्धित विषयका विज्ञहरूको सहयोग पनि लिइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका निमित्त सामग्री सङ्कलन गर्दा खासगरी पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । पूर्व स्थापित मान्यतालाई आधार बनाइएको हुँदा शोध समस्यासँग सम्बन्धित तथ्यहरूको सङ्कलनमा निगमनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

१.७.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार र प्रस्तुति ढाँचा

कुनै अञ्चल विशेष नै मुख्य विषय भएको साहित्यिक मान्यता आञ्चलिकता हो । आञ्चलिकताका सन्दर्भमा अञ्चल भनेको कुनै समान विशेषता र समान समस्याहरू भएको कुनै निश्चित सीमाबद्ध भूभाग तथा त्यस भू-भागभित्रको समाज र संस्कृतिसमेतको समष्टि हो । आञ्चलिकतामा आउने त्यस्तो अञ्चललाई कथाञ्चल बनाई त्यसका विशिष्टताहरूको चित्रणका आधारमा त्यस अञ्चललाई समग्रमा चिनाउने उद्देश्य राखेर लेखिने साहित्य नै आञ्चलिक साहित्य हो (सुवेदी, २०६८, पृ. ७३-७४) । अञ्चल एउटा जीवन हो । यसभित्र प्राकृतिक बनोट, सांस्कृतिक परम्परा, आर्थिक स्थिति, भाषिक विशिष्टता र ऐतिहासिक पक्षहरू सशिलष्ट भएर रहेका हुन्छन् । भौगोलिक परिवेशको सांस्कृतिक परिवेशसँग, सांस्कृतिक परिवेशको सामाजिकतासँग र सामाजिक परिवेशको आर्थिक जीवनसँग हुने पारस्परिक सम्बन्धले नै समग्रमा आञ्चलिक संरचनाको परिचय दिन्छ । यी विविध पक्षहरूबाट निर्मित समष्टि व्यक्तित्व नै आञ्चलिकता हो ।

आञ्चलिक उपन्यासमा अन्य जुनसुकै पक्षको प्रमुखता रहे पनि त्यसमा औपन्यासिक तत्त्वको उपस्थिति रहन्छ । आञ्चलिक उपन्यास र आञ्चलिकेतर उपन्यासका संरचक तत्त्व औपन्यासिक तत्त्व हुन् । आञ्चलिक उपन्यासको निर्माण गर्ने भिन्न तत्त्व भनेको आञ्चलिक तत्त्व नै हो । सामान्य औपन्यासिक तत्त्व र विशिष्ट आञ्चलिक तत्त्वको संयोजन आञ्चलिक उपन्यासमा भएको हुन्छ । 'रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकता' शीर्षकको प्रस्तुत

शोधकार्य उपन्यास विधामा केन्द्रित रहेको हुँदा यस शोधकार्यमा विकलका आञ्चलिक उपन्यासमा पर्ने मुख्य तत्त्व स्थानीय भूगोल र प्रकृति, संस्कृति र भाषालाई मूल सैद्धान्तिक आधार मानेर उनका उपन्यासमा प्रयुक्त आञ्चलिकताको विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययन कार्यका निम्ति सङ्कलित सामग्रीहरूको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक पर्याधार आञ्चलिकतालाई बनाइएको छ । यसै मान्यताका आधारमा रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकताको निरूपण गर्न सङ्कलित सामग्रीहरूको गहन एवम् सूक्ष्म पठन तथा वस्तुगत विश्लेषण गरी समस्याको प्राज्ञिक समाधानमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । अञ्चलको विशिष्ट प्राकृतिक वा भौगोलिक स्थिति आञ्चलिक रचनाको एक प्रमुख तत्त्व हो । आफ्ना प्राकृतिक उपादानहरूद्वारा अञ्चल आफैँमा एउटा विशिष्ट परिवेश भएर रहेको हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा कुनै विशिष्ट अञ्चल वा क्षेत्र नै प्रतिपाद्य विषय हुन्छ । अञ्चलको स्थानीय दृश्य, प्रकृति, जलवायु आदि पक्षहरू आसपासका अन्य अञ्चलका भन्दा पृथक् हुन्छन् । निश्चित र सीमाबद्ध भौगोलिक पर्यावरणभित्रको जीवनवृत्त त्यसै अनुरूप विकसित भएको हुन्छ, जसलाई अञ्चलको विशिष्टता मानिन्छ । शोध समस्या 'क' सँग सम्बन्धित सामग्रीहरूलाई आञ्चलिक भूगोल र प्रकृतिसम्बन्धी यसै सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

आञ्चलिक उपन्यासमा कथ्य अञ्चलको लोक जीवन, लोक संस्कृति र जीवनचर्याको चित्रण हुन्छ । यस्ता उपन्यासमा स्थानीय भाषा, बोली, वेशभूषा, लोकगीत, उखान टुक्का, परम्परागत संस्कार र जीवन पद्धतिको चित्रण हुनु आवश्यक मानिन्छ । यी विविध पक्षको चित्रणद्वारा नै अमुक अञ्चललाई अन्य क्षेत्रबाट पृथक् गराएर हेर्न र बुझ्न सकिन्छ अनि आञ्चलिक विशिष्टता प्रस्टिन सक्दछ । शोध समस्या 'ख' र 'ग'सँग सम्बद्ध तथ्यहरू आञ्चलिक संस्कृति र भाषासम्बन्धी यिनै सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

अञ्चलका आफ्ना भौगोलिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विशेषताहरू हुन्छन् । विशिष्ट ऐतिहासिक परम्परा र पृष्ठभूमिमा कुनै अञ्चलभित्रको जीवनवृत्त चलेको हुन्छ । यी सबैको समष्टि व्यक्तित्व आञ्चलिकता हो । त्यसैले आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चललाई नै नायकत्व प्रदान गरिएको हुन्छ । यही व्यक्तित्वको खोजी गर्नु अञ्चलको समग्र जीवनको अन्तर्बाह्य उद्घाटन हो । आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चल विशेषको गहिराइमा पसेर त्यसको संवेदना र

स्पन्दन ठम्याउँदै क्षेत्र विशेषको जीवन सत्यको अनावरण गर्ने उद्देश्य अन्तर्निहित हुन्छ । यस शोध कार्यमा नयाँ सिद्धान्तको स्थापना गर्ने उद्देश्य नराखी स्थापित सिद्धान्तको उपयोगद्वारा सङ्कलित सामग्रीको अध्ययन, विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कन गरिएको छ । त्यसैले यहाँ मूलतः व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरी सामान्यीकृत निष्कर्ष निकालिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षकसँग सम्बद्ध रही सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूलाई आञ्चलिकतासम्बन्धी मान्यताका आधारमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरिसकेपछि त्यसबाट प्राप्त हुने निष्कर्षलाई व्यवस्थित र सङ्गठित बनाउन शोधपत्रलाई निम्नानुसार छ शीर्षकमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : आञ्चलिक उपन्यासको सिद्धान्त र विश्लेषणका आधार

तेस्रो परिच्छेद : रमेश विकलका उपन्यासमा प्राकृतिक आञ्चलिकता

चौथो परिच्छेद : रमेश विकलका उपन्यासमा सांस्कृतिक आञ्चलिकता

पाँचौ परिच्छेद : रमेश विकलका उपन्यासमा भाषिक आञ्चलिकता

छैटौँ परिच्छेद : सारांश र निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

आञ्चलिक उपन्यासको सिद्धान्त र विश्लेषणका आधार

२.१ विषयपरिचय

मानव सभ्यताको चरित्र गतिशील छ । यसको विकाससँगै ज्ञानविज्ञानका अनेक क्षेत्रमा युगानुकूल नवीन मूल्य, मान्यता, प्रवृत्ति, पद्धति र सैद्धान्तिक स्वरूपहरू देखापर्नु स्वाभाविकै हो । कला, साहित्य, समाजशास्त्र, भूगोल, राजनीतिशास्त्र लगायत वाङ्मयका विविध क्षेत्रमा जन्मिएका यस्ता प्रवृत्ति, मान्यता वा सिद्धान्तका रूपहरूमध्ये आञ्चलिकता पनि एक हो । सामान्यतया कुनै क्षेत्र वा अञ्चल विशेषमा केन्द्रित भई त्यस क्षेत्रको प्राकृतिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आदि वैशिष्ट्यको यथार्थपरक ढङ्गले वर्णन गर्ने प्रवृत्ति वा मान्यता नै आञ्चलिकता हो ।

विश्वसाहित्यमा आञ्चलिकता नयाँ र पुरानो पिँढीका बीचको वैचारिक एवम् भावनात्मक सङ्घर्षको निरन्तरता र प्रभावस्वरूप उत्पन्न आधुनिक साहित्यको एक विशिष्ट अङ्ग मानिँदै आएको छ । आञ्चलिकताको सम्बन्ध स्थानीयता वा क्षेत्रीयतासँग रहेको हुन्छ । मानिस आफ्नो जीवनको अभिन्न अङ्गभै बनेको आफू वरपरको प्रकृति, समाज र सांस्कृतिक पर्यावरणबाट प्रभावित रहन्छ । एवमूर्तले साहित्यकार पनि कुनै न कुनै रूपले देशकाल र दिक्बाट असम्पृक्त रहन सक्दैन, त्यसको प्रभाव साहित्यमा पर्नु स्वाभाविकै हो । आफ्नो जन्मथलो, परम्परा, संस्कृति, भाषा आदिप्रति मानिसको आत्मिक लगाव र श्रद्धा रहने गर्छ र त्यसले स्रष्टाहरूलाई आञ्चलिक लेखनतर्फ प्रेरित गर्दछ । चन्द्रकान्त बान्दिवडेकरले ग्रामीण क्षेत्रमा जन्मिएर पछि, सहर पसेका लेखकहरूले सहरिया जीवनको यान्त्रिकताबाट वाक्कदिकक भएर आफ्नो बाल्यकालको प्राकृतिक जीवनप्रति मोह राख्न थालेपछि आञ्चलिकताको जन्म हुन पुगेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (बान्दिवडेकर, इ.१९९३, पृ. २२) । उनले सहरिया जीवनको प्रभाव नपरेको अथवा न्यून प्रभाव परेको कुनै दलित, जनजातिहरूको बस्ती, पिछडिएको क्षेत्र र विशेष लोकसंस्कृति भएका ग्रामीण क्षेत्रको आकर्षणका कारण लेखकहरूको ध्यान त्यसतर्फ आकृष्ट भएको आशय व्यक्त गरेको पाइन्छ । यस प्रकारको जीवनानुभूतिले आञ्चलिक लेखनलाई प्रश्रय दिएको छ ।

हिप्पोलाइट टेनले कला साहित्यलाई मानवीय मानसिकताको उपज मानेका छन् (पाण्डेय, इ.२००६, पृ. १२४) । उनले स्थानीय बासिन्दा, त्यहाँको परिवेश र युगीन परिस्थितिका बीचको क्रिया प्रतिक्रियाबाट विशिष्ट खालको मानसिकता तयार हुने कुराको सङ्केत गरेका छन् । यसबाट कुनै निश्चित क्षेत्रको जनजीवनको प्रतिनिधित्व गर्ने आञ्चलिक साहित्यका पात्रहरूको चरित्रगत विशेषता तत्स्थानिक जलवायु, माटो, ऐतिहासिक घटनाक्रमको उपज भन्ने आशय बुझिन्छ । जे.टी. सिप्लेले आञ्चलिक लेखनलाई जन्मथलोप्रतिको मायासित गाँसेका छन् (बराल, २०६४, पृ. २८९) नयाँनयाँ विषयवस्तु र ग्रामीण जीवनप्रतिको मोहले साहित्यकारलाई आञ्चलिक लेखनका लागि अभिप्रेरित गर्दछ । यस्तो लेखनमा स्थानीय संस्कृति, लोकतात्त्विक चेतना र समस्याप्रति लेखकीय आग्रहशीलता, आत्मीयता र संवेदनशीलता बढी मुखर भएको हुन्छ । यसरी हेर्दा यथार्थवादको समर्थन अनि आदर्श वा ग्राम्य जीवनका उदात्त सत्यहरूको चित्रणको आग्रह राख्ने आदर्शवादी मान्यता एवम् प्रवृत्तिप्रति विद्रोही चेतना नै आञ्चलिक लेखनको मूल प्रेरणा हो (मिश्र, इ. २००२, पृ. १३०) । आञ्चलिक साहित्यमा कथाञ्चलको जनजीवनका समस्याहरूको यथार्थ चित्रण गर्ने उद्देश्य निहित हुन्छ । यस प्रकारको लेखनमा आदर्शवादका विपरीत ग्राम्य जीवनका विद्रूपता र दुर्बलताको उत्खनन गरी तिनको वास्तविक स्वरूपको उद्घाटन गर्नमा लेखकीय ध्यान केन्द्रित रहन्छ ।

आञ्चलिकता, साहित्य, कला, समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र आदि वाङ्मयका विविध क्षेत्रमा प्रचलित मान्यता हो । सामान्यतया यसले सबैतिर समान अर्थ बुझाए पनि विविध विषयक्षेत्रका प्रकृति र विशिष्टतासँग जोडिएर आउँदा आञ्चलिकताले केही भिन्न र विशेष अर्थ वहन गर्दछ । यसै सन्दर्भमा साहित्यमा प्रयोग हुँदै आएको आञ्चलिकताको अर्थ पनि विशिष्ट रहेको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा साहित्यमा आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक मान्यताको खोजी गरिएको छ । शोधकार्यको मूल समस्या रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकताको अध्ययन भएको हुँदा उपन्यास विधाको सन्दर्भमा सैद्धान्तिक आधारहरू खोज्ने प्रयास गरिएको छ । आञ्चलिकताको पृष्ठभूमि र परम्परा सबैतिर एकनासको देखिँदैन । आफ्नो जन्मभूमि र क्षेत्रलाई चिनाउने सन्दर्भमा साहित्यकारहरू आञ्चलिक लेखनतर्फ आकर्षित भएका हुन् । यसमा स्वच्छन्दतावादी प्रभाव परेको बताइन्छ । भारतीय समालोचक इन्दुप्रकाश पाण्डेयले पाश्चात्य साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी

आन्दोलनको प्रभावबाट आञ्चलिकता जन्मिएको हुनसक्छ तर भारतमा भने आञ्चलिकता राष्ट्रिय आन्दोलन र समाजवादी विचारधाराबाट प्रभावित भएको यथार्थवादी आन्दोलनको उपज भनेका छन् (सुवेदी, २०६८, पृ. १८) । ब्रिटेनमा थमस हार्डीको *बेसेक्स* तथा अमेरिका ब्रेटहार्टको *लक अफ रोअरिङ् क्याम्प*बाट यसको आरम्भ भएको बताइन्छ (बराल, २०६४, पृ. २८९-२९०) ।

नेपाली साहित्यमा उपन्यासतर्फ आञ्चलिक विशेषको जुन स्थिति बाहिर आएको छ त्यो खास स्थानको आर्थिक, सांस्कृतिक र मानव जीवनको परिचय प्रस्तुत गर्ने क्रममा यथार्थवादको परम्परागत मान्यतालाई अलि भिन्न रूपमा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यका साथ देखापरेको छ (बराल, २०५४, पृ. ४५) । यसै अर्थमा शङ्कर कोइरालाको *खैरिनीघाट* (२०१८) लाई आञ्चलिक विशेषता समेटिएको पहिलो नेपाली उपन्यास मानिएको छ ।

२.२ आञ्चलिकता शब्दको प्रयोग सन्दर्भ

आञ्चलिकता शब्द अङ्ग्रेजी 'रिजनलिज्म' शब्दको नेपाली रूपान्तर हो । रिजनलिज्म शब्दको प्रयोग कहिले र कहाँ भयो भन्ने बारे भिन्नभिन्न जानकारी पाइन्छ । *च्याम्बर्स इन्साइक्लोपिडियामा* उल्लेख भएअनुसार फ्रान्समा सरकारी संयन्त्रको विकेन्द्रीकरण गरी स्थानीय तहमा अधिकार सम्पन्न प्रशासनिक एकाइ निर्माण गर्ने प्रस्तावका सन्दर्भमा सर्वप्रथम इ. १७८९ तिर रिजनलिज्म शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ (उद्धृत, सुवेदी, २०६८, पृ. १८-१९) । फ्रान्समा इ. १७८९ मा स्थानीय तथा प्रादेशिक स्वशासनका मुद्दा उठेका र त्यसपछि पटकपटक यस प्रकारका आन्दोलनहरू भएको बुझिन्छ । *इन्साइक्लोपिडिया अफ द सोसल साइन्सेज* (इ. १९६३) का अनुसार फ्रान्समा चलेका यस प्रकारका आन्दोलनलाई 'रिजनलिस्ट मुभमेन्ट' नाम दिइएको पाइन्छ । फ्रान्समा सन् १८५४ मा सातजना कविहरूले 'फेलिब्रेस' नामको समूह निर्माण गरी प्रोभियन भाषाको पुनरुत्थानको अभियान चलाएको र यसले दक्षिणी फ्रान्समा आञ्चलिक जागरण ल्याएको उल्लेख पाइन्छ (पृ. २०८-२१५) । बेलायतमा इ. १९०५ मा फेबियन सोसाइटीद्वारा दैनिक उपयोगमा आउने सार्वजनिक महत्त्वका पानी, बिजुली, ग्यास आदि उपभोग्य वस्तुको स्वामित्व निर्वाचित प्रादेशिक परिषद्का अधीनमा रहनु पर्ने अवधारणा प्रस्तुत गरियो । यसले आञ्चलिकताको सैद्धान्तिक आधार बीजारोपण गर्ने काम गर्‍यो (सुवेदी, २०६८, पृ. १९) । समाजशास्त्रका क्षेत्रमा रिजनलिज्म शब्दको प्रयोग क्षेत्रीयता तथा प्रादेशिकताका सन्दर्भमा भएको पाइन्छ ।

इन्साइक्लोपिडिया अफ द सोसल साइन्सेजमा युरोपका विभिन्न देशमा केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्थाका सट्टामा स्थानीय स्वशासनको माग राखी चलाइएका आन्दोलनलाई रिजनलिज्मसम्बन्धी आन्दोलनका रूपमा चिनाइएको छ । शक्तिशाली राष्ट्रको उपनिवेशबाट मुक्त भएर स्वतन्त्र राज्य बन्ने, राज्यको केन्द्रीकृत स्वरूप र प्रणालीबाट विकेन्द्रीकरणमा जाने र राज्यको एकात्मक ढाँचाबाट सङ्घात्मक ढाँचामा रूपान्तरणका लागि गरिने आन्दोलनलाई पनि रिजनलिज्मको आन्दोलन भनिएको पाइन्छ (पृ. २०८-२१८) । यसका साथै स्थानीय स्वशासन, क्षेत्रीय स्वायत्तता, अल्पसङ्ख्यकहरूको पक्षधरता, प्रशासनिक विकेन्द्रीकरण, अमुक धार्मिक सम्प्रदायको छुट्टै पहिचानको विषय आदि सन्दर्भमा पनि रिजनलिज्म शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ (पृ. २०८-२०९) । यसमा उल्लेख भएअनुसार समाजशास्त्रका क्षेत्रमा रिजनलिज्म शब्दलाई केन्द्रीकृत शासन व्यवस्थाको विरोधका अर्थमा लिने अतिरञ्जित बुझाइ एकातिर छ, भने अर्कातिर यसका विरोधीहरूले विखण्डनवादीका रूपमा अर्थात् उने गरेको पाइन्छ । सर्वथा न यो विशुद्ध केन्द्रीकरण विरोधी आन्दोलन हो न विखण्डनवादी मान्यता नै हो । बरू यो उपेक्षित भूगोल, खास वर्ग, जाति-जनजाति, वंश, परम्परा र क्षेत्र विशेषको आर्थिक विकासको चासोका विषयलाई मुखरित गर्ने अभियान हो भनेको पनि पाइन्छ (पृ. २०८-२०९) यस प्रवृत्तिका क्षेत्रीयतावादी, सङ्घीयतावादी आन्दोलनले आञ्चलिक साहित्य लेखनको अभियानलाई भने प्रेरित गरेको देखिन्छ ।

२.२.१ आञ्चलिकता शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ

वाङ्मयका क्षेत्रमा अङ्ग्रेजी भाषाको 'रिजनलिज्म' शब्दको रूपान्तरणको अभिप्रायमा आञ्चलिकता शब्दको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । रिजनलिज्म शब्द अङ्ग्रेजीको 'रिजन' बाट 'रिजनल' हुँदै बनेको हो (हर्नबी, इ. १९९०, पृ. १०५९) । अङ्ग्रेजी रिजन र रिजनल शब्दको नेपाली रूप क्रमशः अञ्चल र आञ्चलिकता हो । नेपाली भाषामा प्रचलित 'अञ्चल' तत्सम शब्द हो । 'अञ्च्' धातुमा 'अलच्' प्रत्यय गाँसिएर 'अञ्चल' शब्द बन्दछ (आप्टे, १९९९, पृ. १४) 'अञ्चल' शब्दमा 'इक' तद्धित प्रत्यय लागेर 'आञ्चलिक' शब्द बन्दछ र 'आञ्चलिक' मा 'ता' प्रत्यय जोडिएपछि 'आञ्चलिकता' शब्द बन्दछ । 'अञ्चल' शब्दले कुनै प्रान्त/क्षेत्र/प्रदेश, भेग ठाउँ भन्ने बुझाउँछ अनि 'आञ्चलिक' शब्दले आञ्चलिक हुनाको भाव वा स्थितिलाई जनाउँछ (अवस्थी, २०५६, पृ. ३०) । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा अञ्चल शब्दको कोशीय अर्थ शिर वा काँध भर्दा छातीमा फैलिएको अथवा लेपिएको सारी, पछ्यौरा

आदिको छेउ वा भाग, किनारा, सप्को तिर, तट, घाटी, फेदी, कुनै मुलुक वा प्रदेशको एक भाग, भू-भाग, क्षेत्र, प्रदेश, केन्द्र, नेपालको चौध प्रादेशिक विभाजनमध्ये एक भनेर उल्लेख गरिएको छ (पोखरेल र अन्य, २०६९, पृ. १५) । प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा अञ्चल शब्दको अर्थ 'क्षेत्र, प्रदेश वा भाग' भनी दिइएको छ (अधिकारी र भट्टराई, २०७०, पृ. १६) । शब्दकोशहरूमा अञ्चल शब्दका विभिन्न कोशीय अर्थ उल्लिखित भए पनि सैद्धान्तिक रूपमा आञ्चलिकताको अर्थ कुनै क्षेत्र, प्रदेश, भूखण्ड वा प्रान्त भन्ने अर्थ उपयुक्त देखिन्छ (सुवेदी, २०६८, पृ. २०-२१) । नेपालको राजनीतिक सन्दर्भमा 'अञ्चल' शब्दको प्रयोग प्रशासनिक एकाइ र विकास क्षेत्रका तात्पर्यमा भएको पाइन्छ ।

आञ्चलिकताका लागि अङ्ग्रेजीमा 'रिजन' शब्द प्रचलित छ । रिजन शब्दले प्रदेश, भूभाग, प्रान्त आदि अर्थ दिन्छ । द अक्सफोर्ड युनिभर्सल डिक्सनरी (इ.१९६४, पृ. १६९१) मा एउटा देश, क्षेत्र, समाज र निश्चित परिवेशगत विशेषता, हावापानी वनस्पति भएको क्षेत्रलाई 'रिजन' भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । नगीना जैनले अञ्चललाई विशिष्ट संस्कृति, भूप्रकृति, भाषा र आफ्नै खालको समस्या भएको र निजी विशेषताहरू समेटिएको जीवन्त व्यक्तित्व भनेकी छन् । उनका अनुसार कुनै पनि व्यक्तिका मौलिक प्रवृत्ति र विशेषता भए जस्तै अञ्चलका पनि आफ्नै प्राकृतिक र सांस्कृतिक विशेषता हुन्छन् । अञ्चलको सम्पूर्ण विविधता र समग्रताका साथ एउटा स्वतन्त्र व्यक्तित्व हुन्छ र यो आफैँमा जीवन्त र जटिल पनि हुन्छ । समस्त भूमिको अङ्ग भइकन पनि अञ्चल विशिष्ट एकाइ हो । विशेष भूखण्ड हो र यो भौगोलिक जीवनधारायुक्त हुन्छ । उनका विचारमा अञ्चलका आफ्नो वैशिष्ट्य बाह्य प्रभावमा समाप्त भएको हुँदैन । आञ्चलिक उपन्यासका सन्दर्भमा सीमाबद्ध सांस्कृतिक वा भौगोलिक क्षेत्रीयताका तात्पर्यमा अञ्चल शब्दको अर्थ रूढ भएको पाइन्छ । अञ्चलको आफ्नै प्रकारको जीवनपद्धति हुन्छ । यही मौलिक विशिष्टताकै कारण अञ्चलहरू आपसमा बेग्लिन्छन् (इ. १९७६, पृ. १-७) ।

समालोचक ईश्वर बरालले यहाँदेखि त्यहाँसम्मको भूमिकामा अञ्चललाई यसरी चिनाएका छन् :

स्थानीय भौगोलिक अवस्थिति तथा प्रादेशिक विशेषताले गर्दा प्रत्येक अञ्चल पृथगात्मक हुन्छ, कहाँसम्म भने एउटा अञ्चल आफ्ना छिमेका अर्का अञ्चलभन्दा पनि बेग्लै छुट्टिन्छ किनभने विशिष्ट प्राकृतिक पर्यावरण,

जलवायु, निवासी, लोक जीवनका परम्परागत प्रणाली, लोकसंस्कृति, सामाजिक आचारविचार, राजनीति, व्यष्टिका बानीबेहोरा, समष्टिका बद्धमूल आस्था-विश्वास, स्थानीय वाग्विधि आदिले गर्दा जुनसुकै अञ्चल होस् त्यो स्वयंमा एउटा भूखण्डको विशिष्ट एकांश भइदिन्छ । (पृ. ख)

कुनै निश्चित र विशिष्ट भूप्रकृति, परिवेश, मौलिक परम्परा, अमुक जाति-जनजातिको आफ्नै खालको जीवनपद्धति, विशिष्ट सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, परम्परा, विशिष्ट मनोभाव र बोली आदिको एकीकृत संश्लिष्ट रूप भएको, अरू ठाउँमा भन्दा बेग्लै पहिचान भएको स्थान विशेष नै अञ्चल हो । अञ्चलको व्यक्तित्व एवं विशेषतालाई आञ्चलिकता भनिन्छ । 'आञ्चलिकता' 'अञ्चल' शब्दको भाववाचक नाम हो ।

अञ्चलबाट निर्मित आञ्चलिकता शब्दको प्रयोग भाषा साहित्यका क्षेत्रमा पनि भएको पाइन्छ । आञ्चलिक भाषा, आञ्चलिक उपन्यास, आञ्चलिक कथा जस्ता पदावलीको प्रयोग नेपाली भाषा साहित्यमा गरिँदै आएको देखिन्छ । भाषा साहित्यका सन्दर्भमा अञ्चल राज्यद्वारा निर्धारित प्रशासनिक एकाइ हुन पनि सक्छ र निश्चित भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विशिष्टताहरू समेटिएको भूभाग हुन पनि सक्छ । आञ्चलिक साहित्यमा स्वायत्त हुँदा अञ्चलभित्रको एउटा सानो भाग मात्र पनि हुन सक्छ र एउटा अञ्चल मात्र नभई अरू अञ्चल पनि समेटिन सक्दछ ।

२.३ साहित्यमा आञ्चलिकता

कथ्य र शिल्पका दृष्टिले साहित्यका विविध प्रवृत्तिहरू देखिन्छन् । यसै सन्दर्भमा आञ्चलिकता पनि एउटा विशिष्ट प्रवृत्तिका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । आञ्चलिकताको अर्थ र पृष्ठभूमि उस्तैउस्तै भए पनि विषय क्षेत्रअनुसार यिनको स्वरूपमा भिन्नता पाइन्छ । साहित्यका सन्दर्भमा आञ्चलिकताको पृष्ठभूमि, तात्पर्य र प्रयोगबारे यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

२.३.१ साहित्यमा आञ्चलिकताको तात्पर्य

साहित्यका सन्दर्भमा कुनै पनि क्षेत्र विशेषमा केन्द्रित भएको साहित्यिक प्रवृत्ति विशेषलाई आञ्चलिकता भनिएको पाइन्छ । आञ्चलिकतालाई विभिन्न भाषाका कोशहरूमा अर्थ्याइएको पाइन्छ, भने विभिन्न समालोचकका समालोचनाहरूमा यसबारे चर्चा गरिएको पाइन्छ । *द इन्साइक्लोपिडिया अमेरिकाना* (इ. १९६६) मा साहित्यमा आञ्चलिकताको

प्रवृत्तिले युगीन परिवेश, भौगोलिक, सांस्कृतिक एवम् ऐतिहासिक पक्षका साथै त्यहाँका बासिन्दाको विस्तृत जानकारी दिन्छ, भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (पृ. ५७२) । द अक्सफोर्ड कम्पेनियन टु अमेरिकन लिटरेचर (इ. १९७६) मा “कुनै ठाउँ विशेषको भौगोलिक, सांस्कृतिक र आर्थिक विशिष्टताको सिर्जनात्मक र वैज्ञानिक दृष्टिकोणको प्रस्तुति” भनी आञ्चलिकतालाई परिभाषित गरिएको छ (पृ. ६३०) ।

हिन्दी साहित्यकोश (इ. २०२०) मा आञ्चलिकतालाई यसरी परिभाषित गरिएको छ :

आञ्चलिक शब्द प्रायः उपन्यास लेखनका सन्दर्भमा प्रयोग हुने गरेको भए पनि कथा काव्यादि अन्य विधामा समेत यसको प्रयोग भएको पाइन्छ । आञ्चलिक रचनामा कुनै विशिष्ट अञ्चल, क्षेत्र वा त्यसको कुनै एक खण्ड भाग वा गाउँको विवेचना हुन्छ । यसको कथाक्षेत्र सीमित हुन्छ । आञ्चलिकताको पूर्णताका लागि स्थानीय दृश्य, प्रकृति, जलवायु, चाडपर्व, लोकगीत, कुराकानीको विशिष्ट तरिका, उखान, लोकोक्ति भाषा वा स्थानीय उच्चारण, मानिसका स्वभावगत र व्यवहारगत विशेषता, उनीहरूका दुःखसुख, नैतिक मान्यता आदिलाई सचेतता र सावधानीपूर्वक प्रयोग गरिएको हुन्छ । (पृ. ९५)

आञ्चलिकताको प्रयोग साहित्यका सबैजसो विधामा हुने भए पनि यसको विशेष प्रयोग उपन्यास विधामा हुने र आञ्चलिक साहित्यमा कुनै निश्चित एवं सीमित क्षेत्रको सर्वाङ्गपूर्ण चित्रण हुने कुरा माथिको परिभाषामा प्रस्तुत गरिएको छ । यसैगरी आञ्चलिक साहित्यमा कथाञ्चलका विशिष्ट प्रकृति, संस्कृति, भाषा लगायत त्यहाँको समग्र जीवनपद्धतिको यथार्थ चित्रण हुन्छ । नगीना जैन (इ. १९७६) ले “कुनै भूखण्ड, क्षेत्र वा अञ्चल विशेषको जीवनको अध्ययन वा चित्रणका आधारमा त्यहाँको समग्र क्षत्रीयताको द्योतन हुनेगरी कथ्य प्रस्तुत गर्नु नै आञ्चलिकता हो” भनेकी छन् (पृ. १७) । अरूणकुमार मिश्र (इ. २००२) ले कुनै देशको स्थान, प्रान्त, प्रदेश, क्षेत्रको विशेषता, प्रवृत्ति र महत्त्वका आधारमा रचित काव्य, कथा, नाटक, उपन्यास, चित्रकला, आदिसँग आञ्चलिक विशेषण जोडिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (पृ. ११९) । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०६१) ले आञ्चलिकतालाई यसरी चिनाएका छन् : “आञ्चलिकता भनेको कुनै निश्चित अञ्चल वा क्षेत्रको मुभी वा क्यामराको हेराइ हो, त्यस ठाउँका खण्ड-दृश्यहरू, खण्ड-वस्तुहरू, खण्ड-छविहरू त्यसको घेराभित्रको फोकसमा

अङ्कित हुन्छन् र तिनीहरूको अन्वयमा एक पूर्ण चित्र दृष्टिगोचर हुन्छ” (पृ. ३१६) । ऋषिराज बराल (२०६४) ले आञ्चलिकताको परिभाषा यसरी दिएका छन् :

सहरी जीवनभन्दा परको खास गरेर ग्रामीण जीवन, संस्कृति, रहनसहन तथा त्यहाँको समग्र जीवनवृत्तको अभिव्यक्तिसित आञ्चलिकता गाँसिएको छ । निश्चित अञ्चल, निश्चित स्थान, विशेष परिवेश र वातावरणसित आञ्चलिकता गाँसिएको हुन्छ । भाषागत पृथकता, भूगोल र परिवेशगत निजत्व, सांस्कृतिक एकरूपता तथा जीवनचर्याको विशिष्ट चित्रसित आञ्चलिकता गाँसिएको छ । (पृ. २८८)

धनप्रसाद सुवेदी (२०६८) का विचारमा अञ्चल विशेष नै मुख्य विषय भएर त्यसकै केन्द्रीयतामा सिर्जित साहित्य आञ्चलिक साहित्य हो र साहित्यमा अभिव्यक्त हुने यस प्रकारको गुण वा विशेषता नै आञ्चलिकता हो (पृ. २८) ।

माथि उद्धृत गरिएका विभिन्न परिभाषाहरूको अध्ययनपछि साहित्यका क्षेत्रमा प्रचलित आञ्चलिकतालाई यसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ : क्षेत्रीय वा स्थानीय कथावस्तुमा रचित तथा अञ्चल विशेषको भौगोलिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, आर्थिक, ऐतिहासिक, भाषिक पक्षसँग सम्बद्ध, यथार्थ पर्यावरण, परम्परागत जीवनशैली, आचरण, मान्यता, बोलीचाली, रहनसहन, मनोभाव आदि विशेषताहरूको एकीकृत संश्लिष्ट चरित्रलाई समग्रताका साथ यथार्थपरक ढङ्गले वर्णन चित्रण गर्ने प्रवृत्तिविशेष नै आञ्चलिकता हो ।

२.३.२ आञ्चलिकता र स्थानीय रङ

अञ्चलको अङ्ग्रेजी पर्यायवाची शब्द ‘रिजन’ हो भने स्थानीय रङको पर्याय ‘लोकल कलर’ हो । आञ्चलिकतामा अञ्चललाई एउटा विशिष्ट व्यक्तित्वका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ । स्थानीय रङ कुनै पनि घटना वा पात्रको जीवनलाई जीवन्त तुल्याउन प्रयोग गरिन्छ (श्रेष्ठ, इ. २००१, पृ. १३) । स्थानीय रङको प्रयोग धेरथोर मात्रामा सबै रचना कृतिहरूमा पाइन्छ । कृतिको कथावस्तु जुन स्थानबाट लिइन्छ, त्यहाँको वेशभूषा, रीतिरिवाज, चाडपर्व आदि स्थानीय विशेषताहरू त्यस कथावस्तुभित्र स्वतः आउँछन् ।

कृतिमा वातावरणलाई जीवन्त र यथार्थ बनाउन एवं चरित्रलाई स्वाभाविकता र गतिशीलता प्रदान गर्न कथावस्तुको विकासक्रम र परिस्थितिअनुकूल यथास्थानमा स्थानीय

रडको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । आञ्चलिक चित्रणमा क्षेत्रीयशेषको समग्र जीवनलाई नै नायकत्व प्रदान गरिएको हुन्छ । यसबारे समालोचक जवाहर सिंह (इ.१९८६) को दृष्टिकोण यस्तो छ :

उपन्यासमा आञ्चलिकता जीवनप्रतिको दृष्टिकोण हो भने स्थानीय रड उपन्यासमा प्रयोग गरिने एउटा तत्व मात्र हो । कुनै अञ्चल विशेषको भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आदि विशेषताहरूको चित्रण गर्नु आञ्चलिक उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य हो र यसका निम्ति उपन्यासकारले भौगोलिक विशेषताहरूका साथै त्यहाँका बासिन्दाहरूको जीवनस्तर, रीतिरिवाज, पूजा-पर्व, लोकविश्वास, स्थानीय बोली आदिको पनि प्रयोग वा चित्रण-वर्णन विशेष रूपमा आफ्ना कृतिमा गरेको हुन्छ । (पृ. ६६)

जोसेफ टि. सिप्ले (इ.१९७०) ले आञ्चलिकता र स्थानीय रडका बीचमा पाइने भिन्नतालाई यसरी स्पष्ट पारेका छन् :

आञ्चलिक उपन्यासमा उपन्यासकारले कुनै खास अञ्चलको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आदि व्यवस्था र परम्परालाई त्यस क्षेत्र विशेषका जनजीवनलाई गहिरो प्रभाव पार्ने तत्वका रूपमा वर्णन गरेको हुन्छ भने स्थानीय रडका उपन्यासमा कुनै गाउँ, सहर वा कुनै क्षेत्रका स्थानीय विशेषताहरूको वर्णन-चित्रण कृतिको आधारभूत तत्वका रूपमा नगरेर सजावटका रूपमा मात्र गरेको हुन्छ । (पृ. १५७)

ऋषिराज बरालका अनुसार “अन्य उपन्यासमा स्थानीय रड किरण बनेर विस्तारित हुन्छ भने आञ्चलिक उपन्यासमा स्थानीय रड समेटिएर वा सोहोरिएर घनत्व रूपमा फेरिन्छ” (बराल, २०६४ : २९५) । उपन्यासमा स्वाभाविकताको जलप दिनका लागि स्थानीय रडको प्रयोग गरिन्छ । स्थानीय रडको प्रयोगले एकातिर आख्यानलाई प्रामाणिक तुल्याउन सघाउँछ भने अर्कातिर कथा प्रवाहमा रसोद्रेकका निम्ति उद्दीपनको कार्य पनि गर्दछ (जैन, इ.१९७६, पृ. ११) । अञ्चलको समग्रतालाई आत्मसात् गर्ने लेखक त्यहाँको माटोसँग भलिभाँती परिचित हुन्छ । अञ्चलको समग्र जीवनधारासँग लयबद्ध हुने हुँदा उसको चित्रण बाहिरी सजावटभन्दा व्यापक हुन्छ । अतः त्यस अञ्चलको बाहिरी रूपरड र स्वरलाई ऊ आफ्नो

कथावस्तुमा स्वाभाविकता र मोहकता ल्याउने प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्दैन । आञ्चलिक लेखकले अञ्चल विशेषको जीवनको गहिराइमा पसी त्यसको आन्तरिक संवेदना स्पन्दन एवं यथार्थसँग साक्षात्कार गरी वर्णन चित्रण गर्दछ ।

२.४ आञ्चलिक साहित्य र उपन्यास

कृतिमा कुनै कथाञ्चलको प्राकृतिक परिवेश, सांस्कृतिक मौलिकपन, भाषिक विशिष्टता, जीवनशैली आदिको पूर्ण र सगोल चित्र प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले रचित साहित्यलाई आञ्चलिक साहित्यको संज्ञा दिइएको पाइन्छ । जोसेफ टि सिप्ले (इ.१९७०) ले लेखकद्वारा आफ्ना कृतिमा अञ्चल विशेषलाई केन्द्रीय विषय बनाई त्यहाँका बासिन्दाहरूको जीवन र प्रगतिलाई सविस्तार चित्रण गरिएको रचनाकृतिलाई आञ्चलिक साहित्य मानेका छन् (पृ. ३३७-३३८) । आञ्चलिक साहित्यमा कुनै अञ्चल कथ्यको प्रधान केन्द्रस्थल बनेको हुन्छ । त्यहाँको भौगोलिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश कृतिमा समेटिएर आएको हुन्छ । स्थानीय परिवेश, लोकसंस्कृति र लोकतत्त्वहरूको समन्वित एवम् संश्लिष्ट रूप त्यहाँ उपस्थापन भएको हुन्छ । स्थानीय लोकजीवनसँग सम्बद्ध भाषिक रूप, लोकगीत, लोकसङ्गीत, लोकनृत्य, लोककथा, उखान-टुक्का आदिको प्रयोग गरी अञ्चलको समग्र जनजीवनको चित्रमय बिम्ब उतारिएको साहित्य आञ्चलिक साहित्य हो (राकेश, २०५५, पृ. ८०) । अञ्चलमा भूगोल मात्र नभई त्यस भूगोलभित्रको जनजीवन पनि हुन्छ । भूप्रकृति, संस्कृति, प्रवृत्ति, भाषा, आर्थिक सामाजिक अवस्था, वर्ग, जातिजनजाति, इतिहास, राजनीति आदि पक्षहरूको एकीकृत समग्रताबाट बनेको अञ्चल निकटवर्ती अन्य अञ्चलभन्दा भिन्न स्वरूप, प्रकृति र विशिष्टतायुक्त हुन्छ । वेबस्टरले अञ्चलका यिनै विशिष्टताको चित्रण भएको साहित्यलाई आञ्चलिक साहित्य भनेका छन् (सुवेदी, २०६८, पृ. ५२) । भौगोलिक परिवेशको सांस्कृतिक परिवेशसँग, सांस्कृतिक परिवेशको सामाजिक जीवनसँग र सामाजिक जीवनको आर्थिक जीवनसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहन्छ । यिनीहरूबीचको पारस्परिक सम्बन्धले नै समग्रमा आञ्चलिक संरचनाको परिचय प्रस्तुत गर्दछ । आञ्चलिक साहित्यमा भूखण्ड विशेषको समग्र जीवन समाहित भएको हुन्छ । क्षेत्र विशेषको जीवनसत्यको उद्घाटन त्यहाँ गरिएको हुन्छ । आञ्चलिकता कुनै एक परिवेश विशेष नभई त्यो क्षेत्र, अञ्चल वा भूखण्डको समग्र जीवनको प्रतीकका रूपमा उपस्थित हुन्छ । प्रत्येक अञ्चलको आफ्नै प्रकारको विशिष्टता हुन्छ । यही विशिष्टतालाई कलात्मक ढङ्गले साहित्यमा

प्रतिबिम्बन गर्ने प्रवृत्ति साहित्यिक आञ्चलिकता हो । आञ्चलिक साहित्यको मूल कथ्य अञ्चल हुन्छ । आञ्चलिक रचनाका सन्दर्भमा साहित्यका सबैजसो विधामा आञ्चलिकता समावेश हुनुपर्ने ठानिए पनि अञ्चलको सर्वाङ्गीण चित्रणका लागि आख्यानात्मक कृतिको उपयोग बढी मात्रामा भएको पाइन्छ । त्यसमा पनि उपन्यास विधा आञ्चलिक प्रयोगका दृष्टिले बढी उर्वर रहेको देखिन्छ । त्यसैले त आञ्चलिकतालाई विशिष्ट 'औपन्यासिक दृष्टिकोण' समेत भनिएको पाइन्छ (जैन इ. १९७६, पृ. ३) । विश्व साहित्यमा उपन्यास विधाबाटै आञ्चलिकताको थालनी भएका कारणले पनि यस प्रकारको धारणा रहेको हुन सक्तछ । आञ्चलिक उपन्यासमा प्रस्तुत आञ्चलिक शब्द अञ्चलसँग सम्बद्ध छ भने उपन्यास 'उप' र 'न्यास' शब्द मिलेर बनेको शब्द हो जसको अर्थ 'नजिक राख्नु' भन्ने हुन्छ (आप्टे, इ. १९९९, पृ. २०७) ।

२.५ ग्रामीण वा सहरी कथाञ्चल

कुनै निश्चित अञ्चलको भौगोलिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, भाषिक, शैक्षिक, सामाजिक आदि विविध विषयलाई मूल केन्द्र बनाएर लेखिएको उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास भनिन्छ । आञ्चलिक उपन्यासको विषयवस्तुलाई कथाञ्चल पनि भनिन्छ । आञ्चलिक उपन्यासको विषयवस्तुले समेटेको भूगोल वा क्षेत्र कि ग्रामीण हुन्छ कि सहरी हुन्छ । यसैका आधारमा उपन्यासको विषयवस्तु ग्रामीण भेगको भए कथाञ्चल ग्रामीण हुन्छ भने उपन्यासको विषयवस्तु सहरी भेगको (क्षेत्र) भए कथाञ्चल सहरी हुन्छ । ग्रामीण कथाञ्चल भएको उपन्यासमा कुनै ग्रामीण अञ्चललाई मूल केन्द्र बनाएर ग्रामीण भेगको संस्कार, संस्कृति, रीतिरिवाज, भाषा जीवनपद्धति, आर्थिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ । सहरी कथाञ्चल भएको उपन्यासमा कुनै सहरी अञ्चललाई मूल केन्द्र बनाएर सहरी क्षेत्रको विकृति तथा विसङ्गति, भ्रष्टाचार, भौगोलिक स्थिति, संस्कृति, संस्कार, शिक्षा, प्रदूषण, राजनीति आदिको चित्रण गरिएको हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चल ग्रामीण हुने वा सहरी हुने भन्ने बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूबीच एकरूपता पाइँदैन । विश्वसाहित्यमा आञ्चलिक उपन्यासको थालनी बेलायत तथा अमेरिकाको ग्रामीण भेगबाट त्यहाँका लेखकहरूले आफ्नो गाउँलाई चिनाउन र स्थानीयताको प्रचारप्रसार गर्ने आन्दोलनसँगै भएको पाइन्छ (इन्साइक्लोपिडिया अमेरिकाना, इ.१९६६, पृ. ५७१) । रामदरश मिश्र (इ. १९८२) ले सहरलाई कथाञ्चल बनाएर सफल आञ्चलिक उपन्यास लेख्न सकिँदैन

(पृ. १९०) भन्ने मत राखेका छन् । उनको मतअनुसार सहरलाई कथाञ्चल बनाएर आञ्चलिक उपन्यास लेख्न सकिए तापनि त्यो उपन्यास सफल हुन सक्दैन भन्ने कुरा बुझिन्छ । “आञ्चलिकताको आन्दोलनका पछाडि ग्रामीण कथाञ्चल तथा ग्रामीण संस्कृति कारकका रूपमा रहेको छ । अमेरिकी साहित्य, अङ्ग्रेजी साहित्य तथा हिन्दी साहित्य सबैतिर आञ्चलिकताको थालनी ग्रामीण अञ्चलबाट भएको पाइन्छ” (जैन इ. १९७६, पृ. ५१) । यसरी आञ्चलिकताको थालनी ग्रामीण अञ्चलबाट भएकाले आञ्चलिक उपन्यास भन्नेबित्तिकै ग्रामीण परिवेशको उपन्यास हो भन्ने लाग्न सक्छ । तर डा. नगेन्द्र (इ. १९८१) को “वस्तुतः आञ्चलिक उपन्यासमा ग्राम्याञ्चल र नगराञ्चल दुवैलाई कथाभूमि बनाउन सकिन्छ । सहरमा बस्ने कुनै विशेष जातिका आफ्नै किसिमका समस्याहरू हुन सक्छन् र त्यस्ता विषयहरूलाई लिएर पनि आञ्चलिक उपन्यास लेख्न सकिन्छ” (पृ. ८१) भन्ने भनाइले आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चल सहर पनि हुन सक्छ भन्ने कुरालाई सङ्केत गरेको छ । उषा डोगरा (इ. १९८४) ले डा. नगेन्द्रको मतलाई समर्थन गर्दै “आञ्चलिक उपन्यासमा मुख्यतः कुनै जाति विशेषको जीवन चित्रित हुन्छ र कुनै जाति, गाउँ अथवा सहर/नगरमध्ये कुनै एक क्षेत्रको बासिन्दा हुन सक्दछ” (पृ. ८४) भन्ने दृष्टिकोण व्यक्त गरेकी छन् । *यहाँदेखि त्यहाँसम्म* उपन्यासको भूमिका (२०४२) मा ईश्वर बरालले ग्रामीण परिवेशलाई जोड दिँदै आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चल बारे यस्तो विचार प्रस्तुत गरेका छन् :

सीमित अञ्चल, विशेषतः राजधानी अर्थात् नागर संस्कृतिका चित्रणभन्दा परका ग्राम्य वा पर्वतीय पार्श्वभूमिको यथावाच्छित पूर्णाङ्ग चित्र, लोकजीवनका प्रभावक प्राकृतिक विशेषता एवं भौगोलिक अवस्थिति, ग्रामीण जीवनादर्श, स्थानीय सांस्कृतिक परम्परा, वाग्विधि आञ्चलिक उपन्यासका निमित्त कारण अथवा भनौँ आदिप्रयोजन हो । (पृ. ८)

ऋषिराज बराल (२०५४) ले “आञ्चलिकतामा सहरी जीवनभन्दा परको खास गरेर ग्रामीण जीवनको रहनसहन तथा त्यहाँको समग्र जीवनवृत्तको अभिव्यक्ति हुन्छ” (पृ. २९) भनेर ग्रामीण कथाञ्चललाई जोड दिएका छन् भने *नेपाली साहित्यकोश*मा “सहरिया जीवनको नारकीय भावबोधबाट वाक्क भएर धरतीको आञ्चलिक परिवेशमा आफ्नो भावधारालाई अभिव्यक्त गर्न आञ्चलिक उपन्यासको सिर्जना गरिएको हुन्छ” (राकेश, २०५५, पृ. ८०)

भन्ने कुरा उल्लेख छ । यस भनाइमा पनि ग्रामीण अञ्चललाई नै आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चल बनाएर उपन्यास लेखिनु पर्दछ भन्ने आशय व्यक्त छ ।

माथि उल्लिखित विभिन्न विद्वान्का भनाइहरूलाई आधार मान्दा आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चल ग्रामीण वा सहरी जुनसुकै हुन सक्छ । उपन्यासकारले ग्रामीण वा सहरी दुवै अञ्चलको परिवेशलाई समेटेर आञ्चलिक उपन्यासको रचना गर्न सक्दछ तर आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चल सहरीभन्दा ग्रामीण उपयुक्त हुन्छ भन्ने धेरै विद्वान्को मत रहेको छ । सहर वा नगरलाई कथाञ्चल बनाएर आञ्चलिक उपन्यासको रचना गर्दा उपन्यासकारले धेरै जोखिम मोल्नुपर्ने हुनाले यस्ता उपन्यासहरू कमै मात्रामा लेखिएको पाइन्छ । तर सहरलाई कथाञ्चल बनाएर आञ्चलिक उपन्यास लेख्न सकिँदैन भन्न मिल्दैन । नेपाली साहित्यमा पनि सहरलाई कथाञ्चल बनाएर लेखिएका धनुषचन्द्र गोतामेको *घामका पाइलाहरू* (२०३५) र नयनराज पाण्डेको *उलार* (२०५५) उत्कृष्ट उपन्यास हुन् । यी उपन्यासकारले सहरलाई कथाञ्चल बनाएर आञ्चलिक उपन्यास लेख्न सकिँदैन भन्ने रामदरश मिश्रको भनाइलाई गलत साबित गरेको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा सहरी कथाञ्चल भएका उपन्यासभन्दा ग्रामीण कथाञ्चल भएका आञ्चलिक उपन्यास बढी मात्रामा लेखिएका छन् । नेपाली साहित्यमा ग्रामीण कथाञ्चल भएका केही उत्कृष्ट उपन्यासहरू *खैरिनीघाट* (२०१८), *हेलम्बु मेरो गाउँ* (२०३२), *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* (२०४०), *यहाँदेखि त्यहाँसम्म* (२०४२), *उज्यालो हुनुअघि* (२०२८), *अलिखित* (२०४०), *ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ* (२०४३) आदि रहेका छन् ।

आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चल ग्रामीण वा सहरी दुवै हुन सक्ने कुरा माथिको चर्चाबाट प्रस्ट हुन्छ । अतः कथाञ्चल ग्रामीण हुने कि सहरी यसमा बहस तथा तर्कवितर्क गर्नु आवश्यक छैन । आञ्चलिक उपन्यास लेखनको थालनीमा ग्रामीण कथाञ्चल भएका उपन्यासहरूको रचना भए तापनि समयको गतिसँगै सहरी कथाञ्चल भएका उपन्यासहरू लेखिनुले पनि आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चल ग्रामीण वा सहरी दुवै हुने कुरा प्रमाणित हुन्छ । उपन्यासकारले आफ्नो रूचिअनुसार ग्रामीण वा सहरीमध्ये कुनै एकलाई परिवेश बनाएर उपन्यासको रचना गर्न सक्छ । कथाञ्चल ग्रामीण वा सहरी जेसुकै भए तापनि आञ्चलिक उपन्यास कुनै अञ्चलको भूगोल, प्रकृति, संस्कृति, वेशभूषा, रीतिरिवाज, भाषा, आर्थिक अवस्था, सामाजिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था, राजनैतिक अवस्था, जातिगत

विशेषता, आदि विविध पक्षको चित्रणमा केन्द्रित हुनु पर्दछ । अर्थात् कुनै अञ्चल आञ्चलिक उपन्यासको मूल केन्द्रभूमि हुनु पर्दछ ।

२.६ आञ्चलिक उपन्यासका तत्त्वहरू

एउटा पूर्ण उपन्यास रचना गर्नका लागि विभिन्न घटकहरूको आवश्यकता पर्दछ । पूर्ण उपन्यास रचना गर्नका लागि आवश्यक पर्ने घटकहरूलाई उपन्यासका तत्त्व भनिन्छ । आञ्चलिक उपन्यासको रचना गर्नका लागि पनि विभिन्न तत्त्वहरूको आवश्यकता पर्दछ । आञ्चलिक उपन्यासमा कुनै अञ्चलको विभिन्न पक्षको उपस्थिति भएको हुन्छ, जसलाई आञ्चलिक उपन्यासका तत्त्व भनिन्छ । ती तत्त्वहरूले आञ्चलिक उपन्यास र अन्य उपन्यासका बीचमा भिन्नता ल्याउने काम पनि गरेका हुन्छन् । आञ्चलिक उपन्यास र अन्य उपन्यासका बीचमा विभेद सिर्जना गर्ने तत्त्वहरू यस प्रकार छन् :

- (क) भूगोल तथा प्रकृति
- (ख) समाज, संस्कृति र लोकतत्त्व
- (ग) आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था
- (घ) ऐतिहासिक स्थिति
- (ङ) मनोभाव तथा सौन्दर्य
- (च) भाषा (सुवेदी, २०६८, पृ. ४०-४१) ।

माथि उल्लिखित तत्त्वहरूको व्याख्या निम्नानुसार गरिएको छ :

२.६.१ भूगोल तथा प्रकृति

भूगोल तथा प्रकृति आञ्चलिक उपन्यासको प्रमुख तत्त्व हो । आञ्चलिक उपन्यास र अन्य उपन्यासका बीचमा विभेद सिर्जना गर्ने कारक तत्त्व भूगोल तथा प्रकृति हो । आञ्चलिक उपन्यास बाहेकका अन्य उपन्यासमा पनि कुनै अञ्चलको भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण त भएको हुन्छ, तर त्यो गौण रूपमा भएको हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा भने भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण मुख्य तत्त्व भएर आउँछ । आञ्चलिक उपन्यासमा विषयवस्तुभन्दा पनि कुनै अञ्चलको भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रणमा बढी जोड दिइएको हुन्छ ।

भूगोलभित्र कुनै अञ्चलको सीमा पर्दछ । कुनै अञ्चल कुन ठाउँमा पर्दछ, त्यसको आसपासका स्थानहरू कुनकुन हुन् भन्ने कुरा भूगोलले निर्धारण गर्दछ । भूगोलले गर्दा प्रत्येक अञ्चलको जीवनपद्धति, लवाइखवाइ, संस्कृति, रीतिरिवाज, अर्थ, शिक्षा, आदिमा भिन्नता देखापर्दछ । त्यसैले भूगोलले कुनै अञ्चलको छुट्टै विशेषता निर्धारण गर्नमा मद्दत पुऱ्याएको हुन्छ । नेपालको पूर्वी पहाडको भूगोल र पूर्वी तराईको भूगोलमा भिन्नता भएका कारणले ती क्षेत्रको लवाइखवाइ, रहनसहन, संस्कृति, भाषा, वेशभूषा आदिमा पनि भिन्नता पाइन्छ ।

अञ्चल विशेषमा आ-आफ्नै प्रकारको छुट्टै विशिष्ट प्राकृतिक वातावरण रहेको हुन्छ । प्राकृतिक वातावरणभित्र त्यस अञ्चलको हावापानी, वनजङ्गल, नदीनाला, पहाड, हिमाल, तराई, मौसम आदि पर्दछन् । प्रत्येक भूगोलभित्र छुट्टै प्रकारको प्राकृतिक परिवेश रहेको हुन्छ । यसले गर्दा उक्त अञ्चलको मौलिक र विशिष्ट पहिचान स्थापित हुन्छ । प्राकृतिक परिवेशले पनि कुनै भूगोलको संस्कृति, लवाइखवाइ, संस्कार, भाषा, वेशभूषा, जीवनपद्धति आदिमा प्रभाव पार्दछ । “कुनै पनि अञ्चल विशेषका प्राकृतिक उपादनहरूद्वारा नै त्यस अञ्चलको भौगोलिक वातावरण निर्माण भएको हुनाले भौगोलिक स्थिति अनि प्राकृतिक वातावरणमाथि त्यस अञ्चलको सांस्कृतिक, राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति निर्भर रहेको हुन्छ” (दाहाल, इ. २००२, पृ. ४९) । आञ्चलिक उपन्यासमा प्रकृतिका विविध रूपहरूको यथार्थ र घनीभूत वर्णन हुन्छ । जीवनसँग प्रकृतिको रागात्मक सम्बन्ध देखाउने मूल प्रयोजनबाट यस्तो वर्णन अभिप्रेरित रहन्छ । फलतः प्रकृतिका विविध रूपहरू स्थानीय जनजीवनको भावसौन्दर्य र अनुभूतिका सन्दर्भ बनेर प्रकट हुन्छन् । भूगोल र प्रकृतिका बीच अन्तःसम्बन्ध रहेको हुन्छ । कुनै अञ्चलको भूगोल र प्रकृतिमा आएको परिवर्तनले त्यस अञ्चलको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक स्थितिमा पनि परिवर्तन ल्याउँछ । यसकारण अञ्चल विशेषमा छुट्टै विशिष्ट भूगोल र प्रकृति रहेको हुन्छ । त्यसो हुँदा आञ्चलिक उपन्यासमा सम्बन्धित कथाञ्चलको भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण हुनु आवश्यक छ ।

२.६.२ समाज, संस्कृति र लोकतत्त्व

सामान्यतया एउटै उद्देश्य, एउटै वेशभूषा, एउटै भाषा आदि भएका मानिसहरूको समूह समाज हो । प्रायः अञ्चलपिच्छे अलगअलग जातजातिका मानिसहरूको आ-आफ्नै

समाज र समुदाय रहेको हुन्छ । “अञ्चल विशेषको भौगोलिक तथा प्राकृतिक पर्यावरण, आर्थिक प्रणाली, अन्य जाति वा जनजातिहरूसँगको सम्पर्क आदिका कारण हरेक अञ्चलमा आफ्नै प्रकारको विशिष्ट सामाजिकता हुन्छ” (सुवेदी, २०६८, पृ. ४२) । यसरी अञ्चलपछि अलग-अलग प्रकारको विशिष्ट सामाजिकता रहने भएकाले आञ्चलिक उपन्यासमा सम्बन्धित कथाञ्चलको चित्रण भएको हुन्छ । संस्कृति भनेको कुनै समाज वा जातिको लवाइखवाइ, चालचलन, धर्म, संस्कार, वेशभूषा, भाषा, चाडपर्व, तथा समग्र जीवनपद्धति हो । अञ्चलको विशेषको समाजअनुसार हरेक अञ्चलमा विशिष्ट प्रकारको छुट्टै संस्कृति हुन्छ । “अञ्चल विशिष्टताअनुसार आफ्नै प्रकारका संस्कार, चालचलन, रीतिथिति, चाडपर्व, उत्सव, जात्रा आदि हुने गर्दछन्” (सुवेदी, २०६८, पृ. ४२) । यसरी अञ्चल विशेषको संस्कृतिमा विविधता रहने हुनाले आञ्चलिक उपन्यासमा उक्त अञ्चलको विशिष्ट संस्कृतिको चित्रण हुन्छ । समाजले परम्परादेखि स्वीकार गरेका महत्त्वपूर्ण कुराहरू वा रूढगत तत्त्वहरूलाई लोकतत्त्व भनिन्छ । समाज र संस्कृतिअनुसार प्रत्येक अञ्चलमा छुट्टै प्रकारको लोकतत्त्व पनि रहेको हुन्छ । अञ्चलको विशिष्टताअनुसार आफ्नै प्रकारका लोककला, लोकरीतिरिवाज र प्रथाहरू, लोकविश्वास, जादु-टुनामुना, परम्परागत चिन्तनहरू, तथा लोकसाहित्य रहेको हुन्छ । त्यसैले आञ्चलिक उपन्यासमा सम्बद्ध अञ्चलको लोकतत्त्वको चित्रण हुन्छ । त्यसैले समाज, संस्कृति, तथा लोकतत्त्व आञ्चलिक उपन्यासको अनिवार्य तथा महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ ।

२.६.३ आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था

हरेक अञ्चलको आ-आफ्नै आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था रहेको हुन्छ । अञ्चलको भौगोलिक तथा प्राकृतिक अवस्था र सामाजिक अवस्थाले आर्थिक अवस्थामा प्रभाव पारेको हुन्छ । आर्थिक अवस्थामा परेको प्रभावले राजनीतिक अवस्था पनि प्रभावित हुन्छ । कुनै अञ्चलको आर्थिक अवस्थाले उक्त अञ्चलको पेसा, आयआर्जन, व्यवसाय, जीवनपद्धति, राजनीति आदिलाई निर्देशित गरेको हुन्छ । “अञ्चलका बासिन्दाहरू आफ्नो मताधिकारको सही प्रयोग गर्न सक्ने वा सानोतिनो प्रलोभनमा फसेर मताधिकारको दुरुपयोग गर्ने गर्दछन् भन्ने विषय अञ्चलको जनचेतना, गरिबी लगायतका आर्थिक अवस्था आदिमा पनि निर्भर रहेको हुन्छ” (सुवेदी, २०६८, पृ. ४३) भन्ने भनाइले पनि आर्थिक अवस्थाले राजनीतिक अवस्थालाई प्रभाव पार्दछ भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ । कुनै अञ्चलको

राजनीतिक अवस्थामा आएको परिवर्तनले पनि उक्त अञ्चलको शैक्षिक तथा आर्थिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउँदछ । कुनै अञ्चलको विशिष्टताअनुसार त्यस अञ्चलको आफ्नै प्रकारको आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था रहेको हुन्छ, जसको चित्रण आञ्चलिक उपन्यासमा गरिन्छ ।

कर्णाली क्षेत्रमा भौगोलिक विकटता र अशिक्षाले त्यहाँको आर्थिक अवस्था बेग्लै प्रकारको रहेको छ, भने काठमाडौँ उपत्यकामा भौगोलिक सुगमता, यातायातको र शिक्षाको कारणले त्यहाँको आर्थिक अवस्था कर्णाली क्षेत्रको तुलनामा धेरै राम्रो रहेको छ । मधेसमा मुसहर समुदायको व्यक्तिको आर्थिक अवस्था र पश्चिम नेपालमा वादी समुदायका व्यक्तिको आर्थिक अवस्था तथा अन्य जाति र क्षेत्रका व्यक्तिको आर्थिक अवस्थामा विविधता रहेको पाइन्छ । अञ्चलअनुसार नेपालको राजनीतिक अवस्थामा पनि विविधता पाइन्छ । पछिल्लो समय नेपालमा अञ्चलअनुसार जातीय, क्षेत्रीय, प्रान्तीय, धार्मिक, राजनीतिक मुद्दाहरू उठेको पाइन्छ, जसका कारणले उक्त अञ्चलको राजनीतिक अवस्था प्रभावित भएको देखिन्छ । थारू बाहुल्य क्षेत्रमा थारू जातिविशेषका केन्द्रीयतामा, राई र लिम्बू बाहुल्य क्षेत्रमा राई र लिम्बू जाति विशेषका केन्द्रीयतामा राजनीतिक मुद्दाहरू उठेका छन् भने मधेसमा उक्त समुदायअनुसार छुट्टै प्रकारको राजनीतिक परिदृश्य देख्न पाइन्छ ।

अञ्चल विशेषमा आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्थाले विभिन्न (अशिक्षा, गरिबी, भ्रष्टाचार, राजनीतिक तथा सामाजिक शोषण, बेरोजगारी, अन्धविश्वास आदि) प्रकारका समस्याहरूको सिर्जना गरेको पाइन्छ । यसको चित्रण पनि आञ्चलिक उपन्यासमा गरिन्छ । यसरी अञ्चलविशेषको केन्द्रीयतामा छुट्टाछुट्टै आर्थिक तथा राजनीतिक विशिष्टता हुने भएकाले आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चल विशेषको आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्थाको चित्रण गरिएको हुन्छ । त्यसैले आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्थालाई पनि आञ्चलिक उपन्यासको आवश्यक तत्वका रूपमा लिइन्छ ।

२.६.४ ऐतिहासिक सन्दर्भ

आञ्चलिक उपन्यासको अर्को महत्वपूर्ण तत्व ऐतिहासिक सन्दर्भ पनि हो । आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चलमा कुनै अञ्चल विशेषको ऐतिहासिक सन्दर्भको चित्रण गरिएको हुन्छ । अञ्चल विशेषका छुट्टाछुट्टै कालखण्डमा आ-आफ्नै प्रकारका इतिहास रहेका हुन्छन् । इतिहास सदैव एकनासको रहरहन सक्दैन । अलगअलग कालखण्डअनुसार

अञ्चलको इतिहासमा पनि परिवर्तन भइरहेको हुन्छ । अञ्चल विशेषमा विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न प्रकारका प्राकृतिक प्रकोपहरू (बाढी, पहिरो, भुइँचालो, आगलागी, खडेरी) विभिन्न प्रकारका महामारी-हैजा, आऊँ, बर्डप्लु आदि) युद्ध, आतङ्क, जातीय दङ्गा, धार्मिक युद्ध, वर्ग सङ्घर्ष आदि भएका हुन्छन् । यसले गर्दा कुनै अञ्चलको छुट्टै इतिहासको निर्माण भइरहेको हुन्छ । यसलाई ऐतिहासिक सन्दर्भ पनि भनिन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा कुनै अञ्चल विशेषसँग सम्बद्ध यस्तै प्रकारका ऐतिहासिक पक्षको चित्रण गरिनु पर्छ । इतिहासको चित्रण गर्दा उपन्यासकारले विगत र वर्तमानको इतिहासको चित्रण गर्दै विगत र वर्तमानको इतिहासप्रति तथा भविष्यप्रतिको दृष्टिकोण बनाउनु पर्दछ । आञ्चलिक उपन्यासमा वर्णित इतिहास कुन कालखण्डको हो भनेर पनि विश्लेषण गर्न सकिने हुनु पर्दछ । आञ्चलिक उपन्यासमा वर्णित उपन्यास काल्पनिक हुनु त्यति राम्रो मानिँदैन । उपन्यासकारले आञ्चलिक उपन्यासमा जुन अञ्चलको चित्रण गर्न खोजेको हो उसलाई त्यस अञ्चलको ऐतिहासिक सन्दर्भको जानकारी हुनु पर्दछ । यसरी आञ्चलिक उपन्यासमा कुनै अञ्चल विशेषको इतिहासको चित्रण गरिने हुनाले ऐतिहासिक सन्दर्भ पनि आञ्चलिक उपन्यासको आवश्यक तत्वका रूपमा रहेको हुन्छ ।

२.६.५ मनोभाव तथा सौन्दर्य

प्रत्येक मानिसका आफ्नै प्रकारका सोचाइ र बुझाइ हुन्छन् जसलाई मनोभाव भनिन्छ । “प्राकृतिक पर्यावरण, त्यहाँको समाज, संस्कृति, लोकतत्त्व, इतिहास आदिले त्यहाँ एक प्रकारको सामूहिक मानसिकता, सोचाइ, धारणा आदिको विकास भएको हुन्छ त्यसैलाई मनोभाव भनिन्छ” (सुवेदी, २०६८, पृ. ४५) । मनोभाव आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ । व्यक्तिको आफूप्रतिको मनोभाव आन्तरिक मनोभाव हो भने अरूप्रति हेर्ने दृष्टिकोण वा अरूप्रतिको धारणा बाह्य मनोभाव हो । आञ्चलिकताका सन्दर्भमा अञ्चलको विशिष्टताअनुसार त्यहाँका मानिसले बोध गर्ने कुरा आन्तरिक मनोभाव हुन्छ भन्ने अरू अञ्चलका मानिसले त्यस अञ्चलका मानिसहरूलाई हेर्ने बुझ्ने दृष्टिकोण बाह्य मनोभाव हुन्छ । थारू समुदायले आफ्नो समुदायप्रति हेर्ने दृष्टिकोण आन्तरिक मनोभाव हो भने गैर थारू समुदायले थारू समुदायप्रति हेर्ने दृष्टिकोण बाह्य मनोभाव हो । मधेसी समुदायले पहाडी समुदायलाई, हिन्दूले मुस्लिमलाई, मुस्लिमले इसाइलाई, राई लिम्बूले क्षत्री बाहुनलाई र क्षत्री बाहुनले तराईका मधेसी थारू समुदायप्रति हेर्ने मनोभाव फरक फरक हुन्छन् । अञ्चलको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा धार्मिक अवस्थाले त्यहाँका बासिन्दाको

मानसिकता फरक फरक हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा कथाञ्चलअनुसार उक्त अञ्चलको मनोभावको पनि चित्रण गरिएको हुन्छ । अञ्चल विशेषको भौगोलिक तथा प्राकृतिक वातावरण, इतिहास, संस्कृति, भाषा, कला, धर्म आदिका कारण कुनै अञ्चलमा विशिष्ट सौन्दर्यको निर्माण भएको हुन्छ । यसले गर्दा हरेक अञ्चल भौगोलिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, भाषिक आदिका रूपमा सुन्दर रहेको हुन्छ । सुदूरपश्चिम भन्नेबित्तिकै मानिसको मनमा त्यहाँको प्राकृतिक वातावरण, भाषा, संस्कृतिका साथै देउडाको प्रतिबिम्ब आउँछ । कारण, सुदूरपश्चिम प्रकृति, भाषा, संस्कृति, लोकसाहित्यले गर्दा सुन्दर रहेको छ । त्यसैगरी थारू समुदाय सखिया नाच र माघी पर्वका कारण, पोखरा तालतलैयाका कारण, लुम्बिनी र जनकपुर धार्मिक र सांस्कृतिक रूपमा, कालिगण्डकी धार्मिक रूपमा सुन्दर छ भने चितवनको सौराहा थारू होम स्टे तथा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जका कारण सुन्दर छ । त्यसैले त्यहाँ स्वदेशी तथा विदेशी पर्यटकहरू सौन्दर्यको अवलोकन गर्न र मनोरञ्जन गर्न आउँछन् । अञ्चलको सौन्दर्यको कारण पनि त्यहाँका बासिन्दाको आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मनोभावमा प्रभाव पार्दछ । अञ्चल विशेषका संस्कृति, पहिरन तथा गरगहनाका कारण उक्त अञ्चलका बासिन्दा पनि विशिष्ट रूपमा सुन्दर हुन्छन् । आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चलविशेषको विशिष्ट सौन्दर्यको पनि चित्रण गरिएको हुन्छ । यसप्रकार आञ्चलिक उपन्यासमा कथाञ्चलको विशिष्टताअनुसारका मनोभाव र सौन्दर्यको चित्रण गरिन्छ । त्यसो भएकाले मनोभाव र सौन्दर्य पनि आञ्चलिक उपन्यासको महत्त्वपूर्ण र आवश्यक तत्वका रूपमा रहेको हुन्छ ।

२.६.६ भाषा

मानिसका मनका विचार, अनुभव आदिलाई अरूसमक्ष व्यक्त गर्ने सशक्त माध्यम भाषा हो । मानिसले आफ्ना मनमा लागेका कुरा अरूसामु अभिव्यक्त गर्दा भाषाको सहारा लिने गर्दछ । मानिस जुन समुदायको छ उसले प्रयोग गर्ने भाषा पनि सोही समाज र समुदायअनुसारको हुन्छ । जातजाति, समाज तथा समुदायअनुसार प्रत्येक मानिसले प्रयोग गर्ने/बोल्ने भाषामा विविधता पाइन्छ । अञ्चल विशेषको आफ्नै प्रकारको विशिष्ट भाषा रहेको हुन्छ । प्रत्येक अञ्चलपिच्छे अलगगै प्रकारको भाषिका, बोली, लवज, कथ्यभेद रहेको हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा पनि अञ्चलविशेषको विशिष्ट भाषिका, व्यक्तिबोली, कथ्यभेद, प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसलाई आञ्चलिक उपन्यासका सन्दर्भमा स्थानीय भाषा पनि भन्न

सकिन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा “पाठकलाई रोमाञ्चित तुल्याउनका लागि नभएर प्रामाणिकता, स्वाभाविकता र यथार्थबोधका लागि स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्नु पर्दछ” (जैन, इ. १९७६, पृ. ४६) । स्थानीय भाषाले आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चललाई विश्वसनीय र प्रामाणिक बनाउने काम गर्दछ । स्थानीय भाषाको प्रयोगले कुनै उपन्यासमा कुन अञ्चलविशेषको विशिष्ट भाषिका तथा कथ्य भेदको प्रयोग भएको छ भन्ने कुरालाई बुझ्न सघाउँछ । आञ्चलिक उपन्यासमा स्थानीय भाषाको प्रयोग फेसनका रूपमा नभएर आञ्चलिक विशिष्टता झल्काउनका लागि हुनु पर्दछ (मिश्र र गुप्त, इ. १९९९, पृ. १००) ।

आञ्चलिक उपन्यासमा अप्रासङ्गिक अवस्थामा तथा धेरै मात्रामा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्नु हुँदैन । अप्रासङ्गिक तथा धेरै मात्रामा स्थानीय भाषाको प्रयोग गरेको खण्डमा उपन्यास नबुझिने र क्लिष्ट पनि हुन जान्छ । घटना, परिवेश तथा पात्रको वर्णन तथा चित्रण गर्ने क्रममा भन्दा पनि पात्रको संवादमा स्थानीय भाषा, कथ्यभाषा तथा व्यक्तिबोलीको प्रयोग गर्नु उचित हुन्छ । पात्रको संवादमा अञ्चलको विशिष्टता झल्काउने उखान-टुक्का, गाउँखाने कथा, लोकतत्त्व आदिको पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । स्थानीय भाषा र कथ्य भाषाको प्रयोगले आञ्चलिक उपन्यासलाई जीवन्तता प्रदान गर्दछ ।

अञ्चलविशेषको आ-आफ्नै विशिष्ट भाषा, भाषिका र स्थानीय भाषा हुन्छन् । यी पक्षहरूको प्रयोग आञ्चलिक उपन्यासको कथाञ्चलअनुसार गर्नुपर्दछ । स्थानीय भाषा र भाषिकाको समुचित र उपयुक्त ढङ्गको प्रयोगले आञ्चलिक उपन्यास जीवन्त रहने हुँदा भाषालाई पनि आञ्चलिक उपन्यासको आवश्यक तत्त्व मानिएको छ ।

भूगोल तथा प्रकृति, समाज र संस्कृति तथा लोकतत्त्व, आर्थिक अवस्था, ऐतिहासिक स्थिति, मनोभाव तथा सौन्दर्य एवम् भाषाले आञ्चलिक उपन्यास र अन्य उपन्यासलाई छुट्ट्याउन सहयोग गर्ने भएकाले आञ्चलिक उपन्यासमा यी तत्त्वहरू अनिवार्य प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

अन्य उपन्यासमा यी तत्त्वहरूको प्रयोग गरिएको हुँदैन भनेर भन्न मिल्दैन । आञ्चलिक उपन्यासमा यी तत्त्वहरू प्रधान तत्त्व भएर आएका हुन्छन् भने अन्य उपन्यासमा गौण भएर आएका हुन्छन् । अन्य उपन्यासको मुख्य ध्येय कुनै विषयवस्तुमा केन्द्रित भएको हुन्छ भने आञ्चलिक उपन्यासमा यिनै तत्त्वहरूको चित्रणमा उपन्यासकारको ध्यान केन्द्रित भएको हुन्छ । माथि उल्लिखित आञ्चलिक उपन्यासका तत्त्वहरू सबै खाले आञ्चलिक

उपन्यासमा समान भएर नआउन पनि सक्छन् । कुनै उपन्यासमा कुनै तत्त्वको बढी प्रयोग गरिएको हुन्छ भने कुनै उपन्यासमा कम प्रयोग गरिएको पनि हुन्छ । उपन्यासकारले आफ्नो रूचि तथा अनुभवअनुसार कुनै तत्त्वलाई बढी प्राथमिकता दिन्छ भने कुनै तत्त्वलाई कम प्राथमिकतामा राख्दछ । जेसुकै भए तापनि आञ्चलिक उपन्यासमा सम्बन्धित अञ्चलको विशिष्टताअनुसार भूगोल तथा प्रकृति, समाज, संस्कृति र लोकतत्त्व, आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था, ऐतिहासिक स्थिति, मनोभाव तथा सौन्दर्य एवम् भाषिक विशिष्टताहरू भल्किनु पर्दछ ।

२.७ आञ्चलिक उपन्यासको वर्गीकरण

आञ्चलिक उपन्यासमा कुनै अञ्चलका खास विशेषताहरू (भूगोल, प्रकृति, इतिहास, संस्कृति, राजनीति, मनोवृत्ति तथा सौन्दर्य आदि) को चित्रण गरिएको हुन्छ । त्यसैका आधारमा आञ्चलिक उपन्यासलाई विभिन्न प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

आनन्द सक्सेना (इ. १९७१) ले हिन्दी आञ्चलिक उपन्यासलाई शुद्ध आञ्चलिक र अर्ध आञ्चलिक गरी दुई प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन् (उद्धृत, पाण्डेय, इ. १९७९, पृ.३०) । नगीना जैन (१९७६) ले *आञ्चलिकता और हिन्दी उपन्यास*मा हिन्दी आञ्चलिक उपन्यासलाई मुख्य रूपमा पूर्ण आञ्चलिक उपन्यास र अर्ध आञ्चलिक उपन्यास गरी दुई प्रकारले वर्गीकरण गर्दै यस वर्गीकरणका अतिरिक्त अर्को तेस्रो प्रकार आञ्चलिक संस्पर्श भएको उपन्यासलाई पनि समावेश गरेकी छन् (पृ. ६२) । इन्दुप्रकाश पाण्डेय (इ. १९७९) ले *हिन्दी के आञ्चलिक उपन्यासों में जीवन सत्य*मा हिन्दी आञ्चलिक उपन्यासलाई सहरी पृष्ठभूमिसँग सम्बन्धित, ग्रामीण पृष्ठभूमिसँग सम्बन्धित, जाति जनजाति अथवा समुदायसँग सम्बन्धित र पेसागत समुदायसँग सम्बन्धित गरी चार प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् (पृ. ३१-४४) । राजकुमारी दाहाल (इ. २०००) ले आफ्नो विद्यावारिधिको शोधप्रबन्ध *नेपाली आञ्चलिक उपन्यासको विश्लेषणात्मक अध्ययन र मूल्याङ्कन*मा आञ्चलिक उपन्यासलाई विशेषता र गुणका आधारमा उच्चतर आञ्चलिक उपन्यास र मध्यम आञ्चलिक उपन्यास गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरेकी छन् (पृ. १९१-१९५) । धनप्रसाद सुवेदी (२०६८) ले आफ्नो विद्यावारिधिको शोधप्रबन्ध *नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका प्रवृत्ति*मा नेपाली आञ्चलिक उपन्यासलाई आञ्चलिक विषयका आधारमा, आञ्चलिक विशिष्टताको केन्द्रीयताका आधारमा, सहरी वा ग्रामीण अञ्चलका आधारमा, क्षेत्रीय विभाजनका आधारमा

वर्गीकरण गर्दै यिनका पनि अनेक उपभेदहरू प्रस्तुत गरेका छन् (पृ. १०२-१०६) । र यी वर्गीकरणमा पनि पूर्ण आञ्चलिक उपन्यास आंशिक आञ्चलिक उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यासको वर्गीकरणको मुख्य आधार मानेका छन् । माथि उल्लिखित वर्गीकरणमध्ये धनप्रसाद सुवेदीको वर्गीकरणलाई आधार मानी आञ्चलिक उपन्यासलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरिन्छ :

- (१) पूर्ण आञ्चलिक उपन्यास
- (२) आंशिक आञ्चलिक उपन्यास

२.७.१ पूर्ण आञ्चलिक उपन्यास

कुनै अञ्चलको भूगोल तथा प्रकृति, समाज तथा सांस्कृतिक, आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था, ऐतिहासिक सन्दर्भ, मनोभाव तथा सौन्दर्य, भाषा आदिको चित्रणमा केन्द्रित रहेका उपन्यासलाई पूर्ण आञ्चलिक उपन्यास भनिन्छ । “उपन्यासमा कुनै निश्चित क्षेत्र कथाञ्चलका रूपमा आएर त्यस कथाञ्चल विशेषका प्रमुख विशेषताहरूको चित्रण गर्ने र त्यसमा केन्द्रित रहने उपन्यास पूर्ण आञ्चलिक उपन्यास हो” (सुवेदी, २०६८, पृ. ६५) । पूर्ण आञ्चलिक उपन्यासमा कुनै अञ्चल नै प्रमुख विषय तथा नायक भएर आएको हुन्छ । सम्बन्धित अञ्चलका मुख्यमुख्य विशेषताहरू उद्घाटन गर्नु पूर्ण आञ्चलिक उपन्यासको मुख्य उद्देश्य रहेको हुन्छ । यस्ता उपन्यासको कथानक विशृङ्खलित भएको हुन्छ तथा कथानकका सबै घटनाले उत्तिकै महत्त्व पाएका हुन्छन् । त्यसमा प्रयोग गरिएका संवादमा स्थानीय भाषा, भाषिका, कथ्यभेद सम्बन्धित कथाञ्चलको संस्कृतिलाई झल्काउने खालका उखान-टुक्का, लोकतत्त्व तथा लोकगीतको प्रयोग गरिएको हुन्छ । “पूर्ण आञ्चलिक उपन्यासमा प्रेम, वर्गसङ्घर्ष, मनोविज्ञान, राजनीति जस्ता सामान्य र सार्वभौम विषय पनि आञ्चलिक विशिष्टताअनुसार विशिष्ट बनेका हुन्छन्” (सुवेदी, २०६८, पृ. ६५) । *खैरिनीघाट*, *उज्यालो हुनुअघि*, *घामका पाइलाहरू*, *अलिखित*, *ब्रह्मपुत्रको छेउछाउ*, *उलार* आदि उपन्यास नेपाली साहित्यका पूर्ण आञ्चलिक उपन्यासहरू हुन् ।

२.७.२ आंशिक आञ्चलिक उपन्यास

कुनै अञ्चलविशेषका भूगोल तथा प्रकृति, समाज तथा संस्कृति, आर्थिक तथा राजनीतिक अवस्था, इतिहास, मनोभाव तथा सौन्दर्य, भाषा आदि विशिष्ट विशेषताहरूलाई

सहायक मानी मुख्य विषयका रूपमा अन्य कुराको चित्रण गरिएका उपन्यासलाई आंशिक आञ्चलिक उपन्यास भनिन्छ । यस्ता उपन्यास पूर्ण मात्रामा कुनै अञ्चलविशेषमा केन्द्रित भएका हुँदैनन् । यसमा कुनै अञ्चललाई उपन्यासको मुख्य विषयवस्तु तथा नायकका रूपमा उपस्थित गराइएको हुँदैन । यस्ता उपन्यासमा सम्बन्धित अञ्चलका मुख्य विशेषताहरूको चित्रणलाई कम प्राथमिकतामा राखिएको हुन्छ । यदि कुनै अञ्चलको कुनै मुख्य विशेषताको चित्रण गरिएको भए पनि त्यसलाई गौण/सहायक मात्रामा चित्रण गरी मुख्य विषय अन्य नै रहेको हुन्छ । “यस प्रकारका उपन्यासमा कुनै निश्चित अञ्चलका भौगोलिक तथा प्राकृतिक पर्यावरण, समाज तथा संस्कृति, आर्थिक तथा राजनीतिक विशिष्टताहरू, ऐतिहासिकता, मनोभाव, सौन्दर्य जस्ता आञ्चलिकताका अभिलक्षणहरूमध्ये केही अभिलक्षणको चित्रण भएको हुन्छ” (सुवेदी, २०६८, पृ. ६६) । यस्ता उपन्यासमा कथ्यलाई रोचक, यथार्थ र कलात्मक बनाउनका लागि मात्र ग्रामीण क्षेत्र, स्थानीय भाषा, भाषिका, प्राकृतिक पर्यावरण आदि सामान्य विशेषताहरूको चित्रण गरिएको हुन्छ, जसलाई स्थानीय रङ भएका उपन्यास पनि भन्न सकिन्छ । यस्ता उपन्यासमा प्रेम, आर्थिक तथा सामाजिक उत्पीडन, कुनै जाति वा संस्कृतिको चित्रण, मनोविज्ञान आदिको चित्रण गर्दा परिवेशका रूपमा स्थानीय रङको प्रयोग हुन सक्छ (सुवेदी, २०६८, पृ. ६६) । यस प्रकारका औपन्यासिक रचनामा आञ्चलिक तत्त्वहरूको साङ्गोपाङ्ग रूप प्रस्तुत नगरी तिनको सामान्य चित्रण गरिएको वा भ्रमको प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । *ओभेल पर्दा, मेरो कथा, नयाँ क्षितिजको खोज, क्षितिज पारिमा, छिट्टेन* आदि उपन्यासहरू नेपाली साहित्यका आंशिक आञ्चलिक उपन्यास हुन् ।

२.८ उपन्यास विश्लेषणका आधार

आञ्चलिक उपन्यासको सिद्धान्तका आधारमा रमेश विकलका आञ्चलिक उपन्यासको विश्लेषणका लागि निम्नलिखित आधारहरूको निर्धारण गरिएको छ :

२.८.१ भौगोलिक तथा प्राकृतिक आधार

आञ्चलिक उपन्यासमा कथाञ्चलअनुसार सम्बन्धित अञ्चलको भूगोल तथा प्रकृति आञ्चलिक तत्त्वका रूपमा रहेको हुन्छ । यस्ता उपन्यासमा सम्बन्धित अञ्चलको भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण कसरी गरिएको छ ? भूगोल र प्रकृति के कस्तो रूपमा रहेको छ ? कुन कुन भूगोल तथा प्राकृतिक वातावरणको चित्रण गरिएको छ ? उक्त अञ्चलको

भौगोलिक तथा प्राकृतिक विशेषताहरू केके रहेका छन्, त्यहाँका भौगोलिक तथा प्राकृतिक समस्याहरू केके रहेका छन् ? भूगोल तथा प्रकृतिका आधारमा सम्बद्ध अञ्चल कति विशिष्ट रहेको छ ? भन्ने कुराको खोजी तथा विश्लेषण गरिन्छ ।

२.८.२ सांस्कृतिक आधार

आञ्चलिक उपन्यासमा कथाञ्चलअनुसार सम्बन्धित अञ्चलको विशिष्ट संस्कृति आञ्चलिक तत्वका रूपमा आएको हुन्छ । अञ्चलविशेषका आ-आफ्नै प्रकारका विशिष्ट सांस्कृतिक विशेषताहरू हुन्छन् । संस्कृतिअन्तर्गत कुनै जाति तथा समाज समुदायका संस्कार, रीतिरिवाज, रहनसहन, चाडपर्व, धर्म, भाषा, खानपान, मूल्यमान्यता, पहिरन, लोकतत्त्व, लोकविश्वास, अन्धविश्वास, लोकसाहित्य, लोककला, देवीदेवता, किंवदन्ती तथा समग्र जीवनपद्धति पर्दछन् । यस्ता उपन्यासमा अञ्चलविशेषका के कस्ता सांस्कृतिक विशेषताको चित्रण गरिएको छ, अञ्चलविशेषको संस्कृति के कसरी आएको छ, सम्बद्ध अञ्चल कुन कुन सांस्कृतिक विशेषताका कारण विशिष्ट रहेको छ, संस्कृतिले गर्दा अञ्चलविशेषमा के कस्ता समस्याहरू सिर्जना भएका छन् ? आदि कुराको खोजी तथा विश्लेषण गरिन्छ ।

२.८.३ भाषा प्रयोगको आधार

भाषा मानवीय विचार विनिमयको सशक्त माध्यम हो भन्ने साहित्य भाषाको कलात्मक अभिव्यक्ति हो । भाषाका विविध क्षेत्रीय रूपहरू हुन्छन् जसलाई भाषिका भन्ने गरिन्छ । भाषिका वा बोलचालको भाषा अञ्चलपिच्छे आफ्नै प्रकारका हुने गर्दछन् । स्वभावतः ती एकअर्काभन्दा भिन्न र विशिष्ट हुने गर्दछन् । आञ्चलिक कृतिमा कथाञ्चलको समष्टि जीवनचित्र प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य रहन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा कथाञ्चलको प्रकृति, संस्कृति आदिको यथार्थ प्रतिबिम्बन गर्ने सन्दर्भमा बोलीचालीको भाषा वा भाषिकाको प्रयोग के कति प्रभावशाली बन्न सकेको छ भन्ने कुरालाई हेरिन्छ । उपन्यासकारले कथाञ्चलका पात्रहरूको स्तरानुरूपको भाषा वा बोलीको प्रयोगलाई के कति महत्त्व दिएको छ र त्यस्तो प्रयोग उपन्यासमा स्वाभाविकता एवम् विश्वसनीयता प्रादुर्भाव गर्न कुन हदसम्म प्रभावी बनेको छ भन्ने तथ्यको विश्लेषण गरिन्छ । कथाञ्चलभित्रको जीवनसत्य र अनिवार्य विविधतालाई अभिव्यक्त गर्नका लागि त्यहाँको सहज जीवनसँग सम्बद्ध शब्दप्रयोगको

आवश्यकतालाई उपन्यासकारले के कसरी आत्मसात् गरेको छ भन्ने कुराको खोजी गरिन्छ । स्थानीय वस्तु, सांस्कृतिक परम्परा, रीतिरिवाज आदिलाई बुझाउने पद पदावली, उखान-टुक्का, लोकगीत आदिको प्रयोग स्थानीय भाषामा गर्ने कुरामा उपन्यासकारले अपनाएको सजगताको लेखाजोखा गरिन्छ । कृतिको गरिमालाई उकास्न स्थानीय भाषिका वा बोलचालको भाषाको सन्तुलित प्रयोगतर्फ उपन्यासकारले देखाएको सचेततासमेतको मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

आञ्चलिक उपन्यासमा कुनै अञ्चल नायकका रूपमा उपस्थित भएको हुन्छ । कारण, यस्ता उपन्यासका चरित्रहरू खास ठाउँका प्रतिनिधि हुन्छन्, त्यसमा भाषिकाको स्वतन्त्र प्रयोग गरिन्छ र कथानक स्थानीयतासँग अन्योन्याश्रित भई बाँधिन्छ (बराल र एटम, २०६६, पृ. ३५) । यस्ता उपन्यासमा व्यक्ति चरित्र नभई प्रतिनिधि र साझा चरित्रको उपस्थापनद्वारा सिङ्गो अञ्चललाई नै नायकत्व प्रदान गरिएको हुन्छ । त्यो नायकत्व भनेको कुनै प्रादेशिक भू-खण्डलाई पृथक् रूपमा चिनाउने त्यहाँका भौगोलिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भाषिक आदि विशिष्टता समेटिएको एकीकृत एवम् संश्लिष्ट रूप हो । कथाञ्चलका पात्रको मनोवृत्ति, आकाङ्क्षा, आत्मीयता, आग्रह-पूर्वाग्रह, गुण-वैगुण आदि कुराको यथार्थ र मिहिन चित्रणले त्यस ठाउँको मौलिक परिचय प्रस्तुत गर्नका निम्ति सघाएका हुन्छन् । यसरी अञ्चललाई समग्रतामा लिइसकेपछि त्यसलाई एउटा व्यक्तित्वका रूपमा उपस्थापित गर्ने कुराले आञ्चलिक उपन्यासमा निकै ठूलो महत्त्व राख्दछ ।

आञ्चलिक उपन्यासको संरचना र शिल्प गठनप्रक्रिया आफ्नै प्रकारको हुने भए पनि अन्ततः त्यो विधागत हिसाबले उपन्यास नै हो भन्ने कुरामा दुईमत छैन । त्यसैले यो अञ्चलविशेषको जीवनसत्यको उद्घाटन गर्दै सार्वभौम र सार्वकालिक पाठकका लागि समेत आस्वादनको विषय बन्न पुग्दछ । आन्तरिक संवेदनाका दृष्टिले मानव जीवन सर्वत्र समान हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यास मानवीय आन्तरिक संवेदनाकै कारण कुनै अञ्चलका विशिष्टताहरूको पृष्ठाधारमा अन्य अञ्चलहरूसँग सान्निध्य राख्दै समग्र जीवनमूल्यसँग जोडिन पुग्दछ (मिश्र, इ.१९८२, पृ. २२९) । स्थानीयताको प्रधान भूमिकामा उपन्यासका अन्य तत्वहरूको समुचित विन्यास र संयोजनका भित्तिमा आञ्चलिक उपन्यासले कलात्मक कलेवर प्राप्त गर्दछ । आञ्चलिकताका तत्वहरूलाई उपन्यासका विधागत घटकहरूसँग

कसरी समीकृत गरी संश्लिष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुरा त्यसको शिल्प सौष्ठवसँग सम्बद्ध हुन्छ । आञ्चलिक उपन्यासको कथ्यलाई सोभै नभनी उपन्यासकारले विभिन्न घटना, पात्र र परिवेशसँग तारतम्य मिलाई आवश्यकतानुसार विश्लेषणात्मक एवम् नाटकीय ढङ्गले अभिव्यक्त गर्न सक्दछ । यसरी सम्बद्ध अञ्चलको समग्र जीवनचेतनाको अनुभूतिलाई वाणी दिने कुशलताले कृतिको कलात्मक मूल्य निर्धारण गर्दछ ।

यहाँ यिनै आधारहरूलाई केन्द्रमा राखी रमेश विकलका उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

रमेश विकलका उपन्यासमा प्राकृतिक आञ्चलिकता

३.१ विषयपरिचय

रमेश विकल नेपाली साहित्यका विशिष्ट तथा चर्चित उपन्यासकार हुन् । उनको प्रसिद्धि उपन्यास विधाका साथसाथै कथा विधामा पनि रहेको पाइन्छ । उनले आफ्ना उपन्यासमा अञ्चल विशेषका विभिन्न विशिष्टताहरूलाई समेटेका छन् । त्यसैले उनका उपन्यासमा आञ्चलिकताको प्रयोग भएको पाइन्छ । आञ्चलिक उपन्यासमा अञ्चल विशेषका विशेषताले महत्त्वपूर्ण स्थान पाएको हुन्छ । अञ्चल विशेषका विशिष्ट विशेषताहरूमध्ये प्राकृतिक विशेषता पनि एक हो । प्राकृतिक विशेषताभित्र भौगोलिक तथा प्राकृतिक पक्षसँग सम्बन्धित कुराहरू पर्दछन् । भूगोलअन्तर्गत कथाञ्चलको भौगोलिक अवस्थिति, सिमाना, भूबनोट, क्षेत्रफल, सुगमता, दुर्गमता आदि र प्रकृतिअन्तर्गत मौसम, हावापानी, उत्पादन, पेसा व्यवसाय, प्राकृतिक स्रोत एवम् प्रकोप जीवजन्तुबाट समस्या आदि पर्दछन् (शर्मा, २०६८, पृ. ५५) । यिनको सहजता वा जटिलताका कारण कथाञ्चलका बासिन्दामा परेको प्रभाव, विशिष्टता र गुणको चित्रण आञ्चलिक उपन्यासमा गरिन्छ । प्राकृतिक विशेषताले कुनै भूगोलको संस्कृति, लवाइखवाइ, संस्कार, भाषा, वेशभूषा, जीवनपद्धति आदिमा प्रभाव पार्दछ । कुनै अञ्चलको भूगोल र प्रकृतिमा आएको परिवर्तनले त्यस अञ्चलको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक स्थितिमा पनि परिवर्तन ल्याउँदछ । प्रत्येक अञ्चलविशेषको आफ्नै स्थानीय भूगोल र प्राकृतिक पर्यावरण रहेको हुन्छ, जसले सम्बन्धित अञ्चलको प्राकृतिक आञ्चलिकतालाई झल्काएको हुन्छ । रमेश विकलका उपन्यास स्थानीय भूगोल र प्राकृतिक पर्यावरणको चित्रणले विशिष्ट रहेका छन् । यसले गर्दा उनका उपन्यासमा सम्बन्धित कथाञ्चलको विशिष्ट प्राकृतिक आञ्चलिकताको अनुभूति गर्न पाइन्छ । यस परिच्छेदमा यिनै कुराहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ सुनौली उपन्यासको भूगोल

सुनौली उपन्यासले समेटेको कथाञ्चलको भूगोललाई तल छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकअन्तर्गत चर्चा गरी चिनाइएको छ ।

३.२.१ कथाञ्चलको भौगोलिक अवस्थिति

सुनौली उपन्यासको कथाञ्चलमा ग्रामीण र सहरी दुवैथरी भूगोल समेटिएको छ । यसमा एकातिर सिन्धुपाल्चोक जिल्लाअन्तर्गतको इन्द्रावती नदी किनारको माभी गाउँ कथाञ्चलको केन्द्र छ भने अर्कातिर काठमाडौँको जमल, नयाँ सडक र सुन्धाराको सेरोफेरो कथाञ्चलको भूगोलका रूपमा आएको छ । कथाञ्चलका फरक प्रकृतिका भौगोलिक अवस्थितिले फरक फरक विशिष्टतालाई उजागर गरेको पाइन्छ ।

३.२.२ कथाञ्चलको भूबनोट

सुनौली उपन्यासमा वर्णित कथाञ्चलको भूबनोट दुई किसिमको देखिन्छ । यसमा ग्रामीण पहाडी भूबनोट र काठमाडौँको सहरी भूबनोट दुबैको वर्णन गरिएको छ । ग्रामीण पहाडको उकालो, ओरालो भीरपाखा, वनजङ्गल, गोरेटो बाटो, पानी पँधेराको उपस्थितिले त्यहाँको भूबनोटको चित्र प्रस्तुत गर्दछन् । त्यसैगरी काठमाडौँका जमल, न्यूरोड, सुन्धारा र आसपासका स्थानहरूको वर्णनका कारण सहरी भूबनोटको विशिष्टता प्रकट भएको छ ।

सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी भूगोलका रूपमा इन्द्रावती नदी आसपासको गाउँको सेरोफेरोलाई वर्णन गरिएको छ । त्यहाँका बासिन्दाले खानेपानी ल्याउनका लागि कष्टकर बाटो हिँडेर इन्द्रावती नदी किनारामा रहेको पँधेरामा जानुपर्ने अवस्थाको चित्रण यस उपन्यासमा यसरी गरिएको छ :

उसले ती सबैलाई छिँडीमा हुली र ढोका ढप्काएर दुइटा गाग्रो डोकामा हाली अनि ऊ पँधेरामा जान आरालो भरी, भ्राडी र बुट्यानका बीचमा मान्छेले आफ्नै तालबाट बनाएको बाङ्गोटिङ्गो गोरेटो पाइलापाइलामा ढुङ्गाका गिर्खाहरू साथै आफू एकैपल्ट तल पुग्ने डर । तर सुनौलीका सन्तुलित पाइला आफ्नो ठाउँ छाडेर यताउति बराल्लिन खोजिहाले तापनि फेरि तत्कालै आफूलाई समालिहाल्थे । ऊ कहिले दाहिने हातले र कहिले देखे हातले छेउछाऊका बुट्यानहरू समात्दै जङ्गली खरायो भैँ द्रुत चालले ओरालो भर्न थाली । (पृ. २८)

रातमाटे उकालो, नाल्दुमको उकालो, देउपुरको उकालो, चाखोला र इन्द्रावती बगरको वर्णन तथा साँघुरो गोरेटोको चित्रणले यस उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी भूबनोटलाई यथार्थ रूपमा

प्रस्तुत गरेको छ । स्थानीय ग्रामीण भूबनोटसँग पौठेजोरी खेलेका बासिन्दालाई त्यहाँको भूगोल जति कष्टपूर्ण र पीडाजनक भए पनि रमाइलो लाग्दछ । त्यस भूगोलसँग ग्रामवासीको आत्मीयता रहेको हुन्छ । स्थानीय ग्रामीण भूगोलसँगको जनमानसको समीपता सुनौली उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

सुनौलीको सारीको सक्को घरिघरि अमलाका बुट्यानले समातेर तान्थे । ऊ बारम्बार दिक्क भएर बोलाउँथी । अलि अगाडि पुगिसकेको कृष्णले फेरि फर्केर आएर बुट्यानमा अल्झेको सारी छुटाइदिन्थ्यो । अनि दुवै फेरि उकालो लाग्थे । बीच बीचमा कृष्ण ठट्टा पनि गरिहाल्थ्यो, “सुनौली ! तँलाई त यी जङ्गली बुट्यानहरूले पनि माया गर्छन् हरि ? तँ यिनका मायामा यसरी बारबार अल्झन थालिस् भने उज्यालो हुँदा नाल्दुम काट्न सकिन्न है ।”

(पृ. ६१)

भूबनोटले मानिसको सोचाइ, धारणा, रहनसहन, आनीबानी, जीवनपद्धतिलाई प्रभाव पारेको हुन्छ । सुनौली उपन्यासमा पनि ग्रामीण पहाडी भूगोलमा रहेका मानिसको जीवनशैली र सोचाइमा प्रभाव परेको पाइन्छ । ग्रामीण पहाडी भूगोल भएका कारणले इन्द्रावती नदी किनारका मानिसले कुटो कोदालो चलाउनु पर्ने, उकाली ओराली गर्नुपर्ने, जोखिमपूर्ण यात्रा गर्नुपर्ने, पानी ल्याउन पनि टाढा इन्द्रावती किनार पँधेरामा जानुपर्ने अवस्थाको सिर्जना भएको छ भने त्यस ठाउँका मानिसको सहरप्रतिको सोचाइ पनि बेग्लै खालको रहेको पाइन्छ । कहिले काठमाडौँ उपत्यका नदेखेका मानिसलाई त काठमाडौँ साँच्चीकै स्वर्ग जस्तै लागेको छ । सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी गाउँका मानिसको सहरप्रतिको सोचाइलाई सुनौलीको चरित्रमार्फत यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

ऊ सहर गएपछि आफू कसरी सुनमा साट्टिने छ, त्यो कुराको कल्पना बुन्दै त्यसैको जालोमा अल्झिन थाली । उसको कल्पनाको यो सहरमा आँसु, दरिद्रता, दैन्य र पीडालाई ठाउँ छैन । असुन्दर त्यहाँ सुन्दर बन्छ, दुःख र पीडा त्यहाँ सुख र ऐश्वर्यमा साट्टिन्छ । त्यहाँ पहाडको जस्तो परिश्रमको हाड घोट्टाई छैन बरू सुख र सयलपूर्ण आराम छ । त्यहाँ मान्छेमाथि भार सवार हुन्न, बरू हवाई जहाज र मोटरमा मान्छे सवार हुन्छ ! (पृ. ३९)

सुनौलीको यो सोचाइ भूगोलका कारण सिर्जित सोचाइ हो । यो सोचाइ सुनौलीको मात्र सोचाइ नभएर ग्रामीण पहाडी भूबनोट र परिवेशमा हुर्केका र कहिले सहर नदेखेका इन्द्रावती नदी आसपासका गाउँका बासिन्दाको पनि हो । ग्रामीण पहाडी भूगोलमा रहेका गाउँका मानिसलाई सहर भनेको साँच्चिकै स्वर्ग जस्तै हुन्छ, भन्ने भान परेको पाइन्छ । यस्तो सोचाइ उनीहरूमा ग्रामीण पहाडी भूबनोटका कारण सिर्जना भएको हो । सुनौली उपन्यासमा भूगोलका कारणले स्थानमा ल्याएको फरकपनालाई यसरी अभिव्यक्त गरिएको छ :

सुनौली अब उता हेर्ने त होइन त, उता पो हेर्नु पर्छ, त्यो जादूको झिलिमिली देशतिर । त्यहाँ सुनका ढोका भएका भव्य महल, असङ्ख्य सुनचाँदीका थुप्रा, ऐस आरामका प्रचुर साधन लिएर तँलाई पखिराखेका छन् । ... सुनौली ! ... उता नहेर ! त्यो ढुङ्गा, माटो, भीर, पहरा, फार्नु पर्ने कठिन परिश्रमतिर होइन, के छ त्यहाँ ? ... उता हेर ! त्यहाँ सुनका छाना र गजुर भएका मन्दिर छन् । चाँदीका खम्बा भएका दरबार छन् ... ! त्यहाँका गिर्खा गिर्खा राती बिजुलीको चम्किलो उज्यालोमा हीरा भैं बल्छन् । (पृ. ६७)

कृष्णले सुनौलीलाई भनेको यो अभिव्यक्ति ग्रामीण पहाडी भूगोलका कारण दुर्गम पहाडी गाउँ र विकसित सहरले बनाएको फरकपनाको अवस्था हो । सानैदेखि सहरमा काम गर्दै हुर्केको कृष्णले सहरलाई स्वर्ग र जादूको देश ठानेको छ । कृष्णमा यस्तो मानसिकताको विकास भूगोलका कारण सिर्जना भएको हो । सुनौली उपन्यासको कथावस्तुने सहरी भूगोलमा पनि विचरण गरेको छ । यसमा ग्रामीण पहाडी भूगोलको जसरी कलात्मक वर्णन गरिएको छ त्यसरी सहरी भूगोलको कलात्मक वर्णन गरिएको पाइँदैन । सहरी भूगोलका आधारमा यस उपन्यासको कथाञ्चल काठमाडौँमा केन्द्रित रहेको छ । काठमाडौँको सहिद गेट, पुरानो बसपार्क, सुन्धारा, न्यूरोड, टेबहाल, सडकटा र जमलको भूगोलको वर्णन यस उपन्यासमा गरिएको छ । सुनौली उपन्यासको कथाञ्चल सहरी भूगोलमा आधारित भएको कुरालाई सडकमा बलेको बिजुली बत्तीलाई सुनौलीले घोरिएर हेरिहँदा कृष्णले सुनौलीलाई “के लाटोले केरा हेरेको जस्तो हेरेकी !... बिजुली बत्ती भनेको यही हो” (पृ. ५) ! भनेबाट पनि पुष्टि हुन्छ ।

“सहिद गेटको बस बिसाउनीमा उत्रेपछि कृष्णको मन भन् भन् खल्लो भइसकेको थियो” (पृ. ११) र “डाइबर्नीको डेरा टेबहाल सडकटाको थानको आसपास थियो । कृष्ण सुनौलीलाई लिएर टेबहालको छेडोतिर सरासर लाग्यो । गल्लीका स-साना होटल, चटामरी पसलका कयौँ लफङ्गा ठिटाहरू गुपगुप बनेर लण्ठरहेका थिए” (पृ.७२-७३) र “नयाँ सडकको पीपलको रूख ! एउटा महा सङ्गम ! यहाँ साँभपख चारतिरका नदीहरू आएर मिल्छन् । यिनैमा हुत्तिएर अनेकन फोहोर मैला र शीपी मोती यहाँ जम्मा हुन्छन्” (पृ.७) जस्ता साक्ष्यहरूले पनि सुनौली उपन्यासको भूगोल काठमाडौँ सहरको सहिद गेट, सडकटा र न्यूरोडको आसपासको रहेको देखाउँछन् ।

३.२.३ कथाञ्चलको सुगमता/दुर्गमता

सुनौली उपन्यासमा दोलालघाट, मण्डल देउपुर, फटकशिला, सल्लेबास, चिसापानी, पाँचखाल, होक्से, ज्याम्रुड एवम् ज्याम्दीका बासिन्दाको काठमाडौँमा आउनेजाने काम पर्दा हिँड्ने ग्रामीण कष्टकर बाटोको पनि चित्रण गरिएको छ । त्यतिबेला बाटोघाटो नबनेका कारण यातायातको सुविधा नभएकाले त्यहाँका बासिन्दा हिँडेर नै नाल्दुम पुग्ने गर्दथे । नाल्दुम भञ्ज्याङ पुगेपछि उनीहरू आफूलाई नेपाल (काठमाडौँ उपत्यका) पुगेको ठान्दथे । नाल्दुम डाँडाबाट हेर्दा पारिपट्टि काठमाडौँको दृश्य एवम् वारिपट्टि काभ्रे र सिन्धुपाल्चोकको दृश्य देखिन्छ । यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदीको नजिकै रहेको महादेऊ थानदेखि नाल्दुम भञ्ज्याङसम्म पुग्नको लागि चाखोला र इन्द्रावतीको बगर पार गर्दै देउपुरको उकालो चढेर बालुवा पाटी, चिसापानी हुँदै जानुपर्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । यस क्रममा अत्यन्तै कष्टकर पातलो गोरेटोको यात्रा गर्नु पर्दछ । कृष्ण र सुनौलीले भोगेको दुष्कर हिँडाइको अनुभूतिको चित्र सुनौली उपन्यासमा यसरी खिचिएको छ :

कहिलेकाहीं कृष्णको खुट्टा बेवारिसी ढुङ्गामाथि रड्कन पुग्दा ढुङ्गो घररर गर्दै तलतिर रड्कन्थ्यो र भण्डै भण्डै सुनौलीका गोडा खान पुग्दथ्यो । सुनौली उफ्रिन्थी र अनयासै उसको मुखबाट निस्कन्थ्यो “भण्डै अलिकतिले भेटेन !” बखत बखतमा धराप परेको ढुङ्गोमा गोडा रड्किँदा ढुङ्गो गुल्टिँदै भयानक शब्द पैदा गर्दथ्यो । कहिले काहीं औँलामा नराम्रोसँग ठेस लागेर मर्लन्ति पारिदिन्थ्यो । सुनौली पीडाले कराउँछे, कहिले काहीं गोडो

रङ्किएर ऊ भण्डै भण्डै लड्न खोज्थी तर कृष्णले मौकैमा उसलाई आफ्ना बलिष्ठ अँगालोमा थामिहाल्थ्यो । (पृ. ६१-६२)

कृष्ण र सुनौली काठमाडौँ जाँदाको यो कष्टकर यात्राले सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी भूबनोटका कारण उत्पन्न दुर्गमताको विशिष्ट स्थितिलाई अभिव्यञ्जित गरेको छ ।

काठमाडौँ विकसित सहर भएकाले सुनौली उपन्यासमा यसका विशेषताहरूको चित्रण गरिएको छ । यहाँ मोटरगाडी चलेका, हवाईजहाज उडेका, सडकका छेउछेउमा बिजुली बत्तीको उज्यालो भएको कुराको वर्णन गरिएको छ । “मोटर रातको नयाँ सडकको मर्करी उज्यालको झिलिमिलीको माफ्रबाट सलल बग्दै धरहरातिर जाने एउटा छेडोमा पस्यो । पन्ध्र मिनेट जतिमा त्यो एउटा सहरभन्दा केही बाहिरको एउटा ठूलो क्याम्प घेरेको जस्तो ठाउँमा पुग्यो (पृ. ११९) ।” भन्ने साक्ष्यले पनि सुनौली उपन्यासको कथाञ्चल सहरी भूगोलको फेरो मादै अगाडि बढेको कुरालाई प्रमाणित गर्दछ । यस साक्ष्यमा मोटर काठमाडौँको धरहरातिर जाने बाटोबाट गुडेको चित्रण गरिएको छ भने सडकमा रात्रिकालीन समयमा झिलिमिली बिजुली बलेको कुरालाई देखाइएको छ । “घुमाउरो भन्दा हुँदै उनीहरू माथि पुगे उनीहरू त्यहाँबाट धेरै कोठा हुँदै बढ्न थाले । सुनौलीले त्यहाँका मामूली साजसज्जा देखेर पनि आफ्ना आँखा आश्चर्यले च्यात्न थालेकी थिई । उसले सहर आएको यतिका भएर पनि यस्तो वैभवशाली खान्दानी घर आजसम्म देखेकी थिइन (पृ. १३०) ।” भन्ने साक्ष्यले काठमाडौँका ठूलाठूला भव्य महलको चित्रण गरेको छ । पहाडको ग्रामीण भेगबाट सहर आएकी सानो भुपडीमा बसेकी सुनौलीलाई काठमाडौँका ठूलाठूला महल देख्नेबित्तिकै आश्चर्य लाग्नु पनि स्वाभाविक हो । ग्रामीण पहाडी भूगोलमा हुर्के बढेकी सुनौलीलाई सहरी भूगोल अनौठो पनि लाग्दछ । यसकारण ऊ काठमाडौँका घरमा गरिएको मामूली साजसज्जा देखेर पनि चकित हुन्छे ।

भूगोलले त्यहाँका बासिन्दाको जीवनशैली निर्धारण गरेको हुन्छ । सुनौली उपन्यासमा सहरी भूगोलले त्यहाँका बासिन्दाको जीवनशैलीमा प्रभाव पारेको छ । सहरमा खेतीपाती गर्नु नपर्ने भएकाले त्यहाँका मध्यमवर्गीय र अभिजातवर्गीय ठिटाहरू केही काम नपाएर बरालिएका हुन्छन् । तिनीहरूको दिनचर्या भनेको सिनेमा हलमा सिनेमा हेर्न जानु, नाटक थिएटरमा नाटक हेर्न जानु, पसलमा चुरोट खाँदै गफ चुट्नु, युवतीहरू ताक्दै र जिस्काउँदै हिँड्नु हो । यसको चित्रण सुनौली उपन्यासमा “ती बरालिएका ठिटाहरू त्यही बूढाका

होटेल वरिपरि थुप्रिएर सुनौलीलाई आफूतिर आकर्षण गर्न अनेक बाइस्कोपी प्रयासहरू गर्न थालेका देखिन्थे । एउटा सुसेलोमा हिन्दी फिल्मको गीत फ्याँक्दै आँखा मट्काउन थाल्यो अनि चौथो कुनै थर्ड क्लासको हिन्दी फिल्मको अभिनेताले (विशेषगरी देवानन्द, शम्मी कपूर) भैं बडो अभिनयको प्रदर्शन गर्न थाल्यो (पृ.८६) ।”, “कृष्णले सहरका नाना भाँती सपना देखाएर उसलाई यहाँ ल्याएको दुई महिना पनि बढी भइसक्यो । सिनीमा भनेको असाध्यै राम्रो हुन्छ रे तर कृष्णले एक दिन पनि उसलाई सिनीमा हेराएको छैन (पृ.९२) ।” र “अनि केही दिनपछि यो ‘आमाको माया’ नाटक राष्ट्रिय नाचघरमा बडो भीडभाडका साथ प्रदर्शन पनि भयो । काठमाडौँका कला र रूपका प्रेमीहरूका बीच एउटा सनसनी फैलियो (पृ.१४७) ।” जस्ता साक्ष्यहरूबाट गरिएको छ । यी साक्ष्यहरूमा बरालिएका ठिटाहरूले युवतीलाई आफूप्रति आकर्षित गर्नका लागि अनेक तडकभडक देखाउने, हिन्दी चलचित्रका गीत गाउने र सिनेमा हेर्न जाने प्रवृत्तिको विकास सहरी भूगोलका कारण सिर्जना भएको हो । ग्रामीण पहाडी भूगोलमा यसका विपरीत कुटो कोदालो खन्ने, मेलापात जाने, लोकगीत गाउने, खेतीपाती गर्ने परम्परा रहेको हुन्छ । यसप्रकार *सुनौली* उपन्यासको कथाञ्चलमा ग्रामीण र सहरी दुवैथरी भूगोलको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

३.३ अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको भूगोल

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा समेटिएको कथाञ्चलको भूगोलको चर्चा तल छुट्टाछुट्टै उपशीर्षकअन्तर्गत गरिएको छ ।

३.३.१ कथाञ्चलको भौगोलिक अवस्थिति

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको कथाञ्चल सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा बग्ने इन्द्रावती नदी छेउछाउको ग्रामीण भूगोलमा अवस्थित छ । “माभी दनुवार जातिको जीवन पद्धतिको अभिलेखतुल्य प्रतीत हुने प्रस्तुत आञ्चलिक उपन्यासको सामाजिक परिवेश र पृष्ठभूमि इन्द्रावती नदीका किनारमा अवस्थित माभी गाउँ र त्यसका आसपासका अन्य गाउँहरू हुन्” (पौडेल, २०६७, पृ. २४२) । यस उपन्यासमा इन्द्रावती किनारमा रहेका माभी दनुवार गाउँ, बाहुन गाउँ, जोगीटार, माभीटार, आँपटार, भिउँटार, सिपाघाट, सिपाबोड, बाहुनेपाटी, बाडेगाउँको सेरोफेरो कथाञ्चलको भूगोलका रूपमा आएको छ । त्यसकारण यो उपन्यास इन्द्रावती नदी किनारको ग्रामीण पहाडी भूगोलमा केन्द्रित छ ।

भौगोलिक परिवेशका रूपमा यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी, इन्द्रावती नदीको बगर, वनजङ्गल, गोरेटो, पाखा, जोरगाछीको भीर, चण्डिनी भञ्ज्याङ, चण्डिनी भञ्ज्याङको अग्लो थुम्का, रामकोटको थुम्का, नाल्दुमको डाँडो, रातमाटेको गोरेटो, रातमाटेको उकालो, पँधेराको ओरालोको वर्णन गरिएको छ । *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका ग्रामीण पहाडी भूगोलका विशिष्ट आञ्चलिक विशेषताहरूको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

कुनै पनि ठाउँको भूगोललाई त्यस आसपासको सीमाले पनि विशिष्ट बनाएको हुन्छ । यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी सेरोफेरोको भूगोललाई विशिष्ट रूपमा चिनाउनमा यस वरिपरिको चौतारा, सिन्धु, सिपा आदि स्थानले पनि सहयोग गरेको छ । इन्द्रावती नदीदेखि पूर्वतिर पर्ने सिन्धु, सिपा गाईभैंसीको चरन क्षेत्रका रूपमा र चौतारा सरकारी कार्यालय अड्डा अदालतका रूपमा प्रसिद्ध छ । इन्द्रावती नदी किनारका गाउँका बासिन्दाले सरकारी कामकाजको लागि सिन्धुपाल्चोकको चौतारा जाने गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

यिनै आकृतिहरूबाट ऊ घाटमा डुङ्गा चालू भएको-नभएको, पारि बाहुन गाउँका घाँसहरू अथवा पूर्व चौतारा, सिन्धु, सिपातिर भैंसी लिन जाने, चौतारा अड्डामा तारिख धान्न जाने मान्छेहरूको खेप चालू भए-नभएको अड्कल गर्न सक्थ्यो । अनि साथै पारि गाउँबाट भर्ने वन र बुट्यानका बीच लुकामारी खेल्दै भरेको रातमाटे गोरेटोमा चरन भर्न लागेका डिँगाहरू तिनका पुच्छर निमोठ्ते पछि लागेका गोठालाहरू, रूख चढी घाँस-स्याउला काट्न लागेका घाँसीघाँसिनीहरूको झुझुकाहरूको पनि अनुभव गर्न सक्थ्यो ।

(पृ. १)

माथिको साक्ष्यले पनि *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासको कथाञ्चल सिन्धुपाल्चोकमा बहने इन्द्रावती नदी किनारको ग्रामीण पहाडी भूगोलमा रहेको देखाउँछ । ग्रामीण पहाडी भूगोल भएकाले तथा निम्न आर्थिक अवस्था भएका कारणले माभीटार-सिपाघाट आदि गाउँका मानिसहरू शैक्षिक रूपमा पछि परेका छन् । भौगोलिक विकटता यहाँका बासिन्दाको शैक्षिक पछ्यौटेपनको कारक बनेको देखिन्छ । अशिक्षित र सिधासादा भएकाले उनीहरूमाथि काजी खलकले परम्परादेखि दमनचक्र चलाएका छन् । यहाँका निमुखा माभी, दनुवार,

तामाडहरूले काजी खलकको शोषण अन्याय तथा अत्याचार सहँदै आइरहेका छन् । यस कुरालाई “यसरी आफ्ना जोरीपारीका, आफूसँग टक्कर लिन सक्ने जस्तालाई उठीबास लाउन सके भने यहाँका रैथाने बासिन्दा, निमुखा दनुवार, माभीका त के कुरा । बिस्तार-बिस्तार ... तारघाट किपटका रूपमा लालमोहर सनद भै पाएका कुसुवार माभीहरूका ती किपट जग्गाहरू पनि आफ्नै खुवा बिर्ताभिन्न पारेर त्यहाँका ती माभी, दनुवार र केही तामाड गाउँलाई पनि आफ्नै रैतानभिन्न पारे (पृ.११) ।” भन्ने साक्ष्यले पनि प्रस्ट्याएको छ । अशिक्षित भएका कारणले तथा सरकारी अड्डाहरू काजी, शोषक, सामन्तकै नियन्त्रणमा रहेकाले पनि माभीहरू शोषित र दमित भएको कुरा यस उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ ।

३.३.२ कथाञ्चलको भूबनोट

ग्रामीण पहाडी भूगोलका विभिन्न विशिष्टताहरूमध्ये यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी, ढाँडखोला, इन्द्रावतीको बगर, देउपुरको थुम्को, फटकशिलाको डाँडो र सिपाघाट, जोरगाछीको भीर, चण्डिनी भञ्ज्याङ, चण्डिनी भञ्ज्याङको अग्लो थुम्का, रामकोटको थुम्का, नाल्दुमको डाँडो, रातमाटेको गोरेटो, रातमाटेको उकालोको पनि चित्रण गरिएको छ । “उनी उठेर ञ्यालमा उभिएर बाहिर चारैतिर अग्ला-अग्ला पर्वतको फैलिएकी इन्द्रावतीको बगरमा शून्य आँखा टिकाए । साँझको कालो जगल्टा फिँजाएर वरिपरिका डाँडा, बगर, खोलाको पुष्ट आकृति त त्यसैमा अल्भिसकेको थियो, तर पनि एउटा छाया-प्रकाशयुक्त सादा फोटोग्राफका रूपमा पारि हल्दे, सुलीकोट र नेपालथोकको नाक शान्त र मलिन तेर्सिएको आभास हुन्थ्यो (पृ.१३८) ।” यस साक्ष्यले ग्रामीण पहाडी अञ्चलको भौगोलिक आञ्चलिकतालाई प्रकटीकरण गरेको छ । विभिन्न डाँडाहरू तथा नदीको विशाल बगरको चित्रणले कथाञ्चलको भू-बनोट तथा विशिष्ट भौगोलिक परिवेशको परिदृश्य प्रस्तुत गरेको छ । उपन्यासमा इन्द्रावतीको बगर तथा देउपुर र फटकशिलाको डाँडाको बीचबाट ढाँडखोला बगेर सिपाघाटमा इन्द्रावती नदीसँग मिलेको कुराको आलङ्कारिक वर्णन यसरी गरिएको छ :

लालगेडीका आँखा माथि ढाँडखोलाको घुम्तीसम्म फैलिएको चहकिलो घामको प्रकाशमा चाँदी टल्केभैं टल्किरहेको विस्तृत बगरका बालुवा, बगरका बीचमा अविरल बहिरहेकी इन्द्रावतीको बाङ्गो टिङ्गो र छरितो नृत्यमा टिक्न पुगे । सिपाघाटका घुम्तीको मुहानमै सागर छोएभैं उठेको देउपुरको

थुम्को, अनि त्यसैका साथमा फटकशिलाको नाक- यिनै दुई डाँडाका बीचबाट आएको छ ढाँडखोलो । यहीं ढाँडखोलो आएर मिसिन्छ सिपाघाटमा इन्द्रावतीसँग । (पृ. ७०)

जोरगाछीको भीर, कटुसेको भीर, चण्डिनीको भीर तथा यहाँका पाखापखेरामा इन्द्रावती नदी किनारका बासिन्दाले निकै जोखिम मोलेर घाँसदाउरा काट्ने गरेको, यहाँबाट चिप्लियो भने लडेर ज्यानै गुमाउनु पर्ने कुराको चित्रण *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा गरिएको छ । भूमा माभीकी श्रीमती तथा लालगेडीकी आमा मिलौती भीरपहरामा घाँस काट्न जाँदा खुट्टा चिप्लेर खोलामा बजारिई मृत्युवरण गरेको कुरालाई “अनि उसले जानी, ऊ आफू चार वर्षकी छँदा आमाले उसलाई टुहुरी बनाएर गएको - बर्खा याममा भर्रीको बेला, यसै गरी पहरमा घाँस-खर काट्न जाँदा खुट्टो खुस्केर तल खोलामा हाडखोर बिसाएकी (पृ. १३०) ।” भन्ने साक्ष्यले देखाउँछ ।

३.३.३ कथाञ्चलको सुगमता/दुर्गमता

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यास ग्रामीण पहाडी भूगोलमा केन्द्रित भएको हुँदा इन्द्रावती नदी किनारका गाउँमा यातायातको अभाव रहेको छ । इन्द्रावती नदीवारि र पारिका बासिन्दा (बाहुन गाउँ, जोगीटार र माभी, दनुवार) ले कुनै कामको सिलसिलामा अन्यत्र जानु पर्दा इन्द्रावती नदी तर्नका लागि भूमा माभीले सञ्चालन गरेको सिमलको डुङ्गाको भर पर्नु परेको कुरा यस उपन्यासमा यसरी अभिव्यक्त भएको छ :

साधारणतया यसै घाटबाट नै मानिसहरू पारि बाहुन गाउँ, जोगीटार र यता माभी, दनुवार गाउँमा आउजाउ गर्थे । अझ यता दुई कोसका बीचमा पूर्व मेलौँचे, सिन्धु, हेल्मु, चौतारा आदि विभिन्न ठाउँलाई यस इलाकासँग जोड्ने पुरानो मूलबाटो यतै भएर गएकाले यहाँको वारपार गर्ने एक मात्र यातायातको सामान्य साधनचाहिँ भूमा माभीको मिजाच्याइँमा चल्ने सिङ्गो सिमलको रूखको काण्डबाट बन्चराले खोपेर तयार गरिएको आदिम शिल्पको नमुना यिनै अनगढ डुङ्गाहरू थिए, बस । (पृ.१)

ग्रामीण पहाडी भूगोल भन्नेबित्तिकै स्वभावैले त्यहाँ दुर्गम तथा विकट क्षेत्र सङ्केतित छ । जहाँ यातायात, बाटोघाटो, शिक्षा, खानेपानी, सञ्चारको विकास भएको हुँदैन । जब यहाँ

विस्तारै विकास निर्माणका कामहरू थालिन्छन् तब विभिन्न प्रकारका समस्याहरू पनि आउने गर्दछन् भन्ने कुरा माथिको साक्ष्यले प्रस्तुत गरेको छ । पहाडी भूगोल भएकाले यहाँका बासिन्दाले खानेपानी ल्याउन पनि डोकोमा गाग्री बोकेर पँधेरा धाउनुपर्ने स्थिति छ । “त्यसपछि डोकामा गाग्री हालेर पँधेरा जान खोल्चातिर उकालो लागी । गाउँबाट घुम्ती घुमेर दुई खुड्किलो उक्लनासाथ खोल्चामा एउटा स्वच्छ पानीको मुहान थियो । यसलाई गाउँलेहरू मिलेर धाराको रूप दिएका थिए (पृ.७९) ।” भन्नुले पनि *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासको कथाञ्चल ग्रामीण पहाडी भूगोलमा केन्द्रित रहेको कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको भूगोल ग्रामीण पहाडमा केन्द्रित रहेकाले यहाँका बासिन्दाहरूको मुख्य पेसा खेतीपाती, पशुपालन तथा माछा मार्नु रहेको छ । उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारको भूगोलको चित्रण भएकाले यहाँका बासिन्दाहरूले खेतीपाती र पशुपालन बाहेक आफ्नो व्यवसाय इन्द्रावती नदीको पानीमा निर्वाह गरेको पाइन्छ । “अनि बाँकी दिन उनीहरूको सम्पूर्ण व्यवसाय नदीको (इन्द्रावतीको) पानीमा निर्भर गर्थ्यो । त्यसै नदीमा डुङ्गा खेल्ने, जाल हान्ने, दुवाली थुनेर माछा मार्ने, तिनै माछालाई काजीको ठेकी, बेठी भरेर बाँकी बचेको बजारमा बेचेर जीविका चलाउँथे (पृ.१२) ।” भन्नुले पनि इन्द्रावती नदी माझी दनुवार गाउँका बासिन्दाहरूको जीवन निर्वाहको आधारस्रोत ठहरिन्छ । आफ्नो जीवन निर्वाहको मूलस्रोत इन्द्रावती नदी भएकाले माझीहरूले इन्द्रावती नदीलाई आमासमान मान्ने गर्दछन् भन्ने कुरा यस उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

बाहुनेपाटी अझ मिलौंचेदेखि दोलाघाटसम्म फैलिएका माझीहरूकी आमा नै हुन् इन्द्रावती । यी माझीहरूका नसाका रगतमा सिङ्गै इन्द्रावती प्रवाहित छ - आमाको दूध जस्तै । अझ आमाले त यी माझीका छोराछोरीलाई खालि जन्म मात्र दिन्छन्, खुट्टो धर्तीमा जन्माएर टेक्न नसकुन्जेल दूध र खोले-फाँडोले हुर्काउँछन् ! अनि पछि ... तर इन्द्रावतीले त उनीहरूलाई कर्म दिन्छन्, खनी-खोस्री, पानीको धारलाई अर्कैतिर मोडेर लान सके पाखुरी बजारेर खान पाइने धर्ती पनि दिन्छन् । नभए पनि माझीका छोराछोरी हुन्, ज्यूनीका रूपमा माछा दिन्छन् र हिउँदमा घट्ट बाँध्न कुलाका रूपमा पानी

त कतै नजा । त्यसैले माभीका छोराछोरीका लागि आमाभन्दा बढी आमा ।
(पृ. १६५)

सिन्धुपाल्चोक तथा यसका आसपासका ठाउँमा राजनीतिक परिवर्तनका कारणले जताततै विकास निर्माणका कार्यहरू हुन थाल्दछन् । बाटोघाटोको निर्माण हुन थाल्छ । यातायातका साधनहरू चल थाल्छन् । माभीहरू जीवन निर्वाहका लागि इन्द्रावती छोडेर रोजगारीतर्फ जान थाल्छन् । विकास निर्माणले इन्द्रावती आसपासका नदीलाई पनि प्रभावित पार्दछ । यहाँको प्रकृतिद्वारा स्वनिर्मित भूगोलमा विकास निर्माणले परिवर्तन ल्याएको छ । भूगोलमा आएको परिवर्तनले माभी जनजीवनमा समेत प्रभाव पारेको कुरा उपन्यासमा निम्नानुसार चित्रित छ :

न अब यसमा पौल पानी छ, न यसका पेटमा पौल माछा । हो, थियो, जबसम्म यसका सेरोफेरोका धर्तीमा धर्म थियो - काजी, मालिक खानदानका मनमा धर्म थियो; रैतीहरूका प्रति उनीहरूका मनमा दयामाया थियो, खोलोप्रति सर्धाभक्ति थियो । तर अब त ती सबै उडे । सहर र पहाड गाँस्ने बाटो चौँडिएर विचित्र-विचित्र सवारी चलन थालेपछि, ती सवारीले बोकेर सहरका विचित्र-विचित्र विकृतिहरू - बम, बारूद, फेसन, राजनीतिका विकृतिहरू, धूवाँ र बिस्फोटका विकृतिहरू यहाँ भिन्न थालेपछि अरू त अरू खोलाका माछा पनि कि त मुग्लान पसे; कि त हिमाल चढे । गाउँमा विकास खोल्ने नाउमा राजनीति घुसेपछि यस्तै अनिकाल, सुख्खा, बाढी, पैद्वोजस्ता अनेकौँ सहरिया रोग फैलन थालेपछि नै इन्द्रावतीले आफ्ना सन्तानतिरबाट मुटो बटारेकी । नत्र उसले कन्जुसी गरेको भूमा माभीलाई कहिल्यै थाहा छैन । (पृ. १६५)

प्रत्येक भूगोलअनुसार तिनका आ-आफ्नै प्रकारका समस्याहरू हुन्छन् । इन्द्रावती नदी किनारका बासिन्दाको पनि आफ्नै प्रकारका समस्याहरू रहेका छन् । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा वर्णित कथ्यअनुसार माभीटार, सिपाघाट आदि माभी, दनुवार बस्तीमा इन्द्रावती नदी, विकट भूगोल र काजी खलकको शोषण तथा दमनले समस्या सिर्जना गरेको देखाइएको छ । काजी खलकले गर्ने गरेको शोषण र दमन मानव निर्मित समस्या हो भने इन्द्रावती नदी, भीरपाखाहरू भूगोलका कारण निर्मित समस्या हुन् ।

इन्द्रावती नदीमा आउने भेल तथा बाढीले यहाँका बासिन्दा कष्टकर जीवन भोग्न विवश छन् । इन्द्रावतीमा आएको बाढीले माभीहरूको घरखेतलाई बगाएर बगर तुल्याइदिएको कारण उनीहरूको जीवन भन् कष्टकर बनेको मार्मिक स्थिति तलको साक्ष्यमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

बगरको भन्डै असी-नब्बे मुरी माटो काजीले आफ्नो कमोतमा लिएका थिए । त्यसमा बसेनी कुस्त धान फल्यो । तर दस वर्ष अगाडि देखिनतिरकी इन्द्रावतीले महाकाली रूप लिएर उत्तरतिर ताण्डव गरेकीले त्यो खेत सबै उनकै पेटमा पुगेको थियो । दुई वर्षपछि यसलाई उनले पेटबाट त उकलिन् तर त्यसलाई फेरि खेतीलायक तुल्याउन काजीकै लागि पनि प्रलय ठहरियो त्यसैले आठ वर्षदेखि त्यो रूखा, ढुङ्गचाने बगरका रूपमा मान्छेको पाखुरालाई हाँकदिएर आफ्नो दुर्भिक्ष- अट्टाहास हाँसेर बसेको छ । (पृ. १००)

पहाडी भूबनोट, यातायातको असुविधा, बाढीपहिरो, रूखासुखा जमिन आदिका कारण उत्पन्न समस्यासँग जुध्दै कथाञ्चलका बासिन्दाहरूले जसरीतसरी जीवन धानीरहेको तथ्यलाई माथिका साक्ष्यहरूले पुष्टि गर्दछन् । जेहोस्, प्रकृति, नदीनाला, भूगोल आदिको वर्णन चरित्रसापेक्ष बनाएर प्रस्तुत गरेकाले अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा आञ्चलिकताको सजीव रूप आएको छ (भट्टराई, २०६४, पृ. ९६०) । जीवनलाई हेर्ने दृष्टिकोण र ग्रामीण पहाडी क्षेत्रमा देखिन थालेको परिवर्तनको चित्रण गर्दा त्यस पहाडी गाउँ एवम् माभी समुदायको सजीव प्रतिबिम्ब उत्रिएको छ ।

३.४ सुनौली उपन्यासको प्रकृति

अञ्चल विशेषमा आ-आफ्नै प्रकारको छुट्टै प्रकृति रहेको हुन्छ । प्रकृतिभिन्न त्यस अञ्चलको हावापानी, वनजङ्गल, नदीनाला, भीरपाखा, पहाड, हिमाल, तराई, मौसम, आदि पर्दछन् । यिनै कतिपय उपशीर्षकहरू दिएर *सुनौली* उपन्यासमा वर्णित प्राकृतिक विशेषताको चर्चा गरिएको छ ।

३.४.१ कथाञ्चलको पर्यावरण

सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी पर्यावरण र सहरी पर्यावरण दुवैको चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा सहरी पर्यावरणभन्दा ग्रामीण पहाडी पर्यावरणको सशक्त र जीवन्त चित्रण पाइन्छ ।

सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी पर्यावरणको रूपमा चाखोला, इन्द्रावतीको नदी, वनजङ्गल, गोरेटो, पँधेरो, डाँडा तथा पाखामा बिहानीपख परेको सूर्यको किरणको दृश्य, डुब्न लागेको घामको दृश्य, चिसो याममा सिरेटो चलेको आदि प्राकृतिक पर्यावरणको चित्रण गरिएको छ । सुनौली उपन्यासमा वर्णन गरिएको प्राकृतिक दृश्य सुन्दर र मनमोहक छ । इन्द्रावती नदी किनारका छेउछाउका गाउँको प्राकृतिक दृश्यको वर्णन यस उपन्यासमा कलात्मक रूपमा गरिएको छ । यसमा वर्णित प्राकृतिक दृश्यले सुनौली उपन्यास ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलमा पनि आधारित छ भन्ने कुरा देखाउँछ । यस तथ्यलाई तलको साक्ष्यले थप पुष्टि गरेको छ :

ऊ आधा रातमा पनि ज्यालमा गएर उभिने र बडो छटपटीका साथ पूर्ण पक्षबाट औँसी पक्षतिर ढल्दै गएको जूनको मधुरो जुनेलीमा नाल्दूमको डाँडोलाई हेरेर रात छर्लङ्ग काट्थी । माझ आकाशमा आधि मेटिएको जून शीपीका आधा टुक्रा थाल जस्तै टल्किरहेको हुन्थ्यो । त्यसको दूध भैँ धवल प्रकाश धर्तीमा पोखिरहेको हुन्थ्यो—सबैतिर तल महादेऊ थानको चौतारोमा, डाँडाको खोल्सा खोल्सीमा, पारि रातमाटे उकालाको अमलाका बुट्यानहरूका थाप्ला थाप्लीमा, उत्तरपट्टिको इन्द्रावतीको बगरमा र पारिका डाँडाका बीचबीचका गाउँका समूहमा ! नाल्दूमको उकालो सेता ढुङ्गाका पहराले बनेको, भन् जूनको जुनेली त्यसमा पोखिँदा त्यो दूधको खोलोजस्तै देखिन्थ्यो । (पृ. ४३)

सुनौली उपन्यासमा वर्णन गरिएको प्राकृतिक दृश्य सुन्दर र मनमोहक छ । इन्द्रावती नदी आसपासका गाउँमा बिहान, साँझपख र रातीको समयमा चिसो बतास तथा सिरेटो चल्ने गर्दछ । अझ यस समयमा औँसीको रातमा अन्धकारसँग मुछिएको भयावह स्थितिको पनि चित्रण गरिएको छ । शिवरात्रिको दिन पूजाआजा गर्दा आरती र शिवधुनीको प्रकाशले

कोब्रोको हरिया पातहरूलाई अनौठो प्रकारले रङ्ग्याएको कुराको चित्रण यसमा गरिएको छ । त्यस्तै रात्रिकालीन समयमा इन्द्रावती र चाखोला नदीको चिसो स्याँठले मान्छेलाई निकै चिसो भएको कारणले गर्दा कान र नाकको टुप्पो हिउँजस्तै भएको कुराको वर्णन गरिएको पाइन्छ । यसमा वर्णन गरिएको प्राकृतिक दृश्यले *सुनौली* उपन्यास ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलमा पनि आधारित छ भन्ने कुराको बोध गराउँछ । यहाँ शरदकालीन जाडो याममा कुहिरो लाग्ने, चिसो सिरेटो चल्ने गर्दछ । कुहिरोले सूर्यका किरणलाई छेक्ने हुनाले घाम राम्रोसँग लाग्न पाउँदैन । कुहिरोलाई छेडेर निस्केका घामका किरण रूखका पातहरूमा पर्दा मनोरम देखिने कुरा “यसै नागबेली बाटाका छेऊछाऊ प्वाँखे, खरी, बकैनाका रूखहरू र तिनका ज्याम्म परेका स्याउला-पातमा कुइरो र किरणको मिसिएको प्रकाशले हरियो रङ्ग फाले भैं देखिन्थ्यो (पृ.७) ।” भन्ने भनाइले थाहा पाइन्छ । शरदकालीन समयको ठण्डी, कुहिरो लागेको दृश्य र बिहानीको समयमा घाम भुल्कन लागेको दृश्यको चित्रण *सुनौली* उपन्यासमा यसरी गरिएको छ :

ऊ एकपल्ट मुन्टो उठाएर ज्यालतिर हेर्छ । अनि त्यताबाट बारीको डीलमा गएर उभिन्छ र ज्योति मरेको आँखा लगेर तल बेंसीको उपत्यकामा गडाउने कोसिस गर्छ । यतिबेला पारिको टाकुरामा घाम फैलिसकेको छ तापनि बेंसीमा भने चारैतिरको कुइरो सोहोरिएर एक थुप्रो लागेको छ । एकपल्ट बमजनलाई आफू बादलमाथि कहाँ कहाँ आकाशको देशमा छु कि जस्तो लाग्छ । किनभने कुइराको बीचबीचबाट टाउको उठाएका एक-आध थुम्काहरू बादलमा पौडिरहेका मृत्तिकापिण्ड भैं देखिएका छन् र ती अगिपछि देखिने धर्तीभन्दा बेग्लै लाग्छन् । (पृ.६)

यस साक्ष्यमा पारिको टाकुरामा घाम लाग्नु, बेंसीमा चारैतिर कुइरो लाग्नु, बमजनले ज्योति मरेका आँखाले बेंसीको उपत्यकामा हेर्नु जस्ता सन्दर्भहरूले *सुनौली* उपन्यासको कथाञ्चल ग्रामीण पहाडी प्रकृतिमा आधारित रहेको कुरातर्फ सङ्केत गर्दछन् ।

काठमाडौँदेखि पूर्वको पहाडी जिल्ला सिन्धुपाल्चोकमा प्राकृतिक पर्यावरणीय विशेषता भल्काउने काम इन्द्रावती नदीले गरेको छ । इन्द्रावती यस भेगको प्रसिद्ध नदी हो । यस नदीका किनारमा माभी समुदायको बस्ती रहेको बुझिन्छ । अगाडि भनिएको छ- “बकैनाको छहारीमुनि उभिएर उसले पारिपट्टि हेर्‍यो । त्यतिबेला कुइरो फाटिसकेकाले इन्द्रावतीपारिको

फाँटमा माभी गाउँका घरहरूका फुसका छाना, आँपघारीको हरियो घनता सबै प्रस्टसंग चम्किरहेका थिए । माझ फाँटमा, सेतो बगरका बीचमा नागबेली परेर बगेको इन्द्रावती माथिबाट हेर्दा निलो सर्प दगुरे भैं लाग्दथ्यो (पृ.१४) ।” यस कथनले *सुनौली* उपन्यासमा शरदकालीन याममा शान्त भएर बग्ने इन्द्रावती नदी र यसका छेउछाउको गाउँको अवस्थाको चित्राङ्कन गरेको छ । यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी छेउछाउ क्षेत्रको शरदयामको बिहान, दिउँसो, साँझ र रात्रिकालीन भिन्नभिन्न प्राकृतिक स्वरूपको पनि वर्णन गरिएको छ ।

अञ्चलिक उपन्यासमा प्राकृतिक वातावरण एक मुख्य तत्वका रूपमा रहेको हुन्छ । अञ्चलविशेषको आफ्नै खालको प्राकृतिक वातावरण रहेको हुन्छ । *सुनौली* उपन्यासमा पनि ग्रामीण पहाडी वातावरण (इन्द्रावती किनारको गाउँ) लाई कथाञ्चल बनाइएको छ । “ऊ जतिजति तल जान्थी भाडीहरू बाक्लै जान थाले । तिनै भाडीका अन्तरबाट टुक्रा टाक्री तल बेंसीको इन्द्रावती खोलोको निलो पानी आफ्नो नागबेली आकारमा देखिन्थ्यो । जतिजति तल भर्दै गयो उतिउति पारि माभी गाउँबाट उठेको खलबल माहुरीको गोलो भुनभुनाए भैं पर्न थालेको थियो (पृ.२८) ।” भन्नुले पनि *सुनौली* उपन्यासको कथाञ्चल ग्रामीण पहाडी अञ्चल विशेषको अझ इन्द्रावती नदी किनारको प्राकृतिक वातावरणको हो भनेर बुझ्नका लागि थप बल पुऱ्याउँछ ।

सुनौली उपन्यासको आदि भागको कार्यपीठिका ग्रामीण पहाडी भूगोल तथा प्रकृति हो भने मध्य र अन्त्य भागको कार्यपीठिकाचाहिँ काठमाडौँको सहरी भूगोल र प्रकृति हो । यस उपन्यासमा जसरी ग्रामीण पहाडी भूगोलको प्राकृतिक वातावरण गाढा रूपमा प्रस्तुत भएको छ त्यसरी सहरी प्राकृतिक वातावरणको प्रस्तुति सघन बन्न सकेको देखिँदैन । यस उपन्यासमा सहरी प्रकृति र प्राकृतिक वातावरणका रूपमा काठमाडौँका सडक, सडकमा पानी जमेको, सडकका छेउछाउमा बलेका बिजुली बत्ती, रात्रिकालीन आकाशमा ताराहरूको दृश्य, तुसारो परेको, सिरेटो चलेको कुराको वर्णन गरिएको छ । यस उपन्यासमा सहरको प्राकृतिक वातावरणको चित्रणभन्दा सहरको आधुनिक सांस्कृतिक परिवेश, सिनेमा हेर्न जाने तथा नाटक हेर्न जाने संस्कृति, होटलमा आयोजना गरिएका ठूलाठूला पार्टी लगायत सहरका विद्रूपताहरूको चित्रण गरिएको छ ।

“रात भन् भन् छिप्पिनुका साथै मुटु छेड्ने तुसारो सिरेटो भाला जस्तै शरीरमा रोपिएको अनुभव हुन थालेको थियो (पृ. ३६५)।” भन्ने भनाइले काठमाडौंमा शरद् ऋतुमा हुने रात्रिकालीन चिसोलाई अनुभूत गराउँदछ । “शिरमाथि असङ्ख्य ताराहरू छटपटाइरहेका विशाल कालोआकाश ! तल आफ्नो चारैतिर अन्धकारको खोक्रो पेटमा डुबेकी धर्ती, हिउँको प्राण जमाउने चिसो बोकेको सिरेटो (पृ.३६४) ।” यस साक्ष्यले रात्रिकालीन समयमा काठमाडौंको आकाशमा ताराहरू देखिने गरेको भए पनि त्यहाँको धर्ती र जनजीवनलाई ठिह्याउँदो चिसोले आक्रान्त पारेको स्थितिको यथार्थ वर्णन गरेको छ । उपन्यासमा काठमाडौंको न्यूरोडमा पानी जमेको, सडकमा बलेको बत्तीका वरिपरि किराहरू ज्याम्मिएको, यसको प्रतिच्छायाँ कालोपत्रे सडकमा परिरहेको जुनेली रातको दृश्याङ्कन यसरी गरिएको छ :

ऊ सडकबाट पेटीमा उकल्यो । सडकमा पानी जमेको थियो । किनभने भरखरै पानी परेर थामिएको थियो । मान्छेको ओहोर दोहोर भण्डै थिएन भने हुन्थ्यो । नवै बजेदेखि नयाँ सडकको वातावरण सुनसान भैँ देखिएको थियो । सडकको बत्तीका वरिपरि केही कीराहरू ज्याम्मिएर तिनैका बडे-बडे छाया बडे-बडे आकारमा अलकत्राको सडकमा छटपटाए भैँ देखिन्थ्ये । कृष्णले टाउको उठाएर हेच्यो, मरकरीको जुनेली उज्यालो पोखिरहेको गुलुफ एउटी स्निग्ध स्वास्नीमानिस भैँ उसलाई लाग्यो । (पृ. १०६)

यस साक्ष्यबाट *सुनौली* उपन्यासको कथाञ्चल सहरी अर्थात् काठमाडौंको प्राकृतिक वातावरणमा आधारित रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । “कनकले आँखा सडकबाट सोहोरेर तल आगनमा गडाउँछे । तल आँगनमा फूलबारी बारेको सोली फूलका पातहरू अर्ध प्रकाशमा नाचे भैँ लाग्दथे (पृ. २०१) ।” भन्नुले काठमाडौंको अभिजात वर्गीय मान्छेका घरमा विकसित बगैँचाको सङ्केत गर्दछ । मध्यरातको मधुरो प्रकाश फूलहरूका पातमा पर्दाखेरि ती फूलका पातहरू नाचे भैँ लागि रहेको कुरालाई आलङ्कारिक ढङ्गले अभिव्यक्त गरिएको छ ।

सुनौली उपन्यासको प्रकृति ग्रामीण पहाडी कथाञ्चल र सहरी कथाञ्चलमा आधारित रहेको छ । यसमा ग्रामीण पहाडी अर्थात् सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा बग्ने इन्द्रावती नदी किनारका गाउँको प्राकृतिक वातावरणको चित्रण गरिएको छ । शरद्कालीन चिसो

याममा चलेको सिरेटो औँसीको रात, बिहान, दिउँसो, साँझ र रातीको प्राकृतिक दृश्य, इन्द्रावती नदी, रातमाटेको उकालो, नाल्दुमको डाँडो, वनजङ्गल बुट्यानको चित्रण गरिएको छ । सहरी कथाञ्चलका रूपमा यस उपन्यासमा काठमाडौँको प्राकृतिक वातावरणको चित्रण गरिएको छ । काठमाडौँमा घरैघर भएकाले यहाँको प्राकृतिक वातावरण सहरिया परिवेशमा आधारित रहेको छ । यस उपन्यासमा काठमाडौँको रात्रिकालीन समय, आकाशमा ताराहरू भुल्केको दृश्य, फूलबारी, सडकमा पानी जमेको, सडकका छेउछेमा बलिरहेका बत्तीमा किराहरू नाचिरहेको दृश्य, कालोपत्रे सडकको वर्णन गरिएको छ । यसले काठमाडौँको विशिष्ट प्राकृतिक वातावरणलाई अनुभूति गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । यस उपन्यासमा प्रकृतिलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा स्वीकार गरेर प्राकृतिक वातावरणको चित्रण गरिएको छैन । यसमा चित्रण गरिएको प्राकृतिक वातावरणले इन्द्रावती किनारको छेउछाउको ग्रामीण पहाडी गाउँको र काठमाडौँ सहरी प्रकृतिको स्थानीय रङ तथा उक्त क्षेत्रको आञ्चलिक संस्पर्शको प्रस्तुति गरिएकाले *सुनौली* उपन्यास प्रकृति चित्रणको कोणबाट अपूर्ण आञ्चलिक उपन्यास हो । यस उपन्यासमा प्राकृतिक वातावरणलाई आञ्चलिक उपन्यासको अनिवार्य तथा महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा चित्रण गरिएको छैन । यो स्थानीय रङ तथा आञ्चलिकताको संस्पर्श भएको उपन्यास हो ।

३.४.२ कथाञ्चलको उत्पादन र पेसा व्यवसाय

सुनौली उपन्यासको पहाडी कथाञ्चलका बासिन्दाहरूको मुख्य पेसा कृषि नै हो । उनीहरूको जीवनधारा खेती किसानिबाट नै चलेको छ । खेतीपाती गर्नु, सीमित वस्तुभाउ र कुखुरा पाल्नु, त्यसबाट प्राप्त आमदनीले जेनतेन गुजारा गर्नु यहाँका मानिसहरूको नियति बनेको छ । तलका साक्ष्यहरूले उक्त कुराको सङ्केत गर्दछन् :

गोरे बमजनको बारीको डीलबाट पारिपट्टिको वन र वनमुनि तरेली परेका खेतका फोकटाहरूमा भुलेका धानका बालाहरू सुनका लुगा सुकाउन फिँजाएभैँ लाग्छन् । (पृ. १)

ऊ घरभित्र पसी र खोर नजिकै गएर अस्ति भरखरै मात्र जन्मेको पेटारी बाखाको सानु मुनेलाई गम्लङ्ग अँगालामा बाँधेर म्वाईँ खान थाली । (पृ. २२)

“त्रु-त्रु-त्रु-वा-वा-वा-त्रु-वा” घरको चारैतिर घुमेर कुखुरा बोलाई । तीनवटा माऊ र दसवटा चल्ला उसका वरिपरि भुम्मिन आए । (पृ. २७)

कथाञ्चलका मानिसहरू कृषिमै आश्रित छन् । सीमित उत्पादनमै जीवन निर्वाह गरी सन्तोष लिनुपर्ने स्थितिमा रहेका त्यहाँका बासिन्दाहरूमा दैनिक गुजाराको जोहो गर्नुबाहेक त्यति ठूलो महत्त्वाकाङ्क्षा पनि देखिँदैन । लेकबेंसी गर्नु र घाँस दाउरा गर्नुको दायराभित्रै उनीहरूको जीवन रुमल्लिइरहेको छ भन्ने कुरा “बेंसी भर्ने होलान्” (पृ. ७) र “ऊ डोकामा गाग्रो बोकेर, अथवा पत्करको ठूलो ढाकर बोकेर छोटै आइपुगिहाल्थी” (पृ. ८) कथनबाट पुष्टि हुन्छ । सीमित उत्पादन र पर्याप्त आयको कमीले गर्दा अभावैअभावमा जीवन धान्न विवश ग्रामीण कथाञ्चलका मानिसहरूको कष्टकर जीवनको चित्र तलको साक्ष्यले यसरी उतारेको छ :

बूढो बमजन निदाएको छ अथवा छैन भन्न सकिन्न । दिनभरको थकाइले आड अठिङ्गल दुखेको ऊ सुतेको बेलामा घाँटीबाट विचित्र स्वर निस्किएको हुन्छ-एउटा दर्दपूर्ण स्वर । (पृ. ४४)

“नकरा नकरा, सुत चुपो लागेर ।” बूढो भर्कैभैँ गछ र ओढेको फ्याङ्गोलाई अन्तरकृन्तर ढाक्न खोज्छ । (पृ. ४६)

आर्थिक अभावबाट सिर्जित कष्टपूर्ण जीवनको यथार्थलाई माथिको साक्ष्यले छर्लङ्गसँग देखाएको छ । गाउँमा रोजगारीको अभाव छ । त्यसैले यहाँ जीवन धान्न धौधौ छ । कामको खोजीमा सहरतिर पस्नुपर्ने परिस्थिति रहेको कुरा “सहराँ कामको के खाँचो हुन्थ्यो काका । हात पाखुरा मात्र बलिया चाहिन्छन्” (पृ. १८) । भनाइबाट सहजै बुझ्न सकिन्छ । सहरमै पनि अनपढ र हातमा सीप नहुनेका लागि सजिलो छैन । अत्यन्त न्यून बेतनमा श्रम गर्नुपर्दा गासबासकै समस्याले सताइरहने विडम्बनापूर्ण स्थितिको अनावरण यसरी भएको छ :

यस्ती राम्री तरुनीलाई सहरको ठाउँमा लगेर, न घर न वार, कहाँ लगेर राख्ने, पचास साठीको जागिरले उसलाई कसरी पाल्ने भन्ने यथार्थताले मनको भावुकताको पत्र पाताल्लिँदै गएर त्यसभित्रका यथार्थका बालुवा र चोसेमोसे ट्याफी ग्यागरिनहरू देखिन थालेपछि ऊ एकदमै अताल्लिएको थियो । (पृ. ५०)

कृषिकर्म र ज्याला मजदुरीका अतिरिक्त कथाञ्चलका केही मानिसहरूले नाचगानलाई जीविकोपार्जनको माध्यम बनाएको कुरा यसरी व्यक्त भएको छ :

तर ऊ अलि पर नाचगान गरिरहेका बादीका डफ्फालाई प्रस्टै देख्न सकथी ।
बादीका एक जोडा मादलमा गाइरहेका थिए । एउटी चौध पन्धकी बादी
केटी नाचिरहेकी थिई । यिनीहरूको पेसा नै नाच्ने गाउने हो । (पृ. ५८)

नाच्नु गाउनुलाई पेसाका रूपमा अंगालेका बादी समुदायका मानिसहरूले नाचगानद्वारा
मनोरञ्जन प्रदान गरेर त्यसबाट धेरथोर आर्जन गरी जीविका चलाउने गरेको कुरा माथिको
साक्ष्यले देखाएको छ ।

सुनौली उपन्यासको कथाञ्चलको सहरी परिवेश अलि फरक खालको देखिन्छ । त्यहाँ
उत्पादन र आमदनीका स्रोतहरूको विविधता देखिन्छ । होटेल व्यवसायदेखि चलचित्र
उद्योगसम्मका उत्पादनमूलक आय आर्जनका स्रोतहरूको चर्चा यस उपन्यासमा यसरी
गरिएको छ :

यसरी बूढाको स्मशान जस्तो शून्य र उजाड होटेल फेरि गुल्जार हुन
थालेपछि बूढाका आँखामा पनि निकै चमक देखिन थालेको थियो । (पृ. ८६)

पख !.. रिहर्सल सकिन देऊ । अनि हामी पोखरा जान्छौं, (“अमरलोक
प्रोडक्सन” को पहिलो फिल्म “धर्ती र आकाश” को सम्पूर्ण सूटिङ त्यहीं गर्ने
निधो भएको छ ।) अनि त्यो फिल्म तयार हुन्छ- पर्दाकी रानी, सर्वश्रेष्ठ
सुन्दरी तारिका कनकलाई लिएर । अनि तिमी देख्यौ कसरी यसले साँच्चै
धर्तीबाट उठाएर माथि पुऱ्याइदिन्छ, बादलको सिंहासनमा राज
गराइदिन्छ !...तिम्रा चारैतिर सुन र चाँदीका थुप्रा लाग्छन् । (पृ. १७२-१७३)

कलाकर्ममा लाग्दै गर्दा कतिपय नारीहरू पुरुष स्वार्थका सिकार भएका छन् । पैसा, पद र
प्रतिष्ठाका लागि अस्मितालाई धरापमा पारी हदैसम्म तल झरेर परिस्थितिसँग सम्भौता
गर्नुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिको यथार्थ परिदृश्य तलको साक्ष्यले यसरी प्रस्तुत गरेको छ :

यो विचरी साँच्चै मरिमेटेर मिहिनेत गर्छे-छातीभित्र हिरोइन बन्ने सपना
लिएकी ऊ । यही सपनाले प्रेरित उसले “अमरलोक प्रोडक्सन” का
डाइरेक्टरदेखि लिएर पियनसम्मको रातकी साथी बन्न नाइँनास्ति गरेकी छैन ।
(पृ. १९६)

नैतिकता बन्धकी राखेर आर्थिक सिँढी उक्लने अस्वस्थ होड सहरमा विद्यमान रहेको सत्यलाई माथिको साक्ष्यले उदङ्ग्याएको छ । त्यति मात्र कहाँ हो र ? नारीलाई अर्थोपार्जन र भोगविलासको साधन बनाउने, विज्ञापनका लागि उपयोग गर्ने, उसको यौवनको पण्यीकरण गर्ने अनि उसको सबलता घट्नासाथ टिस्यु पेपरको स्तरमा पुऱ्याइदिने जस्ता उपभोक्तावादी संस्कृतिका विकारहरूलाई तलको साक्ष्यले राम्रैसँग चिरफार गरेको छ :

तेरो नियत सफा छ भन्ने कुरामा पनि हामीलाई शङ्कै लाग्छ । सायद तेरो उद्देश्य नेपाली चलचित्र बनाएर राष्ट्रिय कलाको उन्नति गर्नु होइन, बरु राष्ट्रिय कला र संस्कृतिका नाउँमा, कनकलाई (र केही मात्रामा हामी सबैलाई) साधन बनाएर आफ्नो भोगविलासलाई जिउँदो राख्नु हो । (पृ. २४६)

माथि उद्धृत गरिएका सम्पूर्ण साक्ष्यहरूका आधारमा सुनौली उपन्यासको कथाञ्चल ग्रामीण र सहरी दुवै प्रकारको छ र यी दुवै परिवेशका मानिसहरूको उत्पादन स्रोत, पेसा व्यवसाय पनि फरक फरक प्रकृतिका छन् भन्न सकिन्छ ।

३.४.३ प्राकृतिक स्रोत र प्रकोप

सुनौली उपन्यासमा कथाञ्चलका नदीनाला, तालतलैया, ढुङ्गामाटो, वनजङ्गल आदि कुराहरू घटनाक्रमको वर्णनसँगै आएका छन् । तलका साक्ष्यहरूमा त्यस कुराको छनक पाइन्छ :

बकैनाको छहारीमुनि उभिएर उसले पारिपट्टि हेऱ्यो । यतिबेला कुइरो फाटिसकेकाले इन्द्रावतीपारिको फाँटका माभी गाउँका घरहरूका फुसका छाना, आँपघारीको हरियो घनता सबै प्रस्टसँग चम्किरहेका थिए । माभ फाँटमा, सेतो बगरका बीचमा नागबेली परेर बगेको इन्द्रावती माथिबाट हेर्दा नीलो सर्प दगुरे भैँ लाग्दथ्यो । (पृ. १४)

तर भण्डै घाम पल्लापट्टि सल्लाघारी पछाडि लुक्न लुक्न लाग्दा कृष्णे टुप्लुक्क देखापऱ्यो । (पृ. ४९)

एकातिर इन्द्रावती र अर्कातिर चाखोलाको चिसो स्याँठले दुवै कान र नाकको टुप्पो हिउँ जस्तै जमेर खस्ला जस्तै भइसकेको थियो । (पृ. ६१)

बाटामा पस्रिएका ठूला गिर्खाहरू देखिन थालेका थिए । रुखका हाँगा र पात पनि भिसमिसे रूपमा प्रस्टिन थालेका थिए । बिहानीपखको चिसो हावाले प्रकृतिका सम्पूर्ण नसामा प्राण सञ्चार गर्न थालेको थियो । पहरा र गिर्खाहरू पनि क्रमशः बिउँफिन लागे भन्ने देखिए । सानासाना चराहरूले रुखका हाँगा र पात चाल्न सुरु गरे । (पृ. ६६)

अहिले साँच्चै माछापुच्छ्रेको चुचुरो बिहानको भुल्के घामले आफ्नो सिउँदोमा छरेको सिन्दुर पखाल्न फेवातालको किनारामा भुकेकी लज्जालु दुलही जस्तै लाग्छ । उसको भव्य सुन्दर छायाँ फेवातालको निर्मल पानीमा तरङ्गिएर एउटा मनोहर दृश्य पैदा गरिरहेको छ । (पृ. २४९)

माथि उद्धृत साक्ष्यहरूका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने सुनौली उपन्यासमा प्राकृतिक स्रोतअन्तर्गत जल, स्थल वायु आदिको वर्णन चित्रण गरिएको पाइन्छ । यी कुराहरू त्यहाँको स्थानीय जनजीवनसँग संश्लेषित र एकीकृत रूपमा प्रकट भएका छन् । कथाञ्चलको प्राकृतिक स्वरूपको यथार्थ परिदृश्य प्रस्तुत गरी तत्स्थानिक विशेषता उजागर गर्न उपर्युक्त साक्ष्यहरूले सघाएका छन् ।

सुनौली उपन्यासमा कथाञ्चलको प्राकृतिक स्रोत सँगसँगै प्राकृतिक प्रकोपको पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ । वन्य जीवजन्तु, किरा फट्याङ्गा, चराचुरुङ्गी आदिबाट गाउँघरमा हुने हानी नोक्सानीका सन्दर्भहरू यसमा समेटिएका छन् । यस कुराको पुष्ट्याइँ गर्ने केही साक्ष्यहरू यहाँ उल्लेखनीय छन् ।

ऊ बडबडाउँदै घरभित्र पस्यो । उसैगरी बडबडाउँदै कुखुराका चल्लाहरू निकालेर आँगनको डीलमा डोकाले छोपिदियो आँगनमाथिबाटै एउटा चील घुमिरहेको देखेर ऊ दुवै हात उठाएर करायो “हा ! हा ! हा !” (पृ. ८)

कुखुरा त थुन्नै पस्यो । नथुनी छोड्दा स्यालले लगिदियो भने, वनको छेऊ ! (पृ. २७)

चम्पाका आँखा अनायास सिलिडतिर दगुर्छन् । त्यहाँ बत्तीनजिकै एउटा किरा चुपचापसँग बसेको हुन्छ । एउटा सेतो माउसुली बिस्तारो चालमादैँ उतै बढिरहेको हुन्छ । (पृ. १६८)

कथाञ्चलका बासिन्दाहरू पशुपंक्षी, किरा फट्याङ्गा आदिका स्वभावजन्य गतिविधि, त्यसबाट उत्पन्न हुने भय, समस्या आदिबाट परिचित एवम् अभ्यस्त भइसकेका छन् । त्यस्ता पक्षलाई चाहेर पनि अलग गर्न नसकिने नियतलाई बोध गरी उनीहरू जीवनयापनको पाटो सकारेर जीवन निर्वाहमा प्रवृत्त छन् भन्ने कुरा माथिका साक्ष्यहरूले देखाउँछन् । त्यति मात्र नभई स्थानीय प्रकृतिसँग कथाञ्चलका जनमानसको सन्निकटता र तादात्म्यभाव कसरी स्थापित भएको छ भन्ने तथ्यलाई तलको साक्ष्यले छर्लङ्ग पार्दछ :

“सुनौली ! तँलाई त यी जङ्गली बुट्यानहरूले पनि माया गर्छन् हगि ? तँ यिनका मायामा यसरी बारम्बार अल्झन थालिस् भने उज्यालो हुँदा नाल्दुम काट्न सकिन्न है ।” (पृ. ६१)

आञ्चलिक उपन्यासमा प्रकृति कथाञ्चलका जनमानसको सहचारीका रूपमा प्रकट हुन्छ भन्ने कुरा स्वीकार गर्ने हो भने त्यस्तो स्थिति माथिको साक्ष्यमा भेटिन्छ ।

३.५ अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको प्रकृति

प्रकृतिअन्तर्गत पर्यावरण, मौसम तथा हावापानी, उत्पादन र पेसा व्यवसाय, प्राकृतिक स्रोत आदि जल, स्थल, वायुसँग सम्बन्धित कुराहरू पर्दछन् । अतः यिनै कतिपय कुराहरूलाई उपशीर्षक दिई *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा चित्रित प्रकृतिको अध्ययन गरिएको छ ।

३.५.१ कथाञ्चलको पर्यावरण

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको ग्रामीण पहाडी प्राकृतिक परिवेशको वर्णन गरिएको छ । यसमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा बहने इन्द्रावती नदी किनारका माभी दनुवार गाउँ र यसका आसपासका गाउँको प्राकृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको छ । ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलमा आबद्ध रहेको यस उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी आञ्चलिक परिवेशका नदी, खोला, वनजङ्गल, पशुपंक्षी, इन्द्रावती नदीको बगर, मौसम, हावापानी र वरिपरिको वातावरणको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी सेरोफेरोको प्राकृतिक परिवेशको सजीव चित्रण गरिएको छ । यसमा इन्द्रावती नदीमा रहेको घाट, बगर, बगरमा रहेका ढुङ्गैढुङ्गा, बगरमा भएका अमलाका भाडी र बुट्यान, इन्द्रावती नदीमा मिल्ने चोखोला र

ढाँडखोला, वनजङ्गल र पशुपक्षीको पनि वर्णन गरिएको छ । इन्द्रावतीको बगर फराकिलो भएको, बगरमा बालुवैबालुवा भएको, गर्मी मौसममा बगरको बालुवा तातेर गाउँमा तातो हावा चल्ने गरेको तथा गर्मीयाममा हरियाली वनजङ्गलले शीतलता दिने गरेको कुरा यस उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

जताततै बालुवैबालुवा ! तल्लो भिउँटारको घुम्तीसम्म लमतन्न पस्रिएको बगर । सूर्यको रापले प्रचण्डसँग तातेर आँखै खोल्न नसकिने- शिर ठाडो गरेर हेर्न सकिने केवल ठाउँ भन्नु त्यही पारिको एउटा चण्डनीको डाँडो, त्यसका रूखपात, वनबुट्यान र गजुमुच्च परेका केही हरिया थुम्का, बस ! यिनैका हरियालीबाट प्रवाहित केही चिसोले मात्र आँखालाई केही शीतल तुल्याउँथ्यो । नत्र भने सबैतिर प्रकाश - तरङ्गमा टल्किएको बगर - मरूभूमिको मरीचिकाभैँ टलपल - टलपल । (पृ. २९)

वसन्त ऋतुका कारण वनजङ्गलका बोटविरूवामा नयाँ पालुवा पलाएर यस स्थानको शोभा बढाएको तथा कोइलीको 'कुहूकुहू' कुक्कुको 'काफल पाक्यो' गीतले गर्दा मन्त्रमुग्ध पार्ने खालको मनोरम पर्यावरणीय परिदृश्य प्रकट भएको कुरा उपन्यासमा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा बग्ने इन्द्रावती नदी किनारका गाउँको हावापानी तथा मौसम र त्यसले जनजीवनमा पारेको प्रभावको पनि चित्रण गरिएको छ । यसमा बिहान, दिउँसो, सन्ध्या, सूर्योदय, सूर्यास्तको समयको वर्णन गरिएको छ भने वसन्त ऋतु, ग्रीष्म ऋतु, वर्षा ऋतु, शरद ऋतु र हेमन्त ऋतुको समयको र यस समयमा यहाँका प्रकृतिमा आएको परिवर्तनको चित्रण गरिएको छ । वसन्त ऋतुमा उखु पेलने कामको चटारो हुने, बोटविरूवामा नयाँ पालुवा पलाउने, काफल पाक्ने, कोइलीले गीत गाउने कुरा एवम् ग्रीष्म ऋतुमा नदीको बगर तात्ने, गर्मी हुने, रोगव्याधिले दुःख दिने, भोकमरी लाग्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । त्यसैगरी वर्षायाममा धान रोपाइँ, मकै गोडमेल गर्ने, भरी पार्ने, चट्याड खस्ने, बाढी पहिरो आउने, इन्द्रावतीको भेल उर्लेर आउने, इन्द्रावतीले माझीको खेतबारी कटान गर्ने, गाउँमा फोहोरै फोहोर तथा हिलो हुने, भिँगा प्रशस्तै आउने, शरद ऋतुमा इन्द्रावतीको बहाव र वेग मन्द हुँदै जाने, इन्द्रावतीमा प्रशस्तै पानी हुने, धानबाली काट्ने समय हुने, कुहिरो लाग्न थाल्ने कुराको चित्रणद्वारा समग्र

ऋतुचक्रको वर्णन गरिएको छ । ऋतुहरूको परिवर्तित स्वरूपको यथार्थ चित्राङ्कन कुशलतापूर्वक गरिएको पाइन्छ । यसबाट विवेच्य उपन्यासमा कथाञ्चलको प्राकृतिक आञ्चलिकतालाई सहजै बुझ्न सकिन्छ ।

३.५.२ कथाञ्चलको उत्पादन र पेसा व्यवसाय

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासले समेटेको कथाञ्चलका मूल बासिन्दा माभी दनुवार समुदायका मानिसहरू हुन् । यिनले अँगालेको पेसा व्यवसाय, त्यहाँका उत्पादनका स्रोतहरूको चित्रणद्वारा तिनले कथाञ्चलको जनजीवनमा पारेको प्रभावको वर्णन उपन्यासमा गरिएको छ । त्यस कुराको उद्घाटन तलको साक्ष्यले यसरी गरेको छ :

यहाँका मानिसहरूसँग अब जीवन निर्वाहका लागि पुग्ने कुनै पनि खेतीबारी रहेनन्, सबै काजीकै बिर्ता-खान्कीभिन्न समेटिए । त्यसैले अब जति घर रैतीहरू बाँकी थिए, ती सबै काजीकै बँधुवा मजुरा थिए ! काजीकै कुत-ठेक, अधियाँमा, बेठ-बेगारीमा काम गर्थे र वर्षको चार- छ महिना यसबाट उनीहरूको निर्वाह चल्थ्यो । अनि त्यसबाट बाँकी काजीकै ज्याला-बुहुनी र गाउँघरका ज्याला-बुहुनीमा चल्थे । अनि बाँकी दिन उनीहरूको सम्पूर्ण व्यवसाय नदीको (इन्द्रावतीको) पानीमा निर्भर गथ्यो । त्यसै इन्द्रावतीमा डुङ्गा खेल्ने, जाल हान्ने, दुवाली थुनेर माछा मार्ने, तिनै माछालाई काजीको ठेकी, बेठी भरेर बाँकी बचेको बजारमा बेचेर जीविका चलाउँथे । यतिबाट पनि नधानिएको जीवन वनका ओल, सिस्नु, निउरो, जलुको र भ्याकुर-गिट्ठो उमालेर धान्थे । (पृ.१२)

कथाञ्चलका बासिन्दाहरूको जीवनाधार कृषि नै हो । गाउँका हुनेखाने जमिन्दारकहाँ बँधुवा मजदुरका रूपमा काम गर्ने, कुत ठेक अधियाँमा खेतीपाती गर्ने माभी दनुवारहरूको त्यसबाट उत्पादित अन्नबाट जसोतसो वर्षको एक तिहाइ महिनाको गर्जो टर्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । बाँकी समयका लागि इन्द्रावतीमा माछा मारी तिनलाई बजारमा बेचेर दैनिक खर्चको जोहो गर्नुपर्ने स्थितिमा त्यस समुदायको जीवनचक्र चलिरहेको सन्दर्भको चर्चा गरिएको छ । जेहोस्, कथाञ्चलका मूल बासिन्दाको जीवन आर्थिक जर्जरताबाट आक्रान्त छ भन्ने कुराको यथार्थ परिदृश्य माथिको साक्ष्यले प्रस्तुत गरेको छ ।

मानिसको पेसा उनीहरूको आर्थिक स्तर देखाउने सूचक र सङ्केतक पनि हो । यहाँका बासिन्दाहरूको पेसा व्यवसायको प्रभाव उनीहरूका गतिविधि, क्रियाकलाप, जीवनशैली र सोचाइमा कसरी परेको छ, भन्ने कुराको प्रतिबिम्ब तलको साक्ष्यमा देख्न सकिन्छ :

उनीहरूलाई मैलो भोटो र मैलो कछाड, अनि घेरा फाटेको टोपीमा, काँधमा जाल र कम्मरमा पेरुङ्गो भीरेर खोलामा खेल्ने, नाम्लो र हँसिया भीरेर वन-दाउरा, घाँस-पत्कर जाने गाउँका माभीका छोराहरूभन्दा बाटोमा कुल्ली काम गरेर सस्ता नाइलन-पोलिस्टरका टल्किने कमिज-पाइन्ट लगाएर चुरोट बिँडी फुक्तै रेडियोका गीतमा मस्तिने कुल्ली केटाहरूको जीवन बढी आकर्षक र रुचिकर लाग्थ्यो । (पृ.६०)

कृषिकर्मसँग जोडिएको उखु पेल्ले प्रसङ्ग यस उपन्यासमा आएको छ । इन्द्रावती नदीका आसपासका ग्रामीण बस्तीमा उखु पेल्ले याम फागुन-चैत महिना हो । गाउँका धेरैजना भेला भई यो कर्म गर्दैगर्दा त्यसले एउटा मेलाकै आभाष गराउने कुरा त छँदैछ, त्यस्तो जमघटबाट स्थानीय बासिन्दाहरूले रमाइलोको अनुभूतिसमेत गर्छन् भन्ने कुरा तलको साक्ष्यमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

यसरी ठाउँ-ठाउँमा उखु पेल्ले याम-फागुन-चैतमा एउटा मेलै जस्तो लाग्छ । इन्द्रावतीका दुवै किनाराका पाखापखेरा, कल्यान-पाटा बारीहरूमा यस घुम्तीदेखि उस घुम्तीसम्म-यहाँ, त्यहाँ जताततै एउटा मनोहर अग्निमालाको विशेष दृश्य देखिन्छ- गृहस्थहरूको उत्साह, उमङ्ग र केटाकेटीको रामरमिता ! (पृ.७५)

उखु पेल्ले त्यसबाट सखर उत्पादन गरी बेचबिखन गर्दा प्राप्त भएको धेरथोर पैसाले कथाञ्चलका बासिन्दाहरूको जीवननिर्वाहका लागि यत्किञ्चित टेवा पुग्ने कुराको सङ्केत माथिको साक्ष्यले गरेको छ । घरगृहस्थीको सन्दर्भसँग पशुपालनको पक्ष पनि जोडिएको हुन्छ । विवेच्य उपन्यासभिन्नको कथाञ्चलका बासिन्दाहरूले एउटा सामान्य कृषकले दैनिक गुजाराका लागि आवश्यक पर्ने ओलन एवम् कृषिकर्मकै प्रयोजनका लागि गाई, गोरु, भैंसी आदि पाल्ने गरेको प्रसङ्ग यसरी आएको छ :

यिनै आकृतिहरूबाट ऊ घाटमा डुङ्गा चालू भएको-नभएको, पारि बाहुन गाउँका घाँसीहरू अथवा पूर्व चौतारा, सिन्धु, सिपातिर भैंसी लिन जाने, चौतारा अड्डामा तारिख धान्न जाने मान्छेहरूको खेप चालु भएको-नभएको अड्कल गर्न सक्थ्यो । अनि साथै पारि गाउँबाट भर्ने, वन बुट्यानका बीच लुकामारी खेल्दै भरेको रातमाटे गोरेटोमा चरन भर्न लागेका डिँगाहरू, तिनका पुच्छर निमोठ्ते पछि लागेका गोठालाहरू, रुख चढी घाँस-स्याउला काट्न लागेका घाँसीघाँसिनीहरूका भ्रमहरूको पनि अनुभव गर्न सक्थ्यो । (पृ.९)

माथिका साक्ष्यहरूका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको कथाञ्चलका बासिन्दाहरूको उत्पादन र पेसा व्यवसाय मूलतः परम्परागत कृषि प्रणालीमै आधारित छ । खासगरी गोरु नारेर काठको साँचो (कोल) मा उखु पेलने गरेको प्रसङ्गको वर्णनले कथाञ्चलको आञ्चलिक विशिष्टताको छनक प्रस्तुत गरेको छ ।

३.५.३ प्राकृतिक स्रोत र प्रकोप

कथाञ्चलमा प्रवाहमय नदीनाला, त्यहाँको वनजङ्गल, हावा, पानी आदि प्राकृतिक स्रोत हुन् भने नदीको कटान, वनमा डढेलो र विनाश, हावाहुरी, बाढी, पहिरो, जीवजन्तुबाट हानीनोक्सानी महामारी आदि कुराहरू प्राकृतिक प्रकोप हुन् । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासले स्वायत्त गरेको कथाञ्चलभित्र यी प्राकृतिक स्रोत सम्पदा विद्यमान छन् । साथसाथै मौसमको चक्रसँगै कतिपय स्थितिमा यहाँका बासिन्दाहरूले प्राकृतिक प्रकोप पनि भोग्नु परेको सन्दर्भ उपन्यासमा वर्णित छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदीलाई कथाञ्चलको केन्द्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ । प्रशस्त माछा उत्पादन हुने र वरपरका फाँटहरूलाई हराभरा पार्ने काम यही इन्द्रावती नदीले गरेको हुँदा यो नदी यहाँका माझी दनुवार समुदायको जीवनाधार बनेको छ । इन्द्रावती नदी कथाञ्चलको मुख्य प्राकृतिक स्रोत भएको कुरालाई तलको साक्ष्यले प्रस्ट पारेको छ :

अनि जो खोलाका माछामा जीवनको सम्भावना खोज्छन्, उनीहरूचाहिँ बिहान सबेरै उठेदेखि खोला र पानीसँग कुस्ती खेल्छन्—खोलासँग सङ्घर्ष

गर्दै दुवाली फर्काउनु, रह र दह परेका ठाउँमा जाल, महाजाल खेल्नु, बल्छी खेल्नु गर्छन् । अनि दिनभरको अथक सङ्घर्षपछि इन्द्रावतीको वरदानस्वरूप जेजति माछा-गँगटा हात पर्छन् तिनैलाई पेरुङ्गामा हालेर अथवा सिलमा उनेर पसलमा लगेर बेचेर त्यसैबाट आफू र आफ्ना जहानबच्चाको पेट पाल्छन् । (पृ.२६)

इन्द्रावती नदीबाहेक त्यस भेकमा बग्ने चाखोलाको चर्चा पनि उपन्यासमा गरिएको छ । यहाँ इन्द्रावती नदी माझी दनुवार समुदायको आयआर्जनको मुख्य स्रोत भएको हुँदा कथाञ्चलका लागि यो वरदान साबित भएको छ, र कथाञ्चलका बासिन्दाहरूका लागि जीवनदायिनी शक्ति बनेको छ भन्ने कुरा माथिको साक्ष्यले प्रस्तुत गरेको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा नदीनालाका अतिरिक्त प्राकृतिक स्रोतका रूपमा वनजङ्गलको पनि चर्चा पाइन्छ । स्थानीय बासिन्दाहरूलाई आवश्यक पर्ने घाँस, दाउरा, काठ, पत्कर, स्याउला आदि यहींबाट प्राप्त हुन्छ । यसमा चराचुरुङ्गीहरूको वर्णन पनि छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी आसपासमा रहेको वनजङ्गल-पहाड, डाँडा, चुचुराको पनि चित्रण गरिएको छ । यसमा सिपालीको वन, तीनपिप्लेको चुचुरामा रहेको वनको उल्लेख गरिएको छ । यो वनजङ्गल यहाँका बासिन्दाहरूको घाँसदाउरा ल्याउने तथा वस्तुभाउ चराउने, सिकार खेल्ने कामका लागि उपयोग गरिन्छ । यी वनजङ्गलमा विभिन्न जातका साल, कटुस, आँक, पुवाँलो, बडहर, काफल, पाङ्ग्रा लगायतका विभिन्न प्रकारका बोटबिरूवा पाइने कुरा उल्लेख छ । यहाँका वनजङ्गलमा कोइली, जुरेली, फिस्टा, धोबिनी, कुक्कु, बकुल्ला, सारौँ आदि पक्षी तथा विभिन्न जनावर पाइने कुरा उल्लेख गरिएको छ । अतः कथाञ्चलको वनजङ्गल यहाँका बासिन्दाहरूको जीविकोपार्जनको महत्त्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोतका रूपमा रहेको छ । यस कुराको स्पष्टीकरणका लागि केही साक्ष्यहरूलाई अधि सार्न सकिन्छ ।

किन ? सिपालीको वनमा दाउरा जाने ? (पृ.५८)

सूर्यको त्यो लाल चक्को बिस्तार-बिस्तार ओर्लेर नाल्दुमको चुचुरोमा टाँगिएको थियो । त्यसको रडले वरिपरि सबैतिर सिङ्ग्रिपे आभा छरेको थियो र सालका रूख, कटुस, आँक र बडहरका हाँगामा देखिएका नयाँ पात र पालुवाका किनारालाई एउटा चित्रकारीका रूपमा यसले चित्रित गरिरहेको

थियो । अनि काफल र पाङ्ग्राका रूखमा बसेर 'काफल पाक्यो' र 'कुहूकुहू'
गाउने कुक्कु र कोइलीको गीतले सन्ध्यालाई निकै मधुरो तुल्याइरहेको थियो ।
(पृ. २०)

माथिका साक्ष्यमा उल्लिखित कुराहरू प्राकृतिक सम्पदा एवम् स्थानीय जनजीविकाका आधार
स्रोत त हुँदैहुन्; कथाञ्चलको विशिष्टतालाई चिनाई त्यहाँको पारिस्थितिक प्रणालीलाई
मजबुत बनाउनमा समेत यिनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

अविरल वग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा प्राकृतिक स्रोतसँगसँगै प्राकृतिक प्रकोपको पनि
वर्णन चित्रण गरिएको छ । असोज महिना बर्खान्तको महिना भएकाले यस समयमा
इन्द्रावती नदी सफा स्वच्छ रहने र शान्त स्वभावको हुने कुरा उपन्यासमा वर्णन गरिएको
छ । यतिबेला इन्द्रावती वरिपरि पनि हरियाली हुने, नदी आसपासका थुम्का, ढिस्का डाँडा
पाखालाई पनि नदीबाट खतरा नहुने, पहिरोको डर पनि नहुने पानी प्रशस्त हुने भएकाले
नदीमा थुप्रै माछा पाइने हुँदा यतिबेला इन्द्रावती नदी माभीहरूकी जीवनदायिनी तथा
आमाका रूपमा रहने कुरा वर्णित छ । शान्त अवस्थामा जीवनदायिनी तथा आमाका रूपमा
रहेकी इन्द्रावतीको रौद्र रूपचाहिँ भयानक र डरलाग्दो छ । नदीको बेग गतिशील भएर
उफान उठेको बेला इन्द्रावतीले ताण्डव मच्चाउने, विध्वंश गर्ने कुराको वर्णन अविरल
वग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा गरिएको छ । वर्षायाममा इन्द्रावतीमा आएको बाढी तथा
भङ्गालोले माभीहरूको खेतबारी, घर बगाउने गरेको, माभीहरूमा यसले होसठेगान
नरहने, जताततै विनाशै विनाश हुने भएकाले माभीहरू चिन्तित हुने गर्दछन् । वर्षामा
इन्द्रावतीले मच्चाउने ताण्डव तथा गर्ने विध्वंश र त्यसबाट माभीहरूमा उत्पन्न हुन
पीडाको चित्रण यस उपन्यासमा यसप्रकार गरिएको छ :

माभीहरू बल्लतल्ल भङ्खारो पार गरेर पुछार चौरको डिलमा पुगे । आफ्ना
आँखालाई तल इन्द्रावतीको फाँटमा पुन्याएर हेर्दा उनीहरूको हंसले ठाउँ
छोड्यो । पुछार चौरको पैदो लडेर त्यसका डिलमा पुस्ता न पुस्तादेखि
उभिएको पिपलको रूख तल बगरमा पुगेको थियो । पारि जोगीटारको
(तल्लो) पाखो बगेर इन्द्रावतीको प्रवाहलाई रोकिदिँदा इन्द्रावतीको प्रगाढ
भेल एउटा भयङ्कर क्रुद्ध अजिङ्गरभैँ फुँकाउँदै प्रचण्ड ताण्डव मुद्रामा उर्लेर
उत्तरतिर हानिएर माभीहरूको कठोर श्रम गरि डेढएक महिनापहिले तयार

पारेको आफ्ना अन्तिम रगत-पसिनाका थोपाले मोल्याएको, करिब एक मान्छे अग्लो अजडको बाँधसहितको अग्लो नयाँ खेत सम्पूर्ण आफ्ना महाकाल उदरमा पचाइसकेको थियो । हिजोसम्म आफ्ना छातीमा लहलहाउँदा हरिया धानको बोट झुलाउँदै आफ्नो आशावरीको धुनमा भोका-नाङ्गा माझीका आँखामा सुनौलो भोलिको चित्र हँसाइरहेको धर्तीको टुक्रो इन्द्रावतीको भोका उदरमा समाधिस्थ भैसकेको, अनि दायाँ-बायाँका जे-जति रूख-विरूवा, फाडी-बुट्यान, पाखा-पखेरा, पोथ्रापोथ्री थिए ती सबै उसका कोपाग्निमा भस्म भैसकेका थिए । आँखाले भेटेसम्म इन्द्रावतीको किनारमा जता हेरे पनि एउटा विनाशलीलाको वीभत्स दृश्य थियो । (पृ. २४१)

अञ्चलविशेषका आफ्नै किसिमका समस्याहरू हुने गर्दछन् । त्यसमा प्राकृतिक वातावरणले पनि आफ्नै किसिमको समस्या सिर्जना गरिदिन्छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको कथाञ्चल पहाडी ग्रामीण प्राकृतिक वातावरणमा केन्द्रित छ । अझ यसमा इन्द्रावती नदी किनारका गाउँहरूको परिवेशलाई चित्रण गरिएकाले माझी, दनुवार गाउँमा प्राकृतिक वातावरणले पनि समस्या सिर्जना गरेको छ । इन्द्रावती नदी यहाँका बासिन्दाको समस्याको कारक बनेको छ । शान्त रूपमा रहँदा जीवनदायिनी तथा आमाका रूपमा रहेको इन्द्रावती रौद्र अवस्थामा विनाशकारी अवस्थामा परिणत हुन्छ । यस्तो स्थितिमा इन्द्रावती नदी किनाराका बगर तथा खेतहरू सबुत अस्तित्वमा नरहने, गाउँका आधाभन्दा बढी घरहरू भग्नावशेषमा परिणत हुने भएकाले वर्षायाममा इन्द्रावती नदी समस्याको कारकको रूपमा रहेको कुराको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा वर्षायामको अन्त्यतिर परेको मुसलधारे पानी तथा चट्याङका कारण प्रकृति भयानक स्वरूपमा प्रस्तुत भएको दृश्यलाई यसरी शब्दबद्ध गरिएको छ :

च ट ट ट्याङ् ड ... चट्याङ् ! एकपल्ट भयानक रूपले पर कतै अन्तरिक्ष मेघ गर्ज्यो । विद्युत् चमकले सम्पूर्ण धर्ती प्रखर प्रकाशमा नुहायो, त्यस प्रकाशमा एउटा ढुङ्गाको गिर्खोसम्म पनि अस्तित्ववान् भयो । मेघको गहन गम्भीर धमाकाले एकपल्ट सम्पूर्ण धर्तीका कण-कण काँपे— पहाडका कन्दरा, पर्वतका चुचुरा सबै भिँजा माटा, खरफुसले निर्मित माझीहरूका घरहरू त औलो ज्वरले काम्ने मदौरूभै भए । सबै माझी त अचेत निन्द्रामा थिए, तर

बूढो भूमा अर्धनिद्रामा थियो । यही चटचाडको स्वरले बूढोको चेतनालाई
भाङ्गलभुङ्गल पारिदियो । (पृ. २३९)

यसै गरी अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा वर्षाको समयमा पहाडी ग्रामीण माभी
समुदायका बस्तीमा फोहोरैफोहोर हुने गरेको, हिलैहिलो हुने गरेको, भिँगाहरू प्रशस्तै हुने
गरेको, सुँगुरका मलमूत्रलाई बर्खाको पानीले गाउँभरि फैलाउने गरेका कारण गाउँ नै
दुर्गन्धित हुने गरेको कुराको वर्णन गरिएको छ । बर्खामा माभी गाउँमा देखिने फोहोरलाई
उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

अनि दिनभर रछानमा भुत्ती खेल्ने सुँगुरका पाठाहरूले रछानका फोहोरलाई
गाउँभरि फैलाएर यति स्वाभाविक बनाएका थिए, ती फोहरका अभावमा
त्यस गाउँको कल्यनै हुन सक्दैनथ्यो- भन् बर्खामा त गाउँ नै एउटा रछान,
नाली बनेको हुन्थ्यो । यी सबै परिवेशबाट खिन्न र दिक्क भएको सोभिते
कँड्कुराको खरको थुप्रोबाट आँखा मिच्यै उठेर चारैतिर हेर्न थाल्यो । नाङ्गा
तिघ्रा-पाखुरा र अनुहारभरि भिँगा छापिएको बूढो भूमा आँगनको डिलको
तिमिलाको बोटमुनि जाल बुन्न लागेको थियो । (पृ. १६०)

अञ्चलविशेषमा आ-आफ्नै प्रकारको विशिष्ट प्रकृति रहेको हुन्छ । प्रकृतिअनुसार कुनै पनि
अञ्चल अर्को अञ्चलभन्दा भिन्न र विशिष्ट रहेको हुन्छ । प्रकृति सधैंभरि एकैनासको
रहिरहन सक्दैन । हावापानी तथा मौसमले प्रकृतिलाई बेलाबेलामा परिवर्तन गरिरहेको हुन्छ ।
हावापानी तथा मौसममा आएको परिवर्तनले गर्दा कालान्तरमा कुनैकुनै स्थानमा नराम्रो
प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा हावापानी तथा मौसममा
आएको परिवर्तनले इन्द्रावती नदी किनारका माभी दनुवार गाउँमा भोकमरी र महामारी
उत्पन्न गरेको छ । बेलैमा वर्षा सुरु नहुँदा यहाँका बासिन्दाले खेतीपातीको काम पनि गर्न
नपाएको, उनीहरूका घरमा भएको खाद्यान्न सबै रित्तिएको, वनजङ्गलका बोटबिरुवाहरू
पनि खडेरीले गर्दा सुकिसकेका, नदी किनारैमा बस्नेले रोपेका धान र मकै पनि चर्को
गर्मीका कारण सुक्न लागेका, माभीका केटाकेटीहरू कोही भोकले मर्ने स्थितिमा पुगेका,
कोही थला परेका, जताजतै भोकमरी महामारी र हाहाकार फैलिरहेको कहालीलागदो
अवस्थाको वर्णन यस उपन्यासमा यसरी गरिएको छ :

देखादेखै मकै छर्ने याम बित्यो; धानको बीउ राख्ने याम पनि अब बित्ने-
 बित्ने रूपमा थियो । हो, कतै-कतै खोलाका छेवैमा पर्ने र कुलो-पानी लाग्ने
 ठाउँमा बीउ राख्ने मात्र होइन धान रोप्ने काम पनि भएको देखिन्थ्यो । तर
 ती फाट्टफुट्ट चलेका कामले यी बाह्रबीस गाउँका मजुरा माभी-दनुवारलाई
 कसरी पाल्न सक्छ ? त्यसमाथि वर्षा नभएर सम्पूर्ण प्रकृतिकै जीवनरस
 सुकेपछि कुलो र नहर कहाँबाट भिक्ने र ? ... रोपेका मकै, धान पनि डढेर
 काला देखिए । प्रकृतिको साथै गाउँका निमुखा माभीहरूका पनि जीवनरस
 सुकेर एउटा कङ्कालको वर्ग गाउँमा दृष्टिगोचर हुन थाल्यो- सम्पूर्ण
 हाडछालाको ढाचा टाँसिएको, सुकेको ठुटो काठको जस्तो मनुष्याकृति;
 तिनका काखमा भोकले बिलबिलाउने दरिद्रता र भोकैका सजीव आकृतिभै
 काला कल्चौडा बालख- केटाकेटी; अनि आफ्ना सुकेर भोलिएका रसहीन
 छातीका लाम्टा ती दरिद्र नारायणका मुखमा कोचेर तिनका पेटको ज्वाला
 निभाउन खोज्ने, उदास आँखामा एउटा गहिरो मातृत्वको पीडा बोकेर
 टुलुटुलु शून्यमा हेरिरहेका आमाहरू... एउटा बीभत्स तर धर्तीका चोइटा-
 चोइटा, आकाशका बिन्दु-बिन्दुमा एउटै ध्वनि गुँजिएभै लाग्यो- ओफ !
 भोक ! ओफ ! भोक ! रोगको होइन भोकको महामारी ! (पृ. २३३)

यसरी अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा हावापानी तथा मौसमले गर्दा इन्द्रावती नदी
 छेउछाउका ग्रामीण पहाडी गाउँको प्राकृतिक वातावरणमा आएको परिवर्तन र त्यसले
 त्यहाँको जनजीवनमा पारेको प्रभाव तथा समस्याको चित्रण गरिएको छ । ऋतु र मौसममा
 परिवर्तन आउनेबित्तिकै त्यहाँको जनजीवनमा समेत परिवर्तन आएको छ । अविरल बग्दछ
 इन्द्रावती उपन्यास अध्ययन गर्दा पाठकलाई सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा बग्ने इन्द्रावती नदी
 किनारका ग्रामीण पहाडी गाउँको प्राकृतिक वातावरण तथा सेरोफेरोको परिदृश्य दृष्टिगोचर
 हुन्छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासको कार्यपीठिका इन्द्रावती नदी किनारको
 आसपासका गाउँ भएकाले यसमा इन्द्रावती नदीको विशेष महत्त्वका साथ वर्णन गरिएको
 छ । यस उपन्यासमा माभी समुदायको जनजीवन तथा संस्कृतिको यथार्थ चित्रण गर्न
 खोजिएको छ । ग्रामीण अञ्चल, पहाडी अञ्चल आदिमा मानव जीवन र प्रकृतिको गहिरो

सम्बन्ध रहेको हुन्छ (मिश्र, इ. १९८२, पृ. २२५) । माभीहरूको दिनचर्या बढीजसो नदीमा नै बित्ने भएकाले यसमा इन्द्रावती नदीको चित्रणलाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा पनि इन्द्रावती नदी र माभीहरूको जनजीवनको सम्बन्ध गहिरो रहेको कुरा तलको साक्ष्यबाट प्रमाणित हुन्छ :

सोभितेका पाइला बिस्तारै पुछार चौरको रातमाटे ओरालो ओर्लेर इन्द्रावतीका बगरतिर बढे । उसका आँखासामु इन्द्रावती पहिलेकै भैँ शान्त र गम्भीर अविरल प्रवाहमा बगिरहेकी थिई । तर यसको अन्तरमा कति-कति सूक्ष्म परिवर्तन भैसकेका थिए । त्यो कुरा सोभितेले भन्दा बढी अरू कसले लक्ष्य गर्न सक्छ ? यही खोलो हो, यही इन्द्रावती; यस ठाउँका माभीहरूकी ममतामयी आमा ! यिनैका छातीमा खेल्दै, बढ्दै यहाँका माभी केटाकेटी तरुना-तन्नेरी बन्छन् । यिनैका पोषणले यी बलियाबाङ्गा बन्छन् । यिनैका लहरसँग यी हाँस्छन् । यिनैका कलकलसँग यिनीहरू रून्छन् र आखिर यिनैका काखमा अन्तिम आँखा चिम्लन्छन् । (पृ. २४६)

माथिको साक्ष्यले ग्रामीण पहाडी जनजीवनसँग प्रकृतिको सम्बन्धको घनिष्टतालाई पुष्टि गरेको छ । नदी किनारमा जन्मेर, हुर्केर नदीको प्रवाह र गतिसँगै माभीहरूको जीवन पनि प्रवाहित र गतिशील हुन्छ भन्ने कुरालाई यस साक्ष्यले अभिव्यक्त गरेको छ । यसरी इन्द्रावती नदीलाई विशेष महत्त्वका साथ चित्रण गर्दा उपन्यासकारले इन्द्रावती नदीको शान्त र रौद्र रूप, नदीको प्रवाह नदीको बगर, नदीको भङ्गालो, सुसाइ, सुस्केरा, छालको चित्रण गरेका छन् । त्यसैगरी विभिन्न ऋतुअनुसार इन्द्रावती नदीको विविध रूप र अवस्थाको पनि चित्रण गरिएको छ । इन्द्रावती नदीको प्रवाह, यसका दहमा माछा मार्ने, पौडी खेल्ने प्रसङ्ग मात्र होइन; वर्षाकालको नदीले ल्याउने भेलबाढी र त्यसका विपत्तिको चित्रणले तथा हिउँद, वर्षा, गर्मी, बाढी, पहिरो, वनजङ्गल, जमिन, मौसम, र प्रकृतिको चित्रणले उपन्यास आञ्चलिक बनेको छ (श्रमिक, २०६७, पृ. ३२९-३३०) । यसमा घाम, हिउँद, इन्द्रावतीको शान्त अवस्था तथा भङ्गालाको चित्रण निम्नानुसार गरिएको छ :

अब घाम अरू बढी छिप्पिएर घाट भर्ने गोरेटोमा धूप-छायाको बागबुट्टा बनेको थियो । बगरमाथिको कुइराको पत्र पनि अहिले आकास्सिएर फाटिइसकेकाले बगरका बालुवा ढुङ्गा टल्कन थालेका थिए । त्यसका माझमा बग्ने खोलो अहिले बर्खे भेल सुकेर भिनो रूपमा, एउटा नीलो रेशम थान

सुकाउन हालेभैँ लाग्दथ्यो । तर यही नीलो थानमा पनि बीच-बीचमा चिराका रूपमा भँगला परेको, गरिवकी स्वास्नीले पाएको जडाउरी सारीभैँ लाग्दथ्यो, जो घाँस-पात, वन-पत्कर जाँदा ऐँसेलु र फ्लाँटे काँडाले चिथोरेर भल्लरी अवस्थामा पुगेको हुन्छ । अनि वरिपरिका डाँडा पखेरामा बर्खे धारले पारिदिएका धाँजा र खोल्साहरू धर्तीको छातीका कहिल्यै नपुरिने घाउजस्ता लाग्थे । (पृ. १६३-१६४)

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा कथाञ्चलको जनजीवनलाई स्थानीय प्रकृतिसँग सश्लिष्ट गरी चित्रण गरिएको पाइन्छ । प्रकृति शान्त हुँदा यहाँको जनजीवन सुखी तथा आनन्दित रहेको छ भने प्रकृतिले उग्र तथा रौद्र रूप धारण गर्दा जनजीवनमा विभिन्न प्रकारका दुःख, कष्टहरूको सिर्जना भएको छ । यसरी यस उपन्यासमा प्रकृति र जनजीवनलाई एकअर्कामा तादात्मीकरण गरेर स्थानीय प्रकृतिको सजीव चित्र उतारिएको छ । हीरामणि शर्मा पौडेल (२०६७) ले “विकलको सजीव प्रकृतिचित्रण कलाले उपन्यासमा स्थानीय प्राकृतिक दृश्यावलीलाई उपस्थित गराएर वातावरणलाई मूर्त रूप दिन र स्थानीय रङको आविर्भाव गर्न पर्याप्त सघाउ पुऱ्याएको छ” (पृ. २३८) । भने पनि यस उपन्यासमा कथाञ्चलको प्रकृतिको बहुआयामिक चित्रणका माध्यमबाट स्थानीय जनजीवनलाई नजिकबाट नियाल्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ । कथाञ्चलको जीवनसत्यलाई इमान्दारीसाथ उद्घाटन गर्दै गर्दा त्यो सन्दर्भ जीवनमूल्यसँग जोडिन पुगेको छ । त्यसो हुँदा स्थानीय रङको आविर्भाव गर्ने तहसम्म मात्र उपन्यासलाई सीमित गर्नु न्यायोचित ठहरिन्छ । आञ्चलिक पर्यावरण र पृष्ठाधारमा सिङ्गो नेपाली समाजको भ्रलक प्रस्तुत गर्न सक्नु यस उपन्यासको महान् गुण हो (पौडेल, १९६७, पृ. २४२) । अतः प्रकृति चित्रणका दृष्टिले उपन्यासले स्थानीय रङको सीमा नाघेर आञ्चलिकताका अभिलक्षणहरूलाई आत्मसात् गर्न सकेको देखिन्छ ।

३.४ निष्कर्ष

सुनौली उपन्यासमा परिच्छेद एकदेखि परिच्छेद चारसम्म ग्रामीण पहाडी भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ भने परिच्छेद पाँचदेखि बाईससम्म सहरी भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ । ग्रामीण पहाडी भूगोल तथा प्रकृतिका रूपमा यस उपन्यासमा सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भएर बग्ने इन्द्रावती नदी किनारको भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ । यसमा चाखोला, नदी, पहाड, हिमालका दृश्य, पँधेरो, रातमाटेको उकालो, देउपुर र नाल्दुमको डाँडो, गोरेटो, भीरपाखा, वनजङ्गल आदिको यथार्थ चित्रण गरिएको

छ । त्यसैगरी यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारको विशिष्ट प्राकृतिक आञ्चलिकताका रूपमा बिहान, दिउँसो, साँझ र रातीको समयको प्राकृतिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । ग्रामीण पहाडी प्राकृतिक पर्यावरणको रूपमा चाखोला, इन्द्रावती नदी, वनजङ्गल, डाँडा तथा पाखामा बिहानीपख परेको सूर्यको किरणको दृश्य, डुब्न लागेको घामको दृश्य र चिसो याममा चलेको सिरेटोको वर्णन गरिएको छ । यसमा शान्त अवस्थाको नागबेली आकारको इन्द्रावती नदीको प्रवाह डाँडाबाट हेर्दा निलो सर्प दगुरैभैँ लाग्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । *सुनौली* उपन्यासमा वर्णन गरिएको भूगोल तथा प्राकृतिक दृश्यले यो ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलमा पनि आधारित रहेको देखिन्छ ।

सहरी भूगोल तथा प्रकृतिका रूपमा *सुनौली* उपन्यासमा काठमाडौँ सहरको सहिदगोट, पुरानो बसपार्क, नयाँसडक, जमल, सुन्धारा, सडकटा, टेबहाल, कालोपत्रे सडक, बिजुलीबत्ती, अस्पताल, नाचघरको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । यसमा सहरी प्राकृतिक वातावरणका रूपमा काठमाडौँका सडकमा पानी परेको, सडकका छेउछाउमा बलेको बिजुली, रात्रिकालीन समयमा आकाशमा देखिने ताराहरूको दृश्य, तुसारो परेको, सिरेटो चलेको, फूलबारीको चित्रण गरिएको छ । सहरको प्राकृतिक वातावरणभन्दा सहरको विकृति, आधुनिक सांस्कृतिक परिवेश, सिनेमा तथा नाटक हेर्न जाने संस्कृति, होटलमा आयोजना गरिएका ठूलाठूला पार्टी तथा भोजभतेरको चित्रण गरिएको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भएर बग्ने इन्द्रावती नदी किनारका माभी दनुवार गाउँको ग्रामीण पहाडी भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ । यसमा इन्द्रावती नदी, नदीको बगर, वनजङ्गल गोरेटो, भीरपाखा, जोरगाछीको भीर, चण्डिनी भञ्ज्याङ, चण्डिनी भञ्ज्याङको अग्लो थुम्का, रामकोटको थुम्का, नाल्दुमको डाँडो, रातमाटेको गोरेटो, रातमाटेको उकालो, पँधेराको ओरालोलाई भौगोलिक परिवेशका रूपमा चित्रण गरिएको छ । पहाडी ग्रामीण गाउँ भएकाले यहाँ यातायातको अभाव रहेको, महिलाहरूले जोखिम मोलेर कष्टकर बाटोको यात्रा गरी पँधेराबाट पानी ल्याउने गरेको, जोखिम मोलेर भीरपाखामा घाँस दाउरा गर्न जाने कुराको उल्लेख गरिएको छ । विकास निर्माणको कार्यले यहाँको जनजीवनसमेत प्रभावित भएको कुरा उपन्यासमा वर्णन गरिएको छ । यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी र भीरपाखाहरू प्राकृतिक तथा भौगोलिक समस्याका रूपमा आएका छन् भने काजीखलकको शोषण, अन्याय, अत्याचार, बलात्कार मानव निर्मित समस्याका रूपमा आएका छन् । प्रस्तुत उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलको प्राकृतिक आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गर्नका लागि इन्द्रावती नदी, चाखोला, ढाँडखोला, वनजङ्गल,

पशुपंक्षी, इन्द्रावतीको ठूलो बलौटे बगर, यहाँको हावापानी, मौसम तथा वरिपरिको वातावरणको चित्रण गरिएको पाइन्छ । उपन्यासको प्राकृतिक पर्यावरण बढी मात्रामा इन्द्रावती नदीसँग सम्बन्धित रहेको छ । इन्द्रावती नदी किनारको भूभाग यस उपन्यासको कथाञ्चल भएकाले यसमा इन्द्रावती नदीको विविध रूपको चित्रण गरिएको छ । यसमा इन्द्रावती नदीको शान्त रूप, रौद्र रूप, ताण्डव, नदीको प्रवाह, सुस्केरा, छाल, भङ्गालो, वर्षात्को भेल तथा बगरको चित्रण गरिएको छ । *सुनौली* उपन्यासमा शान्त अवस्थामा इन्द्रावतीलाई दौडिरहेको निलो सर्पका रूपमा लिइएको छ भने यस उपन्यासमा शान्त अजिङ्गरका रूपमा लिइएको छ । शान्त रूपमा रहँदा जीवनदायिनी तथा आमाका रूपमा रहेकी इन्द्रावती रौद्र अवस्थामा विनाशकारी र विध्वंशकारी हुने कुरा उपन्यासमा वर्णन गरिएको छ । यसमा इन्द्रावती नदीमा रहेको घाट, बगर, बगरमा रहेका ढुङ्गैढुङ्गा, बगरमा भएका अमलाका भाडी तथा बुट्यानको पनि चित्रण गरिएको छ । वसन्त ऋतुमा वनजङ्गल हरियाली हुने, कोइलीको 'कुहूकुहू' र कुक्कुको 'काफल पाक्यो' गीत सुन्न पाइने कुरा उपन्यासमा वर्णित छ । बिहान, दिउँसो, सन्ध्या, सूर्योदय, सूर्यास्त, विभिन्न ऋतुअनुसार प्रकृतिमा आएको परिवर्तन र त्यसले जनजीवनमा पारेको प्रभावको तथा मौसममा आएको परिवर्तनले यहाँ सिर्जना गरेको भोकमरी र विपत्तिको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ । समग्रमा भन्दा यस उपन्यासमा स्थानीय जनजीवनलाई स्थानीय भूगोल र प्रकृतिसँग घनिष्ट बनाएर चित्रण गरिएको छ ।

यसरी *सुनौली* उपन्यासमा केही मात्रामा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको ग्रामीण पहाडी भूगोल तथा प्रकृतिको र केही मात्रामा काठमाडौंको सहरी भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ । यसमा जसरी ग्रामीण पहाडी ग्रामीण भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण सशक्त ढङ्गले गरिएको छ त्यसरी काठमाडौं सहरको भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण भएको पाइँदैन । बरू काठमाडौं सहरको विकृति तथा विसङ्गतिको चित्रण भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण आञ्चलिकताको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा नभएर स्थानीय रङ्गको उद्घाटनका लागि भएको पाइन्छ । त्यसैले यो उपन्यास अपूर्ण आञ्चलिक उपन्यासका रूपमा रहेको छ । *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा प्राकृतिक आञ्चलिकताको प्रकटीकरणका लागि ग्रामीण पहाडी भूगोल तथा प्रकृतिको सशक्त, जीवन्त तथा प्रभावकारी चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

चौथो परिच्छेद

रमेश विकलका उपन्यासमा सांस्कृतिक आञ्चलिकता

४.१ विषयपरिचय

आधुनिक नेपाली उपन्यासका सर्जक रमेश विकलको आञ्चलिक उपन्यास लेखनमा पनि योगदान रहेको छ । आञ्चलिक उपन्यासमा कथाञ्चल विशेषका मुख्यमुख्य विशेषताले महत्त्वपूर्ण स्थान पाएको हुन्छ । अञ्चलविशेषका विशेषताहरूमध्येको सांस्कृतिक विशेषता पनि एक हो । सांस्कृतिक विशेषताका कारणबाट नै अञ्चलविशेषका रीतिरिवाज, चालचलन, चाडपर्व, मेला/जात्रा, धर्म, संस्कार, जीवनशैली, वेशभूषा, खानपान, सत्कार, मनोरञ्जन, भाषा, लोकविश्वास आदिलाई बुझ्न सकिन्छ । संस्कृतिले नै समाजको सभ्यता, संस्कार, मानिसको सम्पन्नता, बौद्धिकस्तर, जीवनपद्धति आदिलाई छुट्ट्याउँछ । समाज र संस्कृतिका बीचमा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । रमेश विकलका *सुनौली* र *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा अञ्चलविशेषका सांस्कृतिक विशेषताहरूले स्थान पाएको पाइन्छ । त्यसैले यस परिच्छेदअन्तर्गत *सुनौली* र *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासको सांस्कृतिक विशेषताको अध्ययन अलग-अलग उपशीर्षकमा गरिएको छ ।

४.२ सुनौली उपन्यासमा सांस्कृतिक आञ्चलिकता

सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी र सहरी अञ्चलका केही सांस्कृतिक विशेषताहरूको चित्रण गरिएको छ । यसमा ग्रामीण पहाडी संस्कृतिका रूपमा काठमाडौँभन्दा पूर्वको इन्द्रावती नदी छेउछाउका बासिन्दाको सांस्कृतिक विशिष्टता र सहरी कथाञ्चलका रूपमा काठमाडौँको अभिजातवर्गीय राणा खानदान तथा मध्यमवर्गीयहरूको संस्कृतिका नाममा रहेको विकृतिलाई देखाइएको छ । यस उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी र सहरी कथाञ्चलको विशिष्ट संस्कृतिलाई चिरफार गर्ने हेतुले संस्कृतिको चित्रण गरिएको छैन । अर्थात् संस्कृतिलाई उपन्यासको मूल उद्देश्यका रूपमा लिइएको छैन । केवल स्थानीय रडका रूपमा यस उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी र सहरी कथाञ्चलका वेशभूषा, पहिरन, चाडपर्व, मेला/जात्रा, जीवनपद्धति, रहनसहन, आवास, सत्कार, खानपान, लोकविश्वास, मनोरञ्जन, राणाकालीन संस्कृति तथा संस्कार, सहरको विकृति तथा विसङ्गति आदि विशिष्ट सांस्कृतिक विशेषताहरूलाई उद्घाटित गरिएको छ । यी तथ्यहरूलाई विभिन्न सहायक शीर्षकहरूमा विवेचना गरिएको छ ।

४.२.१ जाति, समाज र समुदाय

सुनौली उपन्यासमा एउटै जाति र समाजका मानिसहरूको एकत्रित बसोबासको स्थिति देखिँदैन । भिन्नभिन्न जाति, स्थान, समाज र समुदायको भल्को दिने हिसाबले तिनको प्रतिनिधित्व गराइएको देखिन्छ । यहाँ गोरे बमजन तामाङ जातिको पात्र हो । सुनौली उसकी छोरी हो । यी दुवैले तामाङ समुदायको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । कर्णेलको छोरो देवेन्द्र पात्रद्वारा क्षत्री समुदाय र राणा समाजको प्रतिनिधित्व गराइएको पाइन्छ । यहाँ ज्यापू, कृष्णे (श्रमिक) र ड्राइभर्नी पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ । यिनले क्रमशः नेवार जाति र समुदाय, श्रमिक वर्गीय समाज एवम् ड्राइभर समुदायको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । सुनौलीको जीवनमा जोडिन आएको सिंह साहेब, उसको मण्डली र सिंहसँग जोडिन आएका चलचित्र निर्माण समाज, व्यापारिक समुदायका नाइके, नेता, प्रशासक आदिको उपस्थिति र तिनका आचरणहरूबारे परिचित गराइएको छ । उपत्यकाभित्र प्रदूषित बन्दै गइरहेको सामाजिक पर्यावरण उपन्यासमा प्रयोग भएको छ (सुवेदी, २०६७, पृ. २२३) । यी पात्रहरूका माध्यमबाट नेपाली सहरिया समाजको विकारयुक्त चरित्रको अनावरण गरिएको छ ।

नेपाली ग्रामीण समाजको जीवन्त चित्रण गर्दै आरम्भ भएको यस उपन्यासको कथावस्तुले सहरी समाजको चित्रणसम्म तन्किएर विश्राम लिएको देखिन्छ । यहाँ नारी जाति र अस्मिताप्रति उपेक्षाभाव देखाइएको छ । सुनौली जस्ता अबलाको नारीत्वमाथि खेलबाड गरी उसको अस्मिता धरापमा पार्ने दलालका रूपमा ड्राइभर्नीलाई प्रस्तुत गरिएको छ । उपन्यासमा सलिङ्गीय र सवर्गीय शत्रुत्वको उपस्थापन गरिएको छ । सामन्ती संस्कृतिको दमनकारी चरित्र राम्रैसँग उदाङ्गिएको छ ।

सुनौली उपन्यासको कथानक पटफलक गाउँदेखि सहरसम्म सङ्क्रमित भएर छिर्लिएको देखिन्छ । कथाञ्चल विशेषमा कथानकलाई केन्द्रीकृत गरिएको छैन । उपन्यासका पात्रहरू पनि अञ्चल जीवनको एकसूत्रमा सूत्रीकृत छैनन् । कथाञ्चलसँग तिनको जीवनचर्याको एकरसता र संश्लिष्टता भेटिन्छ । त्यहाँ जुन प्रकारको जाति, समाज र समुदायको उपस्थिति गराइएको छ त्यसले उपन्यासमा स्थानीयताको रङ्ग र स्वाभाविकताको जलप दिन सघाएको त छ तर कथाञ्चलको जीवनसँग तिनको सम्पृक्त भाव प्रकट भएको पाइँदैन । उपन्यासमा तिनले आञ्चलिक हुनुको गुणधर्मलाई संवरण गर्न सकेको देखिँदैन ।

४.२.२ चाडपर्व र मेला/जात्रा

सुनौली उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका बासिन्दाको चाडपर्व र त्यहाँ लाग्ने मेला/जात्राको वर्णन गरिएको छ । चाडपर्वका रूपमा माघेसङ्क्रान्ति र शिवरात्रि उल्लेख गरिएको छ । मेला/जात्राका रूपमा माघेसङ्क्रान्तिमा दोलालघाटको त्रिवेणीमा लाग्ने मेला र शिवरात्रिको रातभर इन्द्रावती नदी किनारको गाउँ नजिकै लाग्ने महाद्यौथानको मेलाको वर्णन गरिएको छ । महाद्यौथानमा राती महादीप बाल्ने, शिवधुनी जगाउने, आरती गर्ने जाग्राम बस्ने, नाचगान गर्ने, भजनकीर्तन गर्ने, बालन खेल्ने सन्दर्भहरू आएका छन् । “तलबाट शिव-धुनी र महादीपको लालवर्णको उज्यालोले बाटोको रेखालाई एउटा विचित्र रूपमा प्रस्ट्याइरहेको थियो (पृ.५६) ।” र “त्यस राती जगाइएको शिव-धुनी, महादीप र आरतीको प्रकाशले वरिपरिको खोंच र त्यसका आसपास, वारिपारि छर्लङ्ग पारिदिन्छ (पृ. ५४)” भन्नुले शिवरात्रिको राती महाद्यौथानको मेलामा शिवधुनी, महादीप तथा आरतीको दीप बालिने र त्यहाँबाट निस्केको प्रकाशले महाद्यौथानको वरपर र वारिपारि उज्यालो छाएको दृश्यलाई प्रस्तुत गर्दछ । यस उपन्यासमा गाउँको बीच भञ्ज्याङ्को चौतारोको खोंचमा काब्रोको रूखमुनि रहेको महादेवको पुरानो मन्दिरको इतिहास र यसको बनोटको चर्चा पनि गरिएको छ जहाँ प्रत्येक वर्ष शिवरात्रिको राति ठूलो मेला लाग्ने गर्दछ ।

सुनौली उपन्यासमा शिवरात्रिको दिन महाद्यौथानको मन्दिरमा लाग्ने मेलालाई खासगरी युवा युवतीको विशेष प्रकारको जात्राका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यो मेला नजिकिँदै गर्दा युवायुवतीहरूमा खास किसिमको हर्ष, उमङ्ग र उत्साह जाग्ने कुराको उल्लेख गरिएको छ । मेलामा जानका लागि युवायुवतीहरूले आ-आफ्ना साथी तथा जोडी खोज्ने, तरूनी तन्नेरीहरूमा अनौठो किसिमको जिज्ञासा र उत्साह जाग्ने, मेला/जात्रामा युवायुवतीहरू निर्धक्कसँग प्रेम, हाँसो ख्यालठट्टा गर्न पाउने, कुराको वर्णन सुनौली उपन्यासमा यसरी गरिएको छ :

विशेषगरी तरूनी तन्नेरीहरूका बीच एउटा अपूर्व उत्साहको लहर उर्लेको देखिन्थ्यो । उनीहरू आफ्ना-आफ्ना मन मिलेकाहरूसँग जात्रा जाने सल्लाह साउती गर्न थालेको थिए । यो जात्रा गाउँका तरूनी-तन्नेरीहरूका लागि एउटा मुक्तिको वरदान थियो । त्यस दिन उनीहरूको कुनै पनि स्वतन्त्रतामा खास औँलो उठाउने विरलै हुन्छन् । युगान्तरको बन्धनपछि उनीहरू यस

दिन घर र त्यसको एकरसे धन्दाबाट छुट्टी पाउँछन् र महादेवको समदर्शी आँखामुनि (धर्म र संस्कृतिका नाउँमा) प्रेम, हाँस, ख्यालठट्टा गर्न फुक्का हुन्छन् । त्यस दिन महादेव, महादीप र धर्मको भावना उनीहरूको पवित्रताको साक्षी बन्छन् । (पृ. ४८)

सुनौली उपन्यासमा शिवरात्रिको दिनमा लाग्ने महाद्यौथानको मेला/जात्रालाई सिन्धुपाल्चोक र काभ्रे जिल्लाको अझ विशेषगरी इन्द्रावती नदी किनारका बासिन्दाहरूको विशेष पर्व तथा मेला/जात्राका रूपमा चिनाइएको छ । उपन्यासमा स्थानीय गाउँ र वरपरका बासिन्दाबाहेक देउपुर, मण्डन, फटकशिला, सल्लेबास, चिसापानी, पाँचखाल, होक्से, ज्यामुड, ज्याम्दीका मानिसहरूको पनि घुँइचो लाग्ने कुराको चर्चा गरिएको छ । मेलामा रातभर नाचगान हुने, भजनकीर्तन हुने, पुराण वाचन हुने, कुराको पनि वर्णन गरिएको छ । “मिठोसँग कसैले गाएका गीतका गोडा र मादलको मोहक ‘धितिन’ स्वर पनि अली मधुरो तर मन तान्ने रूपमा सुनिन थालेको थियो । कुनै वादी केटी गाउन लागेकी हो कि गाउँका कुनै तरुनी नै नाच्न थालेका हुन् (पृ. ५६) ।” भन्नुले मेलामा नाचगान गरिएको प्रसङ्गलाई देखाउँछ ।

विवेच्य उपन्यासमा महाद्यौथानको मेलामा तन्नेरीहरूका जुहारी गीत चलेको, मारुनी नाच गम्कन लागेको, बादीका डफ्फाहरूले मादलको तालमा गाउँदै र नाच्दै गरेको, भजनकीर्तन भइरहेको, अधबैँसेहरूले बालन खेल्दै गरेको लोकसंस्कृतिको वर्णन गरिएको छ । यस सन्दर्भले प्रस्तुत उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनार तथा छेउछाउका स्थानीय बासिन्दाको चाडपर्व तथा त्यसमा लाग्ने मेला/जात्राको अनुभूति गराएको छ । यस उपन्यासमा दोलालघाटमा लाग्ने मेलाको सङ्केत मात्र गरिएको छ तर इन्द्रावती किनारका स्थानीय बासिन्दाका अन्य चाड तथा मेला/जात्राको बारेमा उपन्यासमा चित्रण गरिएको छैन ।

४.२.३ वेशभूषा

स्थानीय वेशभूषाले पनि अञ्चलविशेषको विशिष्ट संस्कृतिको पहिचान गराएको हुन्छ । सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी अञ्चलमा बसोबास गर्ने निम्नवर्गीय मानिसका र सहरी अञ्चलमा बसोबास गर्ने अभिजातवर्गीय तथा राणा खलकका उच्च कुलीन वर्गका मानिसका वेशभूषालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

सुनौली उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका गाउँमा बस्ने निम्नवर्गीय मानिसका पहिरनलाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यहाँका बासिन्दाले लगाउने पोसाकले उनीहरूको आर्थिक अवस्थालाई पनि इङ्गित गरेको छ । “उसका घुँडासम्म एउटा कोराको मैलो कछ्छाड, आङ्मा एउटा पुरानो मैलो भोटो र कम्मरसम्म पुरानै पटुका बेहिएको छ । टाउकामा एउटा चक्कामा भ्वाङ परेको टोपी छ र त्यसको फाटेको घेराबाट उसका तृखण्डी पाकेका रौं जर्कटा भएर च्याउँदै छन् (पृ.६) ।” यसमा गोरे बमजनले लगाएको लुगाले उसको निम्न आर्थिक अवस्था देखाएको छ । यसमा कृष्णले सहरबाट गाउँ जाँदा लगाएको अर्धानी कमिज र धर्के पाइजामा तथा लाहुरेले देहरादूनबाट गाउँ फर्किँदा लगाएको खाकी कमिज र कट्टुको पनि वर्णन गरिएको छ ।

सुनौली उपन्यासमा काठमाडौँ सहरमा बसोवास गर्ने अभिजात वर्गका पुरुष र महिलाले धारण गर्ने वस्त्र तथा आभूषणको चित्रण गरिएको छ । सहरका युवाहरूले कोट पाइन्ट तथा टाइ लगाउने, महिलाले लगाउने सुन चाँदी तथा हीराका गहना, विभिन्न शृङ्गारका वस्तुहरूको चित्रण गरिएको छ । “किनभने उसले सिल्कको बाहाँकटे सफा कमिज लगाएकोले उसका आधी पाखुरा नाङ्गा देखिन्थे । उसले लुगा कपडाहरू निकै गहकिला लगाएको थियो र उसको टाइमा अङ्किएको क्लीप (tiepin) मा सायद हीरा जडेको थियो यसबाट किरण फुटिरहेको थियो (पृ.१२०) ।” र उसका लुगा कपडा पनि पहिलो युवककै समान सुकिला चम्किला र मूल्यवान देखिन्थे र विशेष उसमा के थियो भने उसका आँखामा सुनौला कमानीदार ‘रिमलेस’ चशमा थिए (पृ.२२१) ।” भन्नुले राणा खलक र अभिजातवर्गीय युवाहरूले लगाउने कपडा तथा तडकभडकको चित्र प्रस्तुत गर्दै उनीहरूको सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थालाई पनि उद्घाटन गरेको छ ।

सुनौली ग्रामीण पहाडी भूगोलबाट काठमाडौँको सहरमा आएका निम्नवर्गीय पात्र हो । सिंहको सर्पकमा आइसकेपछि जब ऊ कनकमा बदलिन्छे, तब ऊ एक अभिजात वर्गीय युवतीको वेशभूषामा हुन्छे । कनकले लगाएको बहुमूल्य साडी, विभिन्न गरगहनाहरूले अभिजातवर्गीय युवतीको वेशभूषा र पहिरनको छनक दिन्छन् । “उनीहरूसँग बराबर सिंह र अरू आफ्ना प्रेमीहरूबाट उपहारमा पाएका केही सुन-चाँदी र अरू मामूली पत्थरका गहनाहरू थिए (पृ.३२५) ।” उसको छातीमा त्यो सबैभन्दा राम्रो ‘इमिटेसन डायमण्ड’को हार झल्किरहेको थियो (पृ.३३५)” र “कनकले आफ्नो कानबाट त्यो बहुमूल्य हीराको कानपासा

फुकालेर यसै ओछ्यानमा राखी अनी कृष्णेको हातबाट त्यो मामूली कानपासा लिएर लगाई (पृ.३३९) ।” भन्ने साक्ष्यले थरीथरीका गर्गहनाहरूले सजिएर हिँड्ने सहरका युवतीहरूको अभिजातवर्गीय नागर संस्कृति र जीवनशैलीको अनावरण गरेको छ ।

४.२.४ जीवनचर्या र दिनचर्या

मानिसले बाँच्नका लागि तथा जीवन निर्वाह गर्ने क्रममा दैनिक रूपमा सम्पन्न गर्ने क्रियाकलापलाई जीवनचर्या तथा दिनचर्या भनिन्छ । प्रत्येक भूगोल तथा अञ्चलका बासिन्दाको भौगोलिक तथा आर्थिक स्थितिका कारण आ-आफ्नै प्रकारको जीवनचर्या तथा दिनचर्याले पनि अञ्चलविशेषको विशिष्ट सांस्कृतिक चिनारी दिएको हुन्छ । *सुनौली* उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी र सहरी कथाञ्चलका केही विशिष्ट संस्कृतिलाई झल्काउनका लागि त्यहाँको जीवनचर्या तथा दिनचर्यालाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी अञ्चलको सांस्कृतिक विशेषता झल्काउनका लागि इन्द्रावती नदी किनारको गाउँलाई कथाञ्चलनका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । “राणा, शाहहरूका दरबारका चाकडीमा लागेर जीवन निर्वाह गर्ने संस्कार पालेका तामाडहरूको जीवनचर्या, खेतीपाती, गाउँघर सबैखाले व्यवहारमा जुटिरहेका ग्रामीण समुदायका मान्छेलाई यस उपन्यासको पहिलो अध्यायले प्रस्तुत गरेको छ (सुवेदी, २०६७, पृ. २२०) ।” यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारको गाउँका बासिन्दाको जीवनचर्या तथा दिनचर्यालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँका महिलाले गाउँको तल पँधेराबाट गाग्रीमा पानी ल्याउने घरधन्दा गर्ने, खेती किसानी गर्ने, ठूलाबडा तथा राणाहरूकहाँ सुसारे बस्ने कार्य गरेर जीवन निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् भने पुरुषहरू कुटो कोदालो चलाउने, बञ्चरो चलाउने, बैँसीमा काम गर्न जाने, ज्याला-मजदुरी गर्ने, मोहीका रूपमा अरूको खेत कमाउने, परदेशमा गई काम गर्ने आदि श्रम गरी घरपरिवारको लालनपोषण गरिरहेको कुराको वर्णन गरिएको छ । काँधमा कोदालो तथा बञ्चरो भीरेर काम गर्दै गर्दा युवाहरूले गीत गाउने सन्दर्भ जोड्दै उनीहरूको दिनचर्यालाई उपन्यासमा यसरी अभिव्यक्त गरिएको छ :

... यसले बमजन एक्कासि आफ्ना बैँसका दिनको सम्भना छर्लङ्ग भएभैँ लाग्यो । आफ्ना बैँसका दिनमा ऊ पनि त यसैगरी बिहान सबेरै भर्थ्यो । उकालो-ओरालो उक्लँदा वलँदा काँधमा कोदाली अनि बञ्चरो हालेको ऊ

जवान पट्टो पहरा रन्काउने गरी गीत गाउँथ्यो । ...छोरी सेतीका आँखाबाट
निद्रा त फुमन्तरकी वाचा भै हाल्यो । ऊ डोकामा गाग्रो बोकेर अथवा
पत्करको ठूलो ढाकर बोकेर छोप्टै आइपुगिहाल्थी । (पृ. ७-८)

माथिको साक्ष्यमा कसैले गीत गाएको सुनेर उमेर छिप्पिएको गोरे बमजनलाई आफ्नै
जवानी/युवा अवस्थाको सम्झना आउँछ । यहाँ पूर्वदीप्तिका माध्यमबाट गोरे बमजनको
यौवनकालको रहरलाग्दो दिनचर्याको स्मरण गराइएको छ । “गाउँमा आफ्नै हैसियत केही
छैन । अर्काको मोहियानी खेत कमाएर निर्वाह गर्नुपर्छ । त्यो पनि ज्याला नगरी वर्षदिन खान
के पुग्दथ्यो (पृ. ९) ।” यस कथनबाट गोरेको निम्न आर्थिक अवस्था तथा उसले खेती
किसानी र ज्याला मजदुरी गरेर जीवन निर्वाह गर्ने गरेको बुझिन्छ । उनीहरूले गोरु, बाख्रा
तथा कुखुरा पनि पाल्ने र त्यसबाट हुने आयबाट जसोतसो जीवन धान्ने मेलो गरेका
हुन्छन् । यस ठाउँका युवाहरू लाहुरे भएर परदेशमा काम गर्न जाने र केही समयपछि गाउँ
फर्किने क्रममा लाहुरे भएर आउने कुराको चर्चा गरिएको छ । ज्याम्दीको एक युवक
दस/एघार वर्षपछि देहरादूनबाट काम गरेर आफ्नो गाउँ फर्केको कुरालाई “एउटा लाहुरे !
पिठ्यूँमा गुण्टा, हातमा लालटिन र छडी, खाकी कमिज कट्टुमा गाँठिएका तिघ्रा-पाखुरा ।
ऊ भर्खरै देहरादूनबाट फर्केको छ (पृ. ६३) ।” भन्ने साक्ष्यले जनाउँछ । यस गाउँका युवाहरू
परदेशमा लाहुरे हुन्छन् भने युवतीहरूलाई घरका मान्छेले राणाका दरबारमा सुसारेका
रूपमा पठाउने गरेको तथा सात सालपछि राणाशासन समाप्त भएकाले युवतीलाई सुसारे
राख्ने हैसियत अरूमा नरहेको कुराको अभिव्यक्ति *सुनौली* उपन्यासमा निम्नानुसार गरिएको
छ :

“कहाँ लगेर फाल्ने बिरानो मुलुकमा, बिरानाहरूका माझ आफ्नी छोरीलाई ? कतै
दरबार-सरबारमा केटी सुसारे बनाएर पठाइदिन जुग गइसक्यो । अब रानाजी र उनका
दरबार छैनन् । अरू केटी सुसारे राख्ने हैसियतका को छ र (पृ. १२) ?”

सुनौली उपन्यासमा काठमाडौँ सहरको बासिन्दाको जीवनचर्या तथा दिनचर्याको
केही मात्रामा वर्णन गरिएको छ । काठमाडौँका अभिजातवर्गीय तथा मध्यमवर्गीय युवाहरू
केटी भनेपछि भुतुककै हुन्छन् र तिनका नाममा आफ्ना बाबुको सम्पत्ति समाप्त गर्ने गर्छन् ।
स्कूल कलेजमा पढ्ने केटाहरू न्यूरोडको भिडभाडमा युवती ताक्न आउँछन् । होटलमा रक्सी
खानु, सिनेमा हेर्न जानु, नाटक हेर्नमा पैसा उडाउनु तिनको दिनचर्या बनेको छ । निम्न

वर्गका युवाहरू ज्याला मजदुरी गरेर, होटलमा भाँडा माँभेर, ड्राइभर बनेर आफ्नो गुजारा गरिरहेका हुन्छन् । अभिजात वर्गका पाका मानिसहरूले व्यापार व्यावसाय गर्ने गरेको, केही युवाहरूले नाटक तथा सिनेमामा काम गर्ने कुराको वर्णन यस उपन्यासमा गरिएको छ । “सुनौलीको व्यापारको यस द्रुत प्रगतिले ड्राइवर्नी निकै सन्तुष्ट र खुशी देखिएकी थिई । ऊ पनि सुनौलीको रूप र जवानीको यस खेलद्वारा (आफ्नो पूर्व स्मृतिसँग तादात्म्य स्थापना गर्दै) एउटा विचित्र तृप्ति र सन्तोषको अनुभव गर्थी । (पृ. १०१)” भन्नुले सहरका निम्न वर्गीय युवतीहरू आफ्नो आर्थिक स्थिति उकास्न यौनधन्धामा समेत लाग्ने गरेको कुरा सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । केही पढेका युवकहरूले जागिर खाएर जीविकोपार्जन गरिरहेको पाइन्छ ।

सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी अञ्चल र सहर अञ्चलको केही जीवनचर्या तथा दिनचर्यालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसले केही मात्रामा कथाञ्चलअनुरूप स्थानीय संस्कृतिलाई विशिष्टीकृत गरेको छ । उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी अञ्चलका बासिन्दाले कुटो कोदालो चलाएर, खेतीपाती गरेर, ज्याला मजदुरी गरेर, पशुपालन गरेर, लाहुरबाट पैसा कमाएर आफ्नो जीवन निर्वाह गरिरहेको वर्णन छ । गाउँका महिलाहरू दिनहुँ डोकामा गाग्री बोकेर पँधेरा जाने, स्याउला सोतर ल्याउने र घरधन्धा गरेर जीवनचर्या गरिरहेका हुन्छन् । यसमा काठमाडौँका धनाढ्य युवा कुलतमा फसेर बरालिएका, युवती ताकेर हिँडिरहेका, नाटक, सिनेमा हेर्ने नाउँमा अनुत्पादक हिसाबले आवश्यकताभन्दा बढी फजुल खर्च गरी पैतृक सम्पत्तिको दुरुपयोग गरिरहेको सन्दर्भ आएको छ । निम्न वर्गका युवाहरूले ज्याला मजदुरी, होटल मजदुरी, यातायात मजदुरी आदिलाई जीवन निर्वाहको आधार बनाएको देखिन्छ । निम्न वर्गका महिलाहरूले आफ्नो रूप र यौवनलाई अर्थोपार्जनको स्रोत बनाएको पाइन्छ । यसप्रकार सहर अञ्चलका धनाढ्य युवाहरूको लहडी र ऐयासी प्रवृत्ति तथा निम्न वर्गका मानिसहरूको बाध्यात्मक परिस्थिति दुवैको यथार्थ चित्रण गरिएको छ ।

४.२.५ आवास तथा रहनसहन

सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी अञ्चलका घरहरूको स्थिति र त्यहाँको रहनसहनको केही मात्रामा चित्रण गरिएको छ । साथै यसमा सहर अञ्चलका महलहरू तिनको स्थिति, तिनको सजावट र त्यहाँका मानिसहरूको रहनसहनको वर्णन गरिएको छ ।

सुनौली उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारको गाउँका घरहरूको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । इन्द्रावती नदी किनारमा माभीहरूका फुसको छाना भएका साना भुप्रा जस्ता घर छन् । माभी गाउँको डाँडामा गोरे बमजनको घरको अवस्थाको वर्णन यस उपन्यासमा गरिएको छ । “भुल्के घामको सुनौलो किरण पानी तर्केभैं गोरे बमजनको घरको पराले छानाबाट बिस्तारै तर्केर आँगनमा भर्छ । ढुङ्गा र माटोले बनेको सानो एक तले घर त्यसको अगाडि एउटा सानो आगन । आँगनको उत्तरपट्टि कुनामा मल-खाडलैनिर मलको थुप्रो, त्यस नजिकै गाई गोरू बान्ने छप्परभित्र पत्करको थुप्रो । दक्षिणपट्टि बारीको डीलको बकैनाको रूखमा मकैको थाँक्रो (पृ.१) ।” भन्ने साक्ष्यले त्यस गाउँका निम्नवर्गीय जनसमुदायका घरहरूको अवस्था र आर्थिक विपन्नतालाई झल्काउँछ ।

ग्रामीण भेगका मानिसको सत्कार पनि बेग्लै किसिमको हुन्छ । घरमा कोही पाहुना आएपछि पिँढीमा गुन्द्री ओच्छ्याएर बस्न दिनु, पाका पाहुनालाई चिलिममा तमाखु भरेर खान दिनु गाउँका बासिन्दाले गर्ने सत्कार हो । सुनौली उपन्यासमा यी पक्षहरू समेटिएका छन् । यस उपन्यासमा निम्न आर्थिक अवस्था भएका मानिसले खानपानका रूपमा गुन्द्रुक र भात खाने, सस्तो खाले चुरोट खाने आदि कुरालाई यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस उपन्यासमा निम्न आय भएका मानिसको कोठाको दयनीय अवस्थालाई “एउटा कुनामा एकसरो मैलो लम्पट तकिया र बर्को, अर्का कुनामा चुलो र एक सरा भाँडा, एउटा माटाको भुँडको, अर्को कुनामा डोरीमा भुण्ड्याइएका एक आध मैला थैला लुगा, त्यही मिलिके भैं एउटा टिनको ट्रडक, अनि एउटा नयाँ सस्तो सत्रञ्जीले बेरेको गुण्टा कुनामा ठड्याइएको बस... यही नै यस कोठाको जम्मा पूँजी (पृ.३३२) ।” भन्ने कथनद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सुनौली उपन्यासमा काठमाडौँ सहरमा बनेका राणाकालीन ठूला र पुराना भिक्टोरिया शैलीका भव्य महल, होटल, बार, रेष्टुरेन्ट र तिनीहरूको सजावटको चित्रण गरिएको छ । ठूलाठूला महलका कोठामा रङ्गीन कार्पेट बिछ्याइएको, सिलिडमा प्रिज्महरू भुण्ड्याइएको, भित्तामा ठूलाठूला चित्रहरू भुण्ड्याइएको, विशेष प्रकारका फर्निचरहरूको प्रबन्ध गरिएको कुराको वर्णन गरिएको छ । महलमा पाहुनाका लागि बैठक कोठा र सोफाहरूको पनि व्यवस्था गरिएको कुरा उपन्यासमा वर्णित छ । सिंहको घरको बैठक कोठाको सजावटसम्बन्धी तलको वर्णनले उक्त तथ्यलाई थप पुष्टि गर्छ :

कोठाको भुइँमा यो छेऊदेखि ऊ छेउसम्म टम्म मिलेगरी बडे बुट्टेदार कारपेट बिछ्याइएको थियो र ठाउँ ठाउँमा सेता खोल हालेका चकटीहरूका साथै आधुनिक फर्निचर- मेच, टेबिल र सोफासेट पनि सजाइएका थिए । काउचपिच्छे स-साना टेबिलहरू राखिएका थिए । एकापट्टि भित्तामा जोडिएको ऐनाको सतहवाल नयाँ चिल्लो टेबिलमाथि रेडियो, फुलदान र अरू सामान राखिएका थिए । टेबिलको अल्मिराका खानाहरूमा फिल्मफेयर, फेमिना, चलचित्र, माधुरी जस्ता भड्किला भारतीय पत्रिकाहरू तरिकासँग सजाइएका थिए र सिलिङ्मा झुण्डिएको नयाँ झ्याडमा चम्किलो बिजुली बलेको छ, जसको चम्किलो प्रकाशमा कोठाको सम्पूर्ण वैभव हाँसिरहे भँ लाग्छन् । (पृ. १३१-१३२)

पाहुना आएपछि बैठक कोठामा लगेर बसाउने, चिया दिने, मिठा मिठा विभिन्न परिकारहरू खुवाउने र अतिथि सत्कारका लागि विदेशी रक्सीका बोतलहरू आफ्नै घरको अल्मारीमा राख्ने सहरिया परम्पराको चर्चा गरिएको छ । सिंहले पनि आफ्ना घरमा आएका साथीहरू, सुनौली र ड्राइवर्नीलाई यसैगरी सत्कार गरेको छ । यस सन्दर्भले सहरी अञ्चलको खानपान तथा सत्कारलाई विशिष्टीकृत गरेको छ । सिंहले आफ्ना घरमा आएका पाहुनालाई गरेको सत्कार र खानपानलाई तलको साक्ष्यले देखाएको छ :

त्यसैबेला सिंहको नोकर हरिचा मासुका विभिन्न परिकार र अन्य नौला खानेकुरा ल्याएर टेबिलमा सजाउन थाल्छ । सिंह अल्मारीबाट दुई बोतल विदेशी रक्सी र केही गिलास भिकेर राख्छ ... अनि बोतलको रङ्गीन तरल पदार्थ गिलासमा खन्याएर सबैका अगाडि पेश गर्छ । सुनौली हच्केकी देखिन्छे । तर ड्राइवर्नी उसलाई हौस्याउन थाल्छे । अनि त्यहाँ खान-पानको जोशिलो क्रम चालू हुन्छ । केही तरल पदार्थ पेटमा परेपछि त्यो कोठाको सम्पूर्ण वातावरणमा नयाँ जोशको रङ्ग चढ्न थालेको देखिन्छ ... विदेशी पेय्य र मासुका परिकारको गन्ध फैलिएर त्यो कोठामा एउटा जादूको असर सृष्टि गरिदिन्छ । (पृ. १३७)

यस्तो खानपानको स्थिति सहरका महलमा मात्र नभएर त्यहाँका ठूलाठूला होटलमा आयोजना गरिएका पार्टी तथा भोजभतेरमा पनि देखिन्छ । सहरमा कुनै महत्त्वपूर्ण तथा

शुभकार्यका अवसरमा भोजभतेर तथा पार्टी आयोजना गर्ने परिपाटीको चित्रण पनि *सुनौली* उपन्यासमा गरिएको छ । यस्ता पार्टी तथा भोजभतेरमा पत्रकार, कवि, लेखक, व्यापारी, कलाकार, राजनीतिक व्यक्ति, बैङ्कका निर्देशक, व्यवस्थापकहरू, उद्योगपति, सरकारी कर्मचारीहरू, मन्त्रीहरू सरिक हुने गर्दछन् र मदिरा पिउने, नाच्ने, रमाइलो आदि सहरी प्रचलन तथा जीवनपद्धतिको चित्राङ्कन गरिएको छ । भोजभतेरमा मदिराजन्य पेयपदार्थ छानीछानी खान पाइने व्यवस्था गरिएको हुन्छ । पेय पदार्थका सितनका रूपमा मिटबल, भुटेको काजु, आलुका पकौडाहरू होटलका वेटरले ठुलो किस्तीमा पाहुनाका अगाडि पेस गर्ने गर्दछ । यस्ता पार्टीमा अभद्र व्यवहार देखाउने महिला पनि सामेल हुने, सहरका आवारा ठिठाठिठीहरू पनि सहभागी भई नसामा मातेर अभद्र व्यवहार देखाउने कुराको वर्णन गरिएको छ । “विभिन्न ग्रुपमा मिसिएर आफ्ना निम्न रूचिका भङ्किला व्यक्तित्वको नीच प्रदर्शन गर्दै आफ्नो कामुकतापूर्ण घिनलाग्दो शरीरको मानसिक व्यापार गरेर शक्ति र प्रभुत्व अपनाउन कुनै न कुनै विशिष्ट अधिकार सम्पन्न व्यक्तिका वरिपरि चर्पीका कीरा भैं घेरिएका देखिन्छन् (पृ. २३३) ।” भन्नुले सहरका होटलमा आयोजना गरिने पार्टी तथा भोजभतेरमा अभद्र व्यवहार देखाउने, आफ्नो आकर्षक देहको आड लिई ठूलाबडासँग साखुल्ले हुन खोज्ने महिलाहरूको चरित्र पनि यहाँ उदाङ्गिएको छ ।

अञ्चल विशेषको समुदायका मानिसहरूको आफ्नै प्रकारको बानीव्यवहार हुन्छ । यसले सम्बन्धित अञ्चलको संस्कृति र विकृति दुवै पक्ष बुझ्न मद्दत गर्दछ । *सुनौली* उपन्यासमा काठमाडौँ सहरका युवाहरूको हासोन्मुख बानीव्यवहारको चित्रण गरिनुका साथै सहरिया अभिजात वर्गमा आएको विकृति (जसलाई उनीहरूले संस्कृतिका रूपमा लिइरहेका हुन्छन्) लाई प्रस्तुत गरिएको छ । धनप्रसाद सुवेदी ‘श्रमिक’को निम्नलिखित अभिव्यक्तिले पनि यस उपन्यासको सहरिया कथाञ्चलका वास्तविकतालाई राम्रोसँग अवगत गराएको छ :

यस उपन्यासको परिच्छेद पाँचदेखि परिच्छेद बाइससम्म सहरिया परिवशेको चित्रण छ । यस खण्डमा सहरिया अञ्चलका केही विकृत विशिष्टताहरूको चित्रण छ । काठमाडौँ सहरका विकृत मनस्थितिका अल्लारे ठिठाहरूको मनोदशा, कवि कलाकारको अवस्था र उनीहरूको वास्तविक हैसियत, राणशासनको पतनपछिको परिवर्तित अवस्थामा आफूलाई समायोजन गर्न नसकी विकृत धन्दामा लागेका राणाखलकका मान्छेहरू, कलाकारिताको

पर्दाभित्र हुने गरेका कालाधन्दा, उमेर हुँदासम्म यौनधन्दामा अभ्यस्थ बनेकी युवतीको मनोदशा र उसको भविष्य, रातोदिन पसिना बगाउदा पनि हात मुख जोर्न धौ-धौ पर्ने सहरिया श्रमिकको अवस्था, पैसाका लागि जस्तासुकै अपराध गर्न पनि पछि नपर्ने सहरियाहरूको चरित्र जस्ता सहरी अञ्चलका विशेषताहरूको चित्रण यसमा गरिएको छ । काठमाडौँ सहरलाई एउटा अञ्चल मान्ने हो भने यहाँ चित्रण गरिएका कतिपय विषयले आञ्चलिकता बोध गराउँछन् । (श्रमिक, २०६७, पृ. ३२८)

सुनौली उपन्यासमा केटीहरूलाई जिस्क्याउँदै हिँड्ने सहरका युवाहरूको उच्छृङ्खल गतिविधि र यौनप्रेरित व्यवहारको निन्दा गरिएको पाइन्छ । यहाँका युवाहरू राम्री केटी भनेपछि हुरुक्क हुने र तीप्रति गिद्धे दृष्टि लगाउने अनि युवतीलाई भोग गर्नका लागि सर्वस्व लुटाउन पछि नपर्ने लगायतका तिनले प्रदर्शन गर्ने व्यवहारलाई उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

“त्यसमाथि चौबाटोमा उभिएका साहुका ठिटाहरूका लोलुप आँखा सुनौलीको त्यो बल्दो सौन्दर्यमा गडेको पाएर र साथै केही मानिस सुनौलीको त्यो शुद्ध जङ्गली जिज्ञासामा मज्जा मानेर हाँसिरहेको पाएर त उसको (कृष्णको) मनमा आगै सल्केको थियो । यो पाखे केटीलाई यी गुण्डाहरूका आँखाबाट कसरी बचाउने (पृ. ६९) ।”

“गल्लीका ससाना होटेल, चटामरी पसलका अगाडि कैयौँ सहरका लफङ्गा ठिटाहरू गुप गुप बनेर लण्ठिरहेका थिए । सुनौलीलाई देख्दा उनीहरूका आँखामा गहिरो कामुकता उर्लिन थाल्यो (पृ. ७२-७३) ।” “ती बरालिएका ठिटाहरू त्यही बूढाका होटेल वरिपरि थुप्रिएर सुनौलीलाई आफूतिर आकर्षित गर्न अनेक बाइस्कोपी प्रयासहरू गर्न थालेका देखिन्थे । विस्तार विस्तार बूढाको होटेल अब निम्न वर्गका गुण्डाहरूको मात्र पेवा नभएर त्यहाँ नौलानौला अनुहार पनि देखिन थालेका थिए (पृ. ८६) ।”

माथिका साक्ष्यहरूमा सहरका लफङ्गा, गुण्डा, तथा बरालिएका केटाहरूको बानीबेहोरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । सौन्दर्यले भीरएकी युवतीप्रति देखाउने व्यवहार आवाराहरूको मात्र नभएर सहरका ठूलाठूला व्यापारी, कलाकार, पत्रकार, कर्मचारी तथा मन्त्रीहरूको पनि नीच प्रवृत्तिको रहेको कुरा वर्णन गरिएको छ । उनीहरूले युवतीको सौन्दर्य पान गर्न लालायित भई त्यसका लागि अनेक प्रयत्न गर्ने कुराको चर्चा गर्दै तिनको कामुकताप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

४.२.६ लोकतत्त्व

लोकतत्त्वले सम्बन्धित कुनै अञ्चलविशेषको लोकसाहित्य, लोकविश्वास, लोकपरम्परा, अन्धविश्वास, रूढीवादी मान्यता आदिलाई अङ्गीकार गरेको हुन्छ । लोकतत्त्वका माध्यमबाट पनि कुनै अञ्चलको विशिष्ट सांस्कृतिक विशिष्टतालाई बुझ्न सकिन्छ । *सुनौली* उपन्यासले सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा बग्ने इन्द्रावती नदी किनारमा ग्रामीण पहाडी गाउँसँग सम्बद्ध लोकतत्त्वलाई उद्घाटन गरेको छ । यसका आधारमा उक्त कथाञ्चलको स्थानीय संस्कृतिलाई बुझ्न सघाउ पुगेको छ ।

सुनौली उपन्यासमा रूढीवादी मान्यता लोकतत्त्व, लोकविश्वास, अभिप्राय, उखानहरूले ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलका विशेषता भल्काएको छ । यस उपन्यासमा घरको वरपर काग कराउँदा घरमा कोही पाहुना आउँछन् भन्ने लोकविश्वासलाई उद्घाटित गरिएको छ । इन्द्रावती नदी किनारका ग्रामीण पहाडी अञ्चलमा घरमा काग कराउँदा कागले अशुभ समाचार ल्याउँछ भन्ने जनविश्वास रहेको छ र काग कराउँदा अशुभ नहोस् भनेर “सुबोल बोल सुबोल बोल ! भलो सञ्चारले ! ठाउँ सरी बस् (पृ.८) ।” भनी उच्चारण गर्दा अशुभ समाचार सुनिँदैन भन्ने लोकविश्वास रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा ज्योतिषीद्वारा चिना हेराउने संस्कृतिलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । “यो मेरी छोरी लर्तरी छैन । यो त गजबकी पो छे त ! सहर हुँदो र ठूलो ठाउँमा जन्मेकी भए यो रानी बन्ने थिई । पल्लाकोटे जैशीले एकपल्ट यसको टिप्पन हेरेर पनि त्यसै भनेका थिए (पृ.१०) ।” भन्नुले यस उपन्यासमा ज्योतिषविद्यामा विश्वास गर्ने र चिना हेराउने लोकसंस्कृति र लोकविश्वासलाई उजागर गरेको छ । “आइज न उता बस् । साँभ्राँ सँघाराँ उभिनु हुन्न के अलछिन लाग्छ (पृ.३३२) !” भन्ने कथनले साँभ्रपख ढोकाका अगाडि उभिएमा अशुभ हुन्छ भन्ने लोकविश्वासलाई प्रस्तुत गरेको छ । यस उपन्यासमा दन्त्यकथाकी राजकुमारीको सात समुद्रपारको देशको यात्रा, सपनामा सुनौलीले वायुपङ्खी घोडा चढेर कता कता गएको, परिकथाको राजकुमार जस्ता अभिप्रायको प्रयोग गरिएको छ । ग्रामीण पहाडी भूगोलमा बसेका निम्नवर्गीय महिलाहरूले उच्चवर्गका महिलाहरूले धारण गरेको आभूषण देख्दा पनि आफू पनि कुनै दिन त्यस्तै बहुमूल्य आभूषण धारण गर्नेछु भन्ने कल्पनामा रमाउँछन् । *सुनौली* उपन्यासमा सुनौलीले सिंहलाई भेट्दा उसले सिंहलाई दन्त्यकथाको राजकुमार ठान्दै यसरी सपनामा हराएकी छे :

तर आजको ड्राइवर्नीको बाबुसाहेबको बयानले उसको सुषुप्त तहमा पुगेर विश्राम गरिरहेको सपना फेरि वेगले जुरमुरायो । ड्राइवर्नीको एक एक बयानले उसको कल्पनामा त्यो ठूलो मानिस बाबुसाहेबको एउटा भव्य तस्विर कोरिदियो । एउटा अत्यन्तै राम्रो हृष्टपुष्ट, रेशमी लुगा कपडा लाएको, हातमा हीरा मोतीका औँठी, नारीमा सुनको वाइन गरेको, गलामा सुनको सिक्री हाँसिलो र उदार देख्दै राजकुमार जस्तो, सुनका असर्फीहरू बाटाभरि छर्दै झलझल गर्ने आँखै खाला जस्तो टलक्क टल्कने मोटरमा आउँछ । अनि आउनासाथ सुनौली-त्यो दन्त्यकथाकी राजकुमारीलाई हीरामोतीका गहना, तास कुचीनका लुगा कपडाले सजाएर टपक्क टिपेर आफ्नो मोटरमा हाल्छ र आफ्नो ठूलो सुनको महलको झकझकाउ कोठामा लगेर सुनको पलडमा हीरामोतीको झल्लरभिन्न दूधको फिँजजस्तो सफा ओछ्यानमा सुताउँछ । यो कल्पनाले उसको मनको कता कता एउटा कुनामा त्यस ठूलो मान्छेलाई हेर्ने आतुरता अनुभव हुन थाल्यो । भोलि-भोलि हुन त निकै लाग्छ । ऊ कता कता एउटा बेचैनीको अनुभव गर्न थाली । रातभर पनि उसलाई यस्तै नजानिँदो किसिमको छटपटी लागि नै रह्यो । सपनामा पनि उसले वायुपङ्खी घोडा चढेर कता कता गएको देखी । (पृ.३३२)

माथिको साक्ष्य सुनौलीले आफ्ना मनमा सजाएर राखेको सपना हो । यसमा सुनको काठी, वायुपङ्खी घोडा, बादलपारिको सुनको सहर, रत्नको दरबार, हीरामोतीको पलड, स्वर्गका परी अभिप्रायहरूको प्रयोग गरिएको छ । सुनौली उपन्यासमा प्रयोग गरिएका “ठाउँ भन्या ठाउँ हो” (पृ.२१), “न लाउनको ढङ्ग, न बोल्नाको सौर” (पृ.२५), “लँगौटी बेचेर पनि ठाउँमा बस्नु” (पृ.२२), “मलको डोको घोप्ट्याउन त ठाउँ हेरेर घोप्ट्याउनु पर्छ” (पृ.४६), “बाह्र बर्खमा खोलो पनि फर्कन्छ” (पृ.१५), र “हिमाल कि तिमाल” (पृ.३६), जस्ता उखानहरूको प्रयोग गरिएको छ । यिनले ग्रामीण पहाडी अञ्चलको विशिष्ट संस्कृतिसँग परिचित गराएका छन् ।

यसरी सुनौली उपन्यासमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको इन्द्रावती नदी किनारको ग्रामीण पहाडी र काठमाडौँको सहरी अञ्चलविशेषका केही विशिष्ट प्रकारका सांस्कृतिक विशेषताहरूको अड्कन गरिएको छ । यस उपन्यासमा अञ्चलविशेषको ग्रामीण पहाडी र

विकसित सहरी भूगोलका चाडपर्व तथा मेला/जात्रा, वेशभूषा र पहिरन, जीवनचर्या तथा दिनचर्या, मनोरञ्जन, आवास तथा रहनसहन, खानपान, सहरको विकृति, बानीबेहोरा, सत्कार तथा लोकतत्त्वको चित्रण गरिएको छ। यसबाट *सुनौली* उपन्यासमा अञ्चलविशेषका केही स्थानीय सांस्कृतिक विशेषताहरूको अनुभूति गर्न सकिन्छ।

४.३ अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा सांस्कृतिक आञ्चलिकता

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी आसपासका गाउँहरूको विशिष्ट सांस्कृतिक आञ्चलिकताको चित्रण गरिएको छ। यसमा मुख्य रूपमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा बग्ने इन्द्रावती नदी किनारमा वर्षौंदेखि बसोवास गर्दै आएका माभी दनुवार जातिहरूको सांस्कृतिक विशेषतालाई प्रस्तुत गरिएको छ। उपन्यासकारले यस उपन्यासमा माभी दनुवार जातिको मुख्यमुख्य सांस्कृतिक विशेषतालाई लिपिबद्ध गरेका छन्। यसमा माभीहरूको खानपान, बसोवास, रहनसहन, दिनचर्या, चाडपर्व, मेलापात, माभीहरूको सोभोपन, माभी युवाहरूमा आएको विकृति, विवाह संस्कार, मृत्युसंस्कार, वेशभूषा तथा पहिरन, आवास, लोकविश्वास, लोकतत्त्वको चित्रणले माभी समुदाय तथा माभी समाजलाई यथार्थ रूपमा उद्घाटित गरेको छ। काजी खलक र माभी समुदायबीचको वर्गीय द्वन्द्व, काजीको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारको यथार्थ रूपमा चित्रण गर्दै यस उपन्यासमा माभी समुदायको जीवनधारा र त्यससँग जोडिएका मुख्यमुख्य विशिष्टताको चित्रण गर्नु उपन्यासको अभीष्ट रहेको देखिन्छ। यसरी “माभी जातिका सामाजिक प्रचलन, सांस्कृतिक परम्परा र यथार्थ जीवनपद्धतिको रेखाङ्कन गर्ने र सामन्ती शोषणको जाँतोमुनि पिसिएका गरिब वर्गको निरीह अवस्था प्रदर्शित गर्ने *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासलाई आञ्चलिक उपन्यास पनि भन्न सकिन्छ” (पौडेल, २०६७, पृ. २४२)।

यस उपन्यासमा काजी खलकले माभीहरूमाथि गरेको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारको यथार्थ चित्रण गरिएकाले केही मात्रामा माभी समुदायभन्दा भिन्न ब्राह्मण र क्षत्री समुदायका केही विशिष्ट सांस्कृतिक विशेषताहरूको चित्रण गरिएको छ। इन्द्रावती नदी किनारमा विविध जातजातिको (मुख्य रूपमा माभी जाति र समुदायको बसोवास रहेको) बसोवास रहेकाले यस उपन्यासमा चित्रित संस्कृतिले इन्द्रावती नदी किनारको सांस्कृतिक आञ्चलिकतालाई अनुभूत गराएको छ। यस उपन्यासमा उद्घाटित सांस्कृतिक आञ्चलिकतालाई निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ :

४.३.१ जाति, समाज तथा समुदाय

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा विविध (माभी, दनुवार, ब्राह्मण, क्षत्री, सार्की, सन्यासी) जातजाति तथा समुदायको उल्लेख गरिएको भए तापनि यस उपन्यासको कार्यपीठिका इन्द्रावती नदी छेउछाउ बसोवास गर्दै आएका माभी जातिको समाज र समुदाय हो । यस उपन्यासमा अन्य जातिको संस्कृति थोरै मात्रामा वर्णन गरिएको छ भने माभी जातिको संस्कृति धेरै मात्रामा वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा चित्रण गरिएको समाज माभीहरूको समाज हो । यसमा माभीजातिहरूको विविध संस्कार, खानपान, रहनसहन, बसोवास, वेशभूषा तथा समग्र जीवनपद्धतिको उल्लेख गरिएको छ । यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारमा माभीहरू मल्ल राजाकै पालादेखि बस्दै आएको ऐतिहासिक तथ्यको उद्घाटन गरिएको छ । साथै यसमा माभी जातिका पनि अनेक कुसुवार माभी, दनुवार माभी, राई माभी, बोटे माभी उपजातिको उल्लेख गरिएको छ । यस उपन्यासमा कुसुवार माभी र बोटे माभी नामकरण कसरी भयो भन्ने कुरालाई प्रस्ट्याउन यस्तो किंवदन्ती प्रस्तुत गरिएको छ :

तर कसैलाई किंवदन्तीका रूपमा यसभन्दा बेग्लै कुरो पनि थाहा छ । उनीहरू भन्दछन्; उनीहरूका पुर्खामा कुनै त्रिजुगाबाट र कुनै सिमाङ्गढबाट आएका हुन् र उनीहरूका आदिपुर्खा रामचन्द्रका छोरा कुश भएकाले उनीहरू कुसुवार कहलाएका । अनि बोटे ? ... बोटे त सायद घरबार साहुका पेटमा हुलेर बोटमुनि (सायद सिमलको बोटमुनि) जीवन निर्वाह गर्ने कुनै सुकुमवासी माभीको सन्तान भएकाले भनिएको होला, अङ्ग्रेजीको 'बोट' चलाउने भएर होइन । (पृ. ४२)

यसरी उपन्यासमा लामो कालखण्डदेखि इन्द्रावती नदी किनारमा बसोवास गर्दै आएका माभी जाति र माभी समुदायको विविध सामाजिक चालचलन तथा मानमर्यादालाई प्रस्तुत गरिएको छ । माभीहरू परम्परागत चालचलन तथा कर्ममा विश्वास गर्ने भएकाले उनीहरू शोषित तथा दमित हुनु परेको छ । आधुनिकता माभीहरूलाई अपाच्य हुन्छ । शिक्षा आर्जन गर्नु, व्यापार व्यवसाय गर्नु, रोजगार गर्नु, उनीहरूका लागि पापको विषय हो । “यिनै समुदायमध्ये इन्द्रावतीतीरको यो माभी समुदाय पनि हो । यो समुदाय नौलो र नयाँप्रति ज्यादै मन्दगतिमा आकर्षित हुन्छ । जीवनयापनका नयाँ र नौला साधनहरूको खोजीमा

यायावरी गर्नुका सट्टा ऊ खोला र पखेराको भरोसामै टाँस्सिएर बाँच्च मजा मानिरहेको देखिन्छ । (पृ. २८) ।” भन्नुले पनि माभी समुदाय परम्परागत पेसालाई अँगाल्न चाहन्छ, भन्ने कुरा अवगत हुन्छ । उनीहरू त जिम्दार तथा साहुको सत्कार गर्ने, जालबुन्ने, माछा मार्ने, दुवाली थुन्ने र डुङ्गा खियाउने, खेतीपाती तथा पशुपालन गर्ने कामलाई ईश्वरले दिएको वरदान ठान्छन् भन्ने कुरा उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको छ । माभीहरू आफ्नो पुर्खाको कर्मथलो (इन्द्रावती नदी) छोडेर अन्यत्र जान चाहँदैनन् । आफ्ना पुर्खाले गर्दै आएको पेसा छोडेर रोजगारका लागि अन्यत्र गएमा इन्द्रावती नदी रिसाउँछिन् र त्यसरी छोडेर जानेको कुभलो हुन्छ भन्ने मनोवृत्ति माभीहरूमा रहेको पाइन्छ ।

अवरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा माभीहरूको सोभोपनको पनि चित्रण गरिएको छ । सोभोपनका कारण माभीहरू काजी, साहु तथा जिम्दारबाट वर्षौँदेखि शोषित, दमित हुँदै आएका छन् । त्यसैले यस उपन्यासको समाज वर्गीय विभेदले युक्त छ । वस्तुतः यो त्यस्तो यथार्थपरक नेपाली उपन्यास हो जसले नेपालको एउटा क्षेत्र विशेषका आञ्चलिक जीवनस्थितिका वर्गीय स्वरूपहरूको चित्रण वर्गीय पक्षधरतासहित गर्छ । नेपाली समाजका दुई प्रमुख वर्ग (शोषक र शोषित) बिचका विपरीत जीवनस्थिति र तिनका बिचको अन्तर्विरोध तथा सङ्घर्षलाई यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ (जवाली, २०६७, पृ. २८२) । यस उपन्यासमा काजी खलक तथा जिम्दार, साहुलाई शोषक वर्गका रूपमा र माभीहरूलाई शोषित वर्गका रूपमा उपस्थापन गरिएको छ । यसमा माभीहरू मालिकका हैकम तामेल गर्दै मालिकका (जिम्दार, साहु, काजी) सबै अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन बलात्कारलाई सोभो किसिमले सहेर बस्ने गर्दछन् तर आफ्नो अधिकारका लागि एक शब्द पनि बोल्ने गर्दैनन्, बरू उनीहरूलाई उल्टै ईश्वर, देउता समान मानेर उनीहरूले गरेका नराम्रा कार्यलाई देवकार्य ठानेर सहन्छन् । माभीहरू सहनशील हुन्छन् साथै उनीहरूमा प्रतिशोधको भावना हुँदैन भन्ने कुरा यसरी अभिव्यक्त भएको छ :

यी निरीह पशुजस्ता माभीहरू यिनै ठूलाठालु र खास गरी काजीखानदानलाई नै ईश्वर समान, उनका प्रत्येक वाक्यलाई देववाक्य मानेर हरदम उसका पाउमा शिर झुकाउँछन्; काजीका हातमा यी वानर नाचेभैं नाच्छन् । किन काजीका र उनीहरूका बीच, उनीहरू र काजीको स्थितिमा यति अन्तर ? के देउताले नै काजीलाई उनीहरूभन्दा माथो

स्थितिमा राखेका ? ... धन र जालभेलभन्दा के विशेषता छ काजीहरूमा उनीहरूमा भन्दा ? ऊ यी कुरा बुझ्न पनि सक्तैनथ्यो, तर उसको विवेकमा यो कुरा पचन पनि सक्तैनथ्यो । आखिर काजीले जतिसुकै धन भए पनि उनीहरूका जहान-बच्चा सितैं पालिदिएका त छैनन् – पाखुरा र पसिना कै मोल (त्यो पनि कहाँ पुरा हो र ?) दिएका छन् । बूढाहरू ठान्छन् काजीले अन्नपात, दाम, पैसा, दिएर उनीहरूको खाँचो टारेका छन्; अक्करमा पर्नबाट, बिरामी र भोकले मर्नुबाट बचाएका छन् । तर यसका सट्टामा उनीहरूको हाडदेखि निचोरेर उनीहरूको पसिना र कमाइ पनि त लिन्छन्— एक दिए भने भोलिपल्ट दसको बेजो पनि त पाउँछन् । यो कुरा खोइ बुझेका यी लट्मुखा जातले ? काजीको एक मुठी निमेकका बदला जिउताभरि उनीहरूकै बँधुवा दास— अर्ध कमारो भएर बाँच्नुपर्छ भने फेरि उनीहरूको अनुग्रह मान्ने किन ? (पृ. ७२)

बूढापाखा माभीहरू पहिलेदेखि सोभा भए तापनि देशमा भएको राजनीतिक परिवर्तनपछि केही युवा माभीहरूमा जनचेतनाको लहर चलन थालेको पाइन्छ । युवा माभीहरूमा हामीहरू काजीको पन्जामा परेका छौं भन्ने कुराको बोध हुन थाल्दछ र त्यसबाट उम्किने उपाय पनि खोज्ने गर्दछन् । उनीहरू काजीखलकसँग प्रतिवाद गर्न तयार हुन्छन् तर बुबापुर्खाजस्तै निरीह बन्न तयार छैनन् । उनीहरू काजीका आदेशको पालना पनि गर्दैनन् । यस कुराले उपन्यासमा काजीखलक र माभी युवाहरूबीच वर्गद्वन्द्व हुने कुराको सङ्केत दिन्छ । वर्ग सङ्घर्षका कारण समाज परिवर्तित हुन्छ । वर्ग सङ्घर्षपश्चात् माभी जाति र समाजमा पनि परिवर्तन आउन थालेको प्रतीत हुन्छ । युवा माभीहरूको व्यवहार देखेर बूढा माभीहरू चिन्तित हुन्छन् । “लौ अब सबैको यस्तै मतो छ भने” एक-दुई उदास स्वर सुनिए । तर केही पाका र अधबैसे माभीहरू मौन रहे । उनीहरूका कल्पनामा अब त्यस गाउँ र त्यहाँका माभी समाजको दिनदशा घर्कन लागेको थियो । जन्मैदेखि कुनै किसिमको भैँ-भगडा, दङ्गा-फसादमा नअल्झी, सोभो किसिमले मालिकका हैकम तामेल गर्दै आएका यी निमुखा माभीका सन्तान मालिकविरोधी यस आँधीमा निसारिस्सिएभैँ अनुभव गर्न थाले (पृ. १९७) भन्ने साक्ष्यले पनि माभी समुदायको सोभोपना र इमान्दारी तथा त्यहाँको वर्ग सङ्घर्षलाई भल्काउँछ ।

माभी जाति तथा समुदाय प्रेम तथा यौनका मामलामा स्वतन्त्र रहेको हुन्छ । उनीहरू अन्य जातिभैँ यौनलाई अपराध तथा गम्भीर विषयका रूपमा नलिई सामान्य तथा प्राकृतिक विषयका रूपमा लिन्छन् भन्ने कुरा “यौन संसर्गलाई उसको समाजले अरू अभिजात्य समाज-बाहुन-क्षत्रीको समाजले भैँ भयानक रूपमा, पाप र अनीतिका रूपमा लिँदैनन् । खण्डित कौमार्यलाई त्यति घृणित र अवाच्छिन्न रूपमा लिँदैन, त्यसो नभएकाले मात्र उसले आफूमाथिको यस राक्षसी बलात्कारलाई पचाउन सकी” (पृ. २२२) भन्ने साक्ष्यबाट प्रकट भएको छ । यौनमा स्वतन्त्रता भएकै कारण माभीका कतिपय छोरीहरू तथा बुहारीहरू प्रलोभनमा परी साना काजी र उसका सहरिया साथीहरूसँग निर्धक्कसँग सुत्न तयार हुन्छन् ।

यसप्रकार *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारमा बसोवास गर्दै आएका माभी जाति र समुदायको जनजीवनलाई चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा वर्णित समाज इन्द्रावती नदी छेउछाउको माभी समाज हो । यसमा इन्द्रावती नदीतटीय बस्तीको वर्गीय समाजको चित्रण गरिएको छ । त्यहाँका वर्गीय समाजमा माभी समुदायले सहँदै आएका शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार, बलात्कारको चित्रण यसमा गरिएको छ । ठूलाबडासँग डराउने र बोल्न सड्कोच मान्ने, विद्रोह गर्न नसक्ने, जस्तोसुकै थिचोमिचो पनि सहन सक्ने माभीहरूमा सोझपना छ र त यी टाँठाबाठाहरूबाट छिट्टै लोभिन्छन् र सजिलै ठगिन्छन् । यसका साथै पढाइभन्दा अन्य काममा ध्यान दिनु, प्रेम तथा यौनमा स्वतन्त्रता, परम्परागत पेसालाई निरन्तरता दिनु, आधुनिकता अँगाल्नतिर त्यतिसाह्रो अभिरुचि नदेखाउनु आदि कुराहरू *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा वर्णित माभी समुदायका विशेषता बनेर प्रकट भएका छन् ।

४.३.२ चाडपर्व र मेला/जात्रा

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी छेउछाउ बस्ने माभी समुदायका ठूला चाडपर्वहरू माघे सङ्क्रान्ति, शिवरात्रि, दशैं-पूर्णिमा, हुन् । माघे सङ्क्रान्तिका दिन दोलालघाटको त्रिवेणीमा लाग्ने त्रिवेणी मेला, शिवरात्रिको दिन महाझौथानमा लाग्ने शिवरात्रिको मेला माभीहरूको विशेष पर्व/मेला हो । यस पर्व/मेलामा विशेष गरी माभी युवायुवतीको बढी सक्रियता रहने कुराको चर्चा गरिएको छ । टाढाटाढा गाउँका युवायुवतीहरू समेत यो मेला हेर्न आउँछन् । मेलामा नाचगान गर्ने, भजन कीर्तन

गर्ने परम्परा रहेको बताइएको छ । यस अवसरमा एकअर्कालाई मन पराउने, मायाप्रीति गाँस्ने र जीवनसाथी छनोट गर्ने चलनको पनि वर्णन गरिएको छ । यस उपन्यासमा भूमा माभीले मिलौँतीलाई माघे सङ्क्रान्तिका दिन दोलालघाटमा लागेको त्रिवेणी मेलाको दिन घिच्याएर लगेको छ भने अगिल्ली श्रीमती मरेर राँडो भएको एउटी छोरीको बाबु बिर्खेले शिवरात्रिका दिन महाद्यौथानको मेलामा पंचुलीलाई उठाएर लगेको घटना वर्णित छ । यसरी मेलामा युवायुवतीले आपसी सहमतिमा स्वतन्त्रतापूर्वक जीवनसाथी रोज्न पाउने भएकाले युवायुवतीको विशेष सहभागिता रहने गरेको वर्णन छ । अरूले अर्काकी छोरीलाई उठाएर तथा घिच्याएर लग्दा एक समूह र अर्को समूह तथा एक गाउँले र अर्को गाउँलेबीच हानाथाप र भगडा पर्ने भएकाले रमिता हेर्नका लागि पनि यी मेलामा युवाहरूको बढी उत्साह तथा सक्रियता रहने गरेको कुरा यहाँ उल्लेख छ ।

दशैं पूर्णिमाको दिन लाग्ने ञ्याडी देवीथानको जात्रालाई माभी समुदायको विशेष जात्राका रूपमा मनाइने कुराको चर्चा *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा गरिएको छ । यस जात्रामा नाचगान गरेर रमाइलो गर्ने गरिन्छ भने विभिन्न ठाउँबाट आएका युवतीहरू आफ्नो जोडी खोज्नतर्फ तल्लीन हुन्छन् भन्ने कुरा “साँच्चै भन्ने हो भने माघे सङ्क्रान्तिको दोलालघाटको त्रिवेणीमा होस् वा महाद्यौथानको शिवरात्रिको मेला होस्, दशैं-पूर्णिमाको ञ्याडी देवीथानको जात्रा होस् वा गाउँमा पित्रो उतार्दाको बेला होस्, वरिपरिका माभी समाजमा मिलौँतीका उमङ्गपूर्ण गीत र नाच नभै ज्यान त्यसमा आउदैनथ्यो (पृ. ३) ” कथनले प्रस्ट पार्दछ । माभीहरूको मृत्युसंस्कारका रूपमा रहेको पित्र उतार्ने पर्वलाई पनि माभी समुदायले एउटा विशेष पर्व तथा मेलाका रूपमा धुमधामका साथ मनाउने गरेको कुरा यस उपन्यासमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

गएको वैशाखमा जोगिटारे गजुरेकी आमा मरेकी थिई । त्यसैले यस आउँदो दशैंको एकादशीका दिनमा गजुरेको घरमा पित्र उतार्ने पर्व थियो । यस साल आसपास गाउँमा अरू कसैका घरमा पनि मृत्यु नपरेकाले पित्रपर्व मनाउन आसपासका वल्लापल्ला गाउँ (खोला वारिपारि) सबैतिरका- खासगरी नाता-कुटुम्बभिन्नका माभीहरू जोगिटार गजुरेका घरमा भेला हुनेवाला थिए । उसैका घरमा सम्पूर्ण पित्रपर्व मनाउने - नाच - कीर्तन, खानपान गर्ने, एउटा ठूलो मेलाकै रूपमा मानिसहरू भेला हुने थिए । (पृ. १२४)

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा माभी समुदायको चाडपर्व, जात्रा/मेलाका साथै बाहुन र क्षत्री जाति/समुदायको चाडपर्व तथा मेलाको सङ्केत गरिएको छ । “ऊ वास्तवमा गाउँघरमा मादल बजाउनेमा बर्नाएको थियो । तीजका पर्वमा, रतेली, बिहा, बर्तमन्न, नाच-कीर्तन, मेला-पर्वमा बाहुनी, ठकुर्नीहरू पनि उसलाई मादल बजाउन र गीत गाउन निम्त्याउँथे” (पृ.१६४) भन्नुले इन्द्रावती गडतीर छेउछाउका गाउँका ब्राह्मण र क्षत्री जाति/समुदायको विविध चाडपर्व तथा मेलाजात्राको सङ्केत गरिएको छ तर यिनको वर्णन तथा चित्रण गरिएको छैन ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा ब्राह्मण र क्षत्री जाति/समुदायको केही चाडपर्व तथा मेलाजात्राको साङ्केतिक अभिव्यक्ति गरिए तापनि यसमा माभी समुदायको माघे सङ्क्रान्तिमा दोलालघाटमा लाग्ने त्रिवेणी मेला, शिवरात्रिमा महाद्यौथानमा लाग्ने शिवरात्रिको मेला, दशैं पूर्णिमा (कोजाग्रत पूर्णिमा) मा लाग्ने ज्याडी देवीथानको जात्रा र मृत्युसंस्कारका रूपमा रहेको पित्र उतार्ने पर्वको यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको छ जसले गर्दा यस उपन्यासमा कथाञ्चलको विशिष्ट सांस्कृतिक विशिष्टता झल्किएको छ ।

४.३.३ वेशभूषा

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा अञ्चलविशेषको स्थानीय वेशभूषा वा पहिरनको पनि चित्रण गरिएको छ । त्यसैले वेशभूषाका माध्यमबाट यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारको सांस्कृतिक आञ्चलिकतालाई बुझ्न सकिन्छ । यो उपन्यास आञ्चलिक उपन्यास भएकाले यसमा अञ्चलविशेषको संस्कृति झल्काउनका लागि बढी मात्रामा माभी समुदायको वेशभूषाको चित्रण गरिएको छ । यसमा केही मात्रामा काजीखलकको वेशभूषा र पहिरनको चित्रण गरिएको छ । यो उपन्यास इन्द्रावती नदी छेउछाउका गाउँमा बस्ने माभी जाति र समुदायको संस्कृतिको चित्रणमा केन्द्रित भएकाले यसमा बढी मात्रामा माभी समुदायको वेशभूषाको चित्रण गरिएको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी छेउछाउका गाउँमा बस्ने निम्न वर्गीय माभी समुदायको वेशभूषा /पहिरनको वर्णन गरिएको छ । माभी समुदायको मिजार (मुखिया) भए पनि भूमा माभी र उसका परिवारले धारण गरेको वस्त्रले माभीहरूको निम्न आर्थिक अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । “भूमाको छोरो भीमे मैलो कट्टु, कमिज, फाटेको

टोपी, कम्मरमा हँसिया र डोरी- ऊ अगिदेखि कताबाट आएर त्यहाँको गलफती सुनिरहेको थियो” (पृ. २२) । यस वाक्यले गाउँको मुखिया भूमा माभीको छोराको वेशभूषा तथा पहिरनलाई प्रस्तुत गरेको छ । गाउँको मुखियाको छोराको पहिरन यस्तो हुन्छ भने अन्य माभीहरूको लवाइ कस्तो होला, सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । यस उपन्यासमा माभी गाउँको मिजार (मुखिया) भूमा माभीको वेशभूषा वा पहिरन यसरी उद्घाटित भएको छ :

नाक र गालाका हड्डी उठेका, भित्रसम्म धसिएका आँखामा एउटा अनन्तकालदेखिको दैन्य समेटेको, तिलचामले भुसभुसती दाही-जुँगा, कपाल र अत्यन्तै कृशकाय कन्याधारी यो बूढो माभी साँच्चै मानवताको एउटा विद्रुपभ्रै लाग्दथ्यो । मैलो खाँडीको भोटो-कछ्छाड, पुरानो र ठाउँ-ठाउँमा लुम्रालुम्री भुन्डिएको बिसिन्न कस्मिराको (सायद कप्तान काजीको जडाउरी) इस्टकोट र घेरा फाटेको मैलो खाँडीको टोपी- यसको यो दयनीय मानवीय रूपप्रतिभन्दा काजीलाई उसको विनम्र निष्ठा र आफूप्रतिको अटुट श्रद्धाप्रति बढी चासो थियो । (पृ. १६)

भूमा माभी माभीहरूको मुखिया भएकाले उसको त्यस्तो करुणाजन्य वेशभूषा र पहिरनले सम्पूर्ण बुढापाखा माभीहरूको वेशभूषाको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस उपन्यासमा माभी समुदायका महिलाको वेशभूषाको चित्रण गरिएको छ । मिजार (मुखिया) भूमा माभीकी छोरी लालगेडीको पहिरनले यस उपन्यासमा सबै माभी समुदायका सबै महिलाको वेशभूषाको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस उपन्यासमा माभी महिलाले फरिया, चोलो, गुन्यू, मजेत्रो, बर्को, धोती लगाउने गरेको कुरा वर्णन गरिएको छ । “कत्ति पनि नहडबडाई आफ्ना लुगाहरू भिर्न थाली- आडमा चोलो भीरी र भिजेको टालो फेरेर सुकेको धोती लगाई” (पृ. ३८) । यस साक्ष्यले लालगेडीको पहिरनको चित्र उतारेको छ । माभीहरूको मुख्य पेसा भनेको माछा मार्नु हो । दिनभरि नदीमा माछा मार्ने भएकाले मभिनीहरू शृङ्गारपटारमा खासै ध्यान दिँदैनन् । निम्न आर्थिक अवस्था भएका कारण मभिनीहरूले विभिन्न प्रकारका गरगहनाको प्रयोग गर्न सक्दैनन् । “... तँलाई त साना काजीले आएपिच्छे, बोलाउँछ, होइन ? अनि बोलाएर मीठामीठा खानेकुरा, चुरा, पोते, टिका-धागो पनि दिन्छ” (पृ. ३६) भन्नुले माभी समुदायका महिलाले प्रयोग गर्ने सामान्य खालका गरगहनाको भल्को दिन्छ । यसले माभीहरूको आर्थिक दुरवस्थाको स्पष्ट चित्र उपस्थित गराएको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा केही मात्रामा इन्द्रावती नदी किनारका उच्च वर्गका क्षत्री बाहुनको वेशभूषा र पहिरनको चित्रण गरिएको छ । “ऊ जुराफमाथि क्यान्भास-सु, खाकी कट्टु र जर्किनको सिकारी फेसनमा थियो र उसका पछाडि उस्तै फेसनमा दुई जना नौला मानिस थिए” (पृ. ३७) भन्नुले यहाँका हुनेखानेले प्रयोग गर्ने पहिरनको ढाँचालाई प्रस्तुत गर्दछ ।

४.३.४ जीवनचर्या तथा दिनचर्या

अञ्चलविशेषको भूगोल, प्रकृति तथा सामाजिक आर्थिक अवस्थाका कारण प्रत्येक अञ्चलको जीवनचर्या तथा दिनचर्या फरक-फरक हुने गर्दछ । यसले पनि कथाञ्चलविशेषको विशिष्ट सांस्कृतिक विशेषतालाई अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा स्थानीय दिनचर्या तथा जीवनचर्याको चित्रणले अञ्चलविशेषको विशिष्ट सांस्कृतिक चिनारी गराएको छ । यस उपन्यासमा स्थानीय सांस्कृतिकलाई भल्काउनका लागि इन्द्रावती नदी किनारका गाउँमा बसोवास गर्दै आएका माभी जाति र समुदायको जीवनचर्या तथा दिनचर्यालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

माभीहरूको मुख्य पेसा माछा मार्ने, दुवाली थुन्ने, पशुपालन (सुङ्गुर, बाख्रा, कुखुरा) गर्ने, खेतीपाती गर्ने, डुङ्गा खियाउने रहेको पाइन्छ । उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका बूढापाखा माभीहरूले जाल बुन्ने, महिलाहरूले घरगृहस्थी सम्हाल्ने, पानीपँधेरो गर्ने, घाँसदाउरा ल्याउन जङ्गल जाने, खाना पकाउने, युवायुवतीहरूमध्ये कोही माछा मार्न जाने, कोही बरालिने गरेको वर्णन छ । निम्न आर्थिक अवस्था भएकाले तथा खेतबारी साहुले हडपेकाले उनीहरूको जीवनधारा इन्द्रावती नदीकै प्रवाहसँग जोडिएको थियो । इन्द्रावती नदीमा माछा मार्ने, डुङ्गा चलाउने, जाल हान्ने, दुवाली थुनेर माछा मार्ने र त्यही माछाको बेचबिखनबाट आएको पैसाले लाउनखानको जोहो लगायत अन्य आवश्यकता पुरा गर्नुपर्ने बाध्यताबिच उनीहरूको जीवन गुञ्जिरहेको परिदृश्य प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाहेक उनीहरू काजीकै कुत, ठेक, अधियाँ, बेठबेगारीमा काम गरेर, ज्याला मजदुरी गरेर कसरी आफ्नो गुजारा गर्दथे भन्ने कुरा अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

यहाँका माभीहरूसँग अब जीवन निर्वाहका लागि पुग्ने कुनै पनि खेतबारी रहेनन्, सबै काजीकै बिर्ता-खान्कीभिन्न समेटिए । त्यसैले अब घर रैतिहरू

बाँकी थिए, ती सबै काजीकै बँधुवा मजुरा थिए ! काजीकै कुत-ठेक, अधियाँमा, बेठबेगारीमा काम गर्थे र वर्षको चार-छ महिना यसबाट उनीहरूको जीवन निर्वाह चल्थ्यो । अनि यसबाट बाँकी काजीकै ज्याला-बहुनी र गाउँघरका ज्याला-बहुनीमा चल्थे । अनि बाँकी दिन उनीहरूको सम्पूर्ण व्यवसाय नदीको (इन्द्रावतीको) पानीमा निर्भर गर्थ्यो । त्यसैले इन्द्रावतीमा डुङ्गा खेल्ने, जाल हान्ने, दुवाली थुनेर माछा मार्ने, तिनै माछालाई काजीको ठेकी-बेठी भरेर बाँकी बचेको बजारमा बेचेर जीविका चलाउँथे । यतिबाट पनि नधानिएको जीवन वनका ओल, सिस्नु, निउरो, जलुको र भ्याकुरगिट्टो उमालेर धान्थे । (पृ. १२)

इन्द्रावती नदी किनारका माभीहरूको दिनचर्या काजीबाट पनि निर्देशित थियो । सोभा जाति भएकाले काजीहरूले उनीहरूलाई शोषण र दमन गरेका थिए । बूढाकाजी र सानाकाजीका ईसारामा उनीहरूले अह्राएको काम गर्ने, काजीका घरमा आएका पाहुनाहरूको स्वागत सत्कार गर्ने, उनीहरूलाई रातभर मनोरञ्जन गराउने, काजीका घरमा उत्सव पर्दा सघाउने, सहरबाट हाकिम, सवारी, सिकारी, दौडाहा आएमा उनीहरूलाई डुङ्गा विहार गराउने, जङ्गलमा सिकारको तर्जुमा गर्ने, खोलामा माछा मार्ने चाँजो मिलाउने, दुवाली थुन्ने काममा सघाउने काम माभीहरूले गर्नु पर्दथ्यो । यसबाट उनीहरूले कुनै पनि ज्याला पाउँदैनथे । सितैमा काम गर्नु पर्दथ्यो । उल्टै पाहुनाको सत्कारका लागि आफ्नो घरमा भएका खसी, बाख्रा, सुँगुर, कुखुरा भेटी चढाउनु पर्दथ्यो । त्यस कारण माभीहरूको दिनचर्या काजीहरूबाट पनि निर्देशित र नियन्त्रित रहेको कुराको वर्णन उपन्यासमा गरिएको छ ।

माभी समुदायमा पुरुषले भन्दा महिलाले धेरै काम गर्नु पर्दथ्यो । माभी महिलाले बिहानै उठेर ढिकी कुट्ने, घर सरसफाइ गर्ने, पानी ल्याउन पँधेरामा जाने, हँसिया, नाम्लो बोकेर दाउरा-घाँसपातका लागि वनजङ्गल जाने दिनचर्याको यथार्थ वर्णन विवेच्य उपन्यासमा गरिएको छ । एकदमै डरलाग्दो भीरपाखामा घाँसपात काट्न नडराउने यी महिलाहरू आफ्ना गाईवस्तुलाई घाँसपात गरिसकेपछि कोही काजी, साहु, सेठहरूका गाईवस्तुका लागि ज्यालामा घाँसदाउरा गर्ने गर्ने र फुर्सदको समयमा ज्याला मजदुरी गरेर, साहुकोमा उखु पेलेर जीवन निर्वाह गर्दैआएको कुराको चर्चा गरिएको छ । माभीहरू आफ्नो दैनिक काममा हिँडेको निकैबेरपछि मात्र पुरुष माभीहरू उठ्ने गरेको उल्लेख छ ।

यसले तत्कालीन समाजमा रहेको माझी पुरुष र महिलाबिचको विभेदको सङ्केत गर्दछ । यस तथ्यलाई तलको साक्ष्यले अभि प्रस्ट पार्दछ :

गृहणी र चेली-बुहारीहरू यसरी दिनचर्यामा निक्लेर गएको निकै बेरपछि मात्र घरका बूढाखाडा र तन्नेरी लोग्ने छोरा, अनि केटाकेटी उठ्छन् । उनीहरू गृहणीले ल्याइदिएको पानीले मुख धुन्छन् र बूढाखाडा कुनै धागो लिएर जाल बुन्न आँगनमै बस्छन्, कुनै तन्नेरी केटाहरूसँगै जाल काँधमा हालेर खोलातिर भर्छन् । तर अधिकांश अधबैसे, तन्नेरीहरू चौताराका पसलतिर उक्लेर दिनभर तास फिटन् थाल्छन् अथवा पुछार चौरको बरको छायाँमुनि मस्तसँग लेटेर बिँडीका धूवाँसँगै गीत फलाक्न थाल्छन् ।
(पृ. १५९-१६०)

यस साक्ष्यबाट माझी महिलाहरूले रातदिन जोतिएर काम गर्नुपर्ने कुरा र पुरुषहरूको कामचोर प्रवृत्ति एवम् सिल्लीपनको अनावरण गरेको छ । बूढापाखा माझीहरूले जाल बुन्ने, केही तन्नेरी केटाहरूले खोलामा माछा मार्ने काम गरे पनि अधिकांश अधबैसे र तन्नेरीहरू कुलत र विकृतिमा फसेको देखिन्छ । पसलमा तास खेल्ने, बिँडी चुरोट खाने, गफ गरी दिन बिताउने गरेको वर्णनले त्यहाँ स्थित युवाशक्तिको क्षयीकरणलाई सङ्केत गर्दछ । घरको सम्पूर्ण जिम्मेवारी माझी महिलाहरूको काँधमा थपिएको देखिन्छ । विगतमा बूढापाखा माझीहरूले आफ्नो उत्तरदायित्व सम्भरेर अर्काको खोरिया खनेर घरको जीवन निर्वाहलाई सहज बनाउँदै आए पनि आजका युवा माझीहरूमा त्यो दायित्व बोधको कमी हुँदै आएको कुरालाई उपन्यासले देखाउन खोजेको छ । घरधन्दा गर्नपट्टि ध्यान नदिने, आफ्ना घरका मूलीले अढाएको नमान्ने, खाना खानेबित्तिकै कसैलाई नसोधी बेपत्ता हुने जस्ता माझी युवावर्गका अराजक गतिविधिलाई उपन्यासमा अड्कन गरिएको छ । “उनीहरूलाई मैलो भोटो र मैलो कछ्छाड अनि घेरा फाटेको टोपीमा, काँधमा जाल र कम्मरमा पेरुङ्गो भीरेर खोलामा खेल्ने, नाम्लो र हँसिया भीरेर वन-दाउरा, घाँस-पत्कर जाने गाउँका माझीका छोराहरूभन्दा बाटोमा कुल्ली काम गरेर सस्ता नाइलन-पोलिस्टरका टल्किने कमिजपाइन्ट हल्लाएरै चुरोट बिँडी फुक्तै रेडियोका गीतमा मस्तिने कुल्ली केटाहरूको जीवन बढी आकर्षक र रूचिकर लाग्थ्यो” (पृ. ६०) भन्नुले पनि उनीहरूलाई आफ्ना पुर्खाको पेसाप्रति

आकर्षण थिएन भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ । माभी युवाहरू विकृति र कुलतमा फस्न लागि रहेको कुराको वर्णन उपन्यासमा यसरी गरिएको छ :

बूढो बाबु आफ्नै उत्तरदायित्वमा अर्काको खोरिया खन्न गैरहेको हुन्थ्यो भने तन्नेरी छोरो आफ्नै मज्जामा खोलामा जाल खेल्न जान्थ्यो ; वा मन नलागे गाउँका अरू अल्छी तिघ्राहरू बटुलेर माथि बरपिपलको चौतारामा तासका पत्ती फिटिरहेको हुन्थ्यो । अनि बूढी आमा र तरूनी चेली आफ्नै मन-ज्ञानले काजीका घरमा ढिकी कुटिरहेका हुन्थे वा वन पसेर घाँस दाउरा गरी वस्तु-डिङ्गा हुनेका घरमा लगेर बेचिरहेको हुन्थे । खोइ को' नि ! चौतारोतिर तास खेल्न पो गयो कि, खोलामा सिँगौरी खेल्न गयो, के पत्तो ! हामीलाई सोधेर जाने भा' पो । (पृ. ४४)

डुङ्गा चलाउने, माछा मार्ने र बेच्ने त उनीहरूको दैनिकी थियो । इन्द्रावती नदी किनारका माभीहरूले मौसम तथा सिजनअनुसार विभिन्न कामहरू गर्ने कुरा अविचल बगदछ इन्द्रावती उपन्यासमा वर्णित छ । फागुन, चैत महिनामा उखु पेल्ले काम हुने भएकाले जिम्दारकहाँ उखु पेल्ले जानु, जेठ, असारमा अर्काको खोरिया खन्न जानु, मकै तथा धान रोप्नु, वर्षात्मा दिनभर माछा मारेर काजीको ठेकी भरी बचेको बेच्नु उनीहरूको काम थियो । “काजीहरूकै कुतठेक, अधिया र बेठबेगारीमा काम गर्नु, रातदिन काजीखलककै हुकुममा चल्नु, बचेको समयमा ज्यालाबुहुनी गर्नु, नदीका माछा मार्नु, राम्रा र ठूला माछाहरू काजीहरूलाई चढाउनु र बचेका माछा न्यूनतम पैसामा बेच्नु, खतरनाक भीरपाखामा घाँस काट्नु, प्राकृतिक विपत्तिहरूको सामना गर्नु आदि उनीहरूको दिनचर्या देखिन्छ” (ज्ञवाली, २०६७, पृ. २८९) । यसबाहेक कसैले भट्टी थापेर, कसैले ज्याला मजदुरी गरेर, कोही लाहुर गएर, कोही काजी, साहु तथा जिम्दारकहाँ नोकरी गरेर आफ्नो घरपरिवारको गुजारा चलाइरहेका हुन्थे । प्रायः इन्द्रावती नदी र काजीकै कुत, ठेक, अधियाँमा, बेठबेगारीमा नै माभीहरूको जीवनचर्या निर्भर रहने गर्दथ्यो । बिहानै उठेर ढिकी कुट्नु, पानीपँधेरो गर्नु, घर आँगन बढार्नु, वनजङ्गलमा घाँस दाउरा लिन जानु, वस्तुभाउ पाल्नु, कुटो कोदालो खन्नु, खाना पकाउनु आदि काममा व्यस्त हुनुपर्ने माभी समुदायका महिलाहरूको दिनचर्या उपन्यासमा चित्रित छ ।

४.३.४ खानपान

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका गाउँमा बस्ने माभी समुदाय र काजीखलकको खानपानको वर्णन गरिएको छ । यसमा वर्णन गरिएको माभी समुदायको खानपानले स्थानीय सांस्कृतिक आञ्चलिकतालाई चिनाएको छ ।

माभी समुदायमा महिलाहरूले पनि बिँडी खाने गरेको कुरा अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा उल्लेख गरिएको छ । “... उनीहरूले त्यसैको टाउकामा बसेर अनेकन मधुरा वार्तालाप गरेका थिए; बिँडीका असङ्ख्य धूवाँले आकाशको पटमा चित्र कोरेका थिए (पृ. ९१)” भनेर खिनौरी र लालगेडीले बिँडी खाएको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । सोभितेले लालगेडीसँग बिँडी खानलाई सलाई माग्नु, शङ्खेले बनेपाबाट बिँडीका बन्डल किनेर खिरौनीका मार्फत लालगेडीलाई पठाउनुले माभी महिलाहरूमा पनि बिँडी खाने प्रचलन रहेको जनाउँछ । माभी पुरुषहरूले बिँडीका साथसाथै हुक्काचिलिम खाने गरेको र केही माभीहरूले जाँडरक्सी खाने गरेको कुरा यस उपन्यासमा वर्णित छ । “तुले माभी हातमा नरिवलको हुक्का लिएर चिलिमको आगो फुक्तै उकल्यो” (पृ. २१) वाक्यले यस कुराको पुष्टि गर्दछ ।

माभीहरूको खानपान सामान्यस्तरको हुने गर्दछ । उनीहरूको मुख्य पेसा माछा मार्ने भएकाले माछा नै उनीहरूको मुख्य खाना हो । घरमा अन्न नभएको बेला, अन्न उब्जाउ नभएको बेला, माछा खाएर नै उनीहरूले आफ्नो भोक मेटाउने गरेको कुरा अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा वर्णित छ । “अब पुग्यो पनि खिनौरीले पाखातिर पौडँदै (दौडँदै ?) भनी-मलाई त भोक पनि लाग्यो । बाउले ढिँढो राखिदिएका भए गएर खानुपर्छ” (पृ.३७) । कथनले माभीहरूको आर्थिक अवस्था र खानपान दुबैलाई जनाएको छ । यसबाट माभीहरू निम्न आर्थिक अवस्थाका भएकाले उनीहरूले ढिँढो खाने गरेको कुरा छर्लङ्ग हुन्छ । “त्यसै इन्द्रावतीमा डुङ्गा खेल्ने, जाल हान्ने, दुवाली थुनेर माछा मार्ने, तिनै माछालाई काजीको ठेकी, बेठी भरेर बाँकी बचेको बजारमा बेचेर जीविका चलाउँथे । यतिबाट पनि नधानिएको जीवन वनका ओल, सिस्नु, निउरो, जलुको र भ्याकुरगिट्टो उमालेर धान्थे” (पृ. १२) भन्नुले इन्द्रावती किनारका माभीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले उनीहरूको खानपान पनि त्यही स्तरको रहेको कुरा जनाउँछ । पेटभरि खान नपाई वनजङ्गलमा पाइने ओल, सिस्नु, निउरो, जलुको, भ्याकुर, गिट्टो, ढिँढो, माछा आदि खाएर जीवन धान्नुपर्ने माभीहरूको

मार्मिक अवस्थाको यथार्थ चित्र उपस्थित भएको छ । यस्तो स्थितिमा पनि पित्र उतार्ने दिनचाहिँ उनीहरूले अनेक उपायद्वारा खानेकुराका परिकारको जोहो गरी चाडपर्व खुसी र उमङ्गसाथ मनाउने कुराको चर्चा उपन्यासमा गरिएको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारमा बस्ने धनाढ्य व्यक्तिको खानपानलाई पनि चित्रण गरिएको छ । उनीहरूको खानपान माभीहरूको भन्दा निकै उच्चस्तरको रहेको छ । घरमा पाहुना तथा हाकिम आयो भने खसीबोका, सुँगुर, बाख्रा काटेर खुवाउने, जङ्गलमा शिकार खेलेर जङ्गली जन्तुको मासुका परिकार खुवाउने, माभीहरूलाई दुवाली थुन्न लगाएर, बम पड्काएर माछा मारी खुवाउने, भट्टी पसलबाट राम्रो खालको रक्सी मगाएर खुवाउने गर्दछन् । उनका घरमा विभिन्न प्रकारका फलफूल, सागपात लगाइएको हुनाले विभिन्न प्रकारका फलफूल (आँप, कटहर, लिची, केरा आदि) खाने कुराको वर्णन यस उपन्यासमा गरिएको छ । बूढाकाजीले साबुदानाको भोजन गर्ने गरेको कुरा तथा पाल्पाबाट भिकाएको बडेमानको बुट्टे हुक्का र बडेमानको भक्तपुरे बुट्टे चिलिमले उपन्यासमा काजीको खानदानी अवस्था र खानपानलाई अभिव्यक्त गरेको छ । तलको साक्ष्यले यस तथ्यलाई अझ छर्लङ्ग पार्दछ :

जुनबेला भूमा माभी ठूलाघर पुगेर सरासर काजीको निजी कोठामा पस्यो,
त्यतिबेला बूढाकाजी कजिनीका हातबाट साबुदानाको भोजन सकेर
बिछ्यौनामा पल्टिरहेका थिए । कतिबेर नोकर-जोगे माभीले भरेर टर्स्याएको
तमाखुको मगमग बास्नाले काजीको भव्य शयनकक्ष गम्किरहेको थियो ।
कप्तान काजीका पालामा पाल्पाबाट भिकाएको बडेमानको बुट्टे हुक्कामाथि
भक्तपुरे बुट्टे चिलिममा द्याब्रे पातोभरिको तमाखुलाई मिल्दो गरी हालेको
भरभराउँदो आगाको रापले मतापसँग सल्कदै गएको जोगे माभीले भरेको
तमाखुको पनि आफ्नै विशेषता थियो । अगिपछि पनि बिहान भुजापछि
बाहिर फलैँचाको बडे गद्दामा ठूलो बालिष्टको अडेसामा पल्टिएर लामो
खप्तडे नली नारेर त्यो हुक्का गुडगुडाउँदै मुखबाट बाक्लो धूवाँको बादल
ओकल्दा अभिजात्यको अनुपम गौरव परिलक्षित हुन्थ्यो काजीका अनुहारमा ।
(पृ. १५)

माथिको साक्ष्यले शरीर रुग्ण र जीर्ण बन्दै गए पनि अरूसामु आफ्नो बडप्पन प्रदर्शन गर्नेपने कथित अभिजात्य सान र खानपानको ढङ्गढाँचालाई राम्रैसँग अनावरण गरेको छ ।

४.३.५ आवास तथा रहनसहन

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी छेउछाउका बस्तीहरूमा बसोवास गर्ने माभी समुदाय र काजी खलकको रहनसहनको वर्णन गरिएको छ । उपन्यासमा वर्णित माभी समुदायका घरहरू, तिनको बनोट आकृति आकारप्रकार हेर्दा उनीहरूको आर्थिक विपन्नताको चित्र उपस्थित हुन्छ । काजीको घरको बाहिरी बनोट र भित्री साजसज्जाले उनीहरूको आर्थिक सम्पन्नतालाई प्रकट गरेको छ । यसमा वर्णित माभीहरूको मिजार (मुखिया) भूमा माभीको घर तथा त्यहाँको अवस्थाले इन्द्रावती नदी किनारका सम्पूर्ण माभीहरूका आवास र घरको अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । यसले यस क्षेत्रका माभीहरूको सांस्कृतिक आञ्चलिकतालाई प्रक्षेपण गरेको छ । इन्द्रावती नदी किनारका माभीहरूका काँचा माटाका डल्लाले गारो चिनेर बनाइएका एवम् फुस र स्याउलाको छानामुनि ठडिएका स-साना कच्ची घरहरू, घरभित्रै एउटा मभेरीमा एकातिर भान्सा, खोपा, ओछ्यान र मभेरीको अर्कातिर गाईवस्तुको गोठ अनि भेडाबाखा तथा सुँगुरको खोरको अवस्थितिको परिदृश्य उपन्यासमा यसरी अङ्कन गरिएको छ :

भूमा आँगनको डिलबाट फर्केर घरभित्र पस्यो । दस-बीस फुस र स्याउलाले छाएका स-साना कच्ची घरहरूका गाउँमाभ्र उसको घर थियो । उसको यो घर पनि यिनै अरू कच्ची घरहरूमध्ये एक थियो, अर्थात् मिजारको घरको कुनै विशेषता यसमा थिएन । काँचा माटाका डल्ला चिनेर हिलो थोपरेर ठड्याइएको गारो, वनका हाँगापात, घाँस-स्याउलाले छाएको, पशु र मानिसले एउटै सीमित घेरमा निर्वाह गर्नु पर्ने त्यो घर घरको आकृतिमा नभएर मानव सभ्यताको दरिद्र कथाको एउटा सिङ्गो अस्तित्व थियो । एउटै मभेरीमा एकातिर चुलोचम्को, राखनधरन, भीमसेन खोपा, अगेना मूल ओछ्यानका लागि छुट्टयाइएको आधीभन्दा बढी भाग र एकातिर गाईगोरू र भेडाबाखाका गोठले ढाकेको चौथाइभन्दा बढी भाग, अनि बाँकी रहेको भागमा सुँगुरको खोर । यो घर कुनै आदिम युगका मानिसले घाम र भरीबाट बच्नका लागि बनाएको एउटा छहारी मात्र थियो । पशुहरूका

मलमूत्रको गन्ध, मभेरीमा उम्रेको सिम र काई परेको धर्ती अनि एउटा कुनातिर भित्तामा भुण्ड्याइराखेको माछा मार्ने जाल ढडिया र जाबी, पेरुङ्गे र अगेनामाथि भर्सेलीमा सुकाउन राखेको माछाका सिल- यी सबैबाट उठेको मिलेजुलेको विचित्र गन्धले त्यहाँको हावामा एउटा गुम्स्याहटपूर्ण उकुसमुकुस बहिरहेको हुन्थ्यो । (पृ. २)

भूमा माभी माभीहरूको मिजार (मुखिया) भए तापनि उसको घरमा मिजारको घरको छुट्टै कुनै विशेषता छैन । अरू माभीका घरसरह नै उसको घरको पनि विशेषता रहेको पाइन्छ । माभीहरू घरमा आधाभाग खाने बस्ने र आधाभाग गोठ तथा खोर बनाउने गर्दछन् । घरमै गाईगोरूको गोठ, भेडाबाखाको र सुँगुरको खोर हुने भएकाले माभीहरूको घरको वातावरण एकदमै फोहोर र दुर्गन्धित हुन्छ । गाईवस्तुको मलमूत्रले त्यहाँको वातावरणलाई फोहोर र दुर्गन्धित बनाएको हुन्छ । आम रूपमा यो वातावरण मानिसका लागि अस्वाभाविक लाग्नुका साथै दुर्गन्ध सहेर बस्न दुष्कर छ, तर जन्मजात रूपमा यही वातावरणमा हुर्केबढेका माभीहरूका लागि यो फोहोर र दुर्गन्धित वातावरण सहज, स्वाभाविक हुने कुरा तलको साक्ष्यमा यसरी प्रकट भएको छ :

बूढो भूमा मूल ओछ्यानको आफ्नो थोत्रो गुन्द्री र थोत्रो पाखीमा लड्यो । आठहाते वर्गाकार खोरजस्तो छिँडीको माभ्रमा अगेनो, अगेनाको एकापट्टि लालगेडीको फ्याङ्गले ओछ्यान, अर्कापट्टि कुनामा सुँगुरको खोरमा छ वटा पाठा, सुँगुरका मलमूत्र र जिमीको ओसको गन्धले सम्पूर्ण रङ्गिएको वातावरण । मानिसका लागि त्यो गन्ध सहेर बस्नु असम्भव छ । तर आमाको गर्भदेखि त्यही गन्ध सुँघ्दै त्यसैको रडमा सास फेर्दै बाँचेको भूमालाई यसको आभासै कसरी हुन सकोस् ? उसलाई यो गन्ध नै स्वाभाविक गन्ध लाग्छ; यो हावा नै स्वाभाविक हावा लाग्छ । (पृ. ५४)

यस उपन्यासको अध्ययनबाट पञ्चायत कालमा भूमा माभीलगायत इन्द्रावती नदी किनारमा अवस्थित माभीहरूको आर्थिक सामाजिक स्थिति थाहा पाउन सकिन्छ । घरको आकृति एवम् अवस्थाले माभी समुदायको आर्थिक धरातल र सांस्कृतिक परम्परालाई अभिव्यक्त गरेको छ । उनीहरूको लवाइखवाइ तथा रहनसहनमा पनि विपन्न आर्थिक अवस्थाको प्रतिबिम्ब परेको देखिन्छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारको गाउँमा बस्ने बूढाकाजीको घरको अवस्था पनि वर्णन गरिएको छ । उपन्यासमा कप्तान काजीले कीर्तिपुरबाट सिकर्मी डकर्मी र पाटनका कालीगड भिकाएर बनाएको दरबार जत्रो घरको वर्णन गरिएको छ । दरबारमा पेटी दलान, बालिस्टसहितको गद्दा, पोखरी, ठूलो फलफूल बगैँचा भएको कुरा उल्लेख छ । काजीको यस्तो संरचना र सजावट भएको सानदार हवेलीले उनीहरूको आर्थिक समृद्धिको सङ्केत गरेको कुरा छ उपन्यासमा यसरी वर्णित छ :

काजीको ठूलो घर अथवा 'दरबार' त्यस जिल्लाको एउटा विशेष परिचय नै भन्ने हुन्छ । यो महल बडे-बडे ढुङ्गा र असल जातका काठहरूबाट आफ्नो समयका विशेषज्ञ पाटने कालीगड-कीर्तिपुरे सिकर्मी-डकर्मीद्वारा निर्मित विशेष वास्तुकलाले युक्त थियो । राणाकालमा सम्पूर्ण क्षेत्रको विशेष हैकम आफ्ना हातमा हुँदा, सम्पूर्ण रैतीको झाराबेगारीबाट कप्तान काजीले यसको निर्माण गराएका थिए । त्यसैले यो भवन सहरका राणा जर्नेलहरूका दरबारका नक्कलमा बनाइएको थियो- भन्डै-भन्डै उस्तै बेलाइती नक्साका ञ्याल-ढोका, कोठा-बैठक, कौसी-बार्दली उस्तै घुमाउरो भन्ड्याड, राता डबल टायलको छानो । (पृ. १५२)

४.३.६ संस्कार

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका माझी समुदायको विवाह संस्कार र मृत्यु संस्कारको चित्रण गरिएको छ । उपन्यासमा चित्रित माझी समुदायको विवाह संस्कार र मृत्यु संस्कारले यस उपन्यासमा कथाञ्चलको विशिष्ट सांस्कृतिक आञ्चलिकताको पुट दिएको छ ।

माझी समुदायमा मागेर विवाह गर्ने प्रचलनभन्दा पनि आफैं खोजेर/रोजेर विवाह गर्ने प्रचलन रहेको कुरा यस उपन्यासमा अभिव्यक्त छ । माझी समुदायभित्र प्रेममा स्वतन्त्रता हुने भएकोले माझी युवतीहरूले आफ्नो लागि आफैं वर खोज्छन् । त्यसो हुँदा उनीहरूका लागि छोरी जवान भए पनि उसको बिहे गर्ने कुरामा त्यति चिन्ता हुँदैन भन्ने कुरा "हुन त माझीका जातले छोरीको बिहाको लागि कुनै चिन्ता लिनुपर्ने कुनै जरुरत छैन । सके आफ्नै ज्यूतामा गतिलो खोजेर हिल्ला लाइदियो, नभए उमेरले लोग्ने खोजेपछि आफैं रोज्छन्, जान्छन्" (पृ. ५५) कथनबाट पनि थाहा हुन्छ । माझी समुदायमा केटाकेटीको

राजीबाजी भएको खण्डमा केटाले केटीलाई घिच्याउन/उठाउन पाउने कुरा उपन्यासमा यसरी उल्लेख गरिएको छ :

तँ के यी ठूलाठालुका भुस केटाहरूको पर्बाह गर्छस् ? लाछी होस् त !
...मिलौती तँसँग राजुबाजु छ भने तँ केको भद्रो हेरिहन्छस् ?...छि: तँ पनि
मर्द छोरो होस् ?...लौ लेरा मिलौतीलाई !...आउँदो माघे सङ्क्रान्तिको
मेलामा गएर ल्या' घिच्याएर ! अनि हेरौं कसका छातीमा रौं रहेछन्
उसलाई तेरा हातबाट खोस्न ! (पृ. ५)

यसरी केटाले केटीलाई घिच्याउन/भगाउन केवल माघे सङ्क्रान्ति र शिवरात्रिको दिन मात्र पाउने कुरा उपन्यासमा वर्णित छ । माघे सङ्क्रान्तिको दिन दोलालघाटको त्रिवेणीमा लाग्ने त्रिवेणी मेला र शिवरात्रिको दिन महाद्यौथानमा लाग्ने मेलाको अवसरमा एकअर्कालाई माया/प्रेम गर्ने माभी युवायुवतीका जोडीहरूबीच भाग्ने भगाउने काम हुने हुनाले त्यहाँ केटापक्ष केटीपक्षका बीच भगडा पर्ने गर्दछ । बलवान् र आँटिला युवकले मात्र आफूले मन पराएकी युवतीलाई उठाउन सक्छन् । केटाले केटीलाई भगाएर लगिसकेपछि केटीको बुबाले केटासँग विवाह दस्तुर लिई वैवाहिक सम्बन्धलाई स्वीकृति दिने माभी समुदायको परम्परागत प्रचलनको उद्घाटन तलको साक्ष्यले यसरी गरेको छ :

उसले भूमाको भयङ्कर हानि गर्ने विचार पनि गन्यो । तर चतुरभुज काजीले
बल भूमाको पछाडि भएको र फेरि छोरी पनि उसैसँग राजुबाजु भएकीले
उसले बदलाको भावना छोडिदियो । अनि भूमासँगै चालीस रूपियाँ बिहा-
दस्तुरमाथि अर्को सय रूपियाँ थप लिएर टीकाटालो गरी त्यस सम्बन्धलाई
स्वीकृति दियो (पृ. ६) । बिर्खेले खिरौनीका लागि आमा किन्न सीरे
माभीमार्फत पंचुलीको बाबुलाई पाँच सयको दस्तुर बुझायो । (पृ. ३४)

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा माभी समुदायमा मृत्यु संस्कारका रूपमा मनाइने पित्र उतार्ने पर्वको पनि वर्णन गरिएको छ । माभीको घरपरिवारमा मृत्यु भएका व्यक्तिको आत्माको शान्तिका लागि दशैंको एकादशीका दिन मृतकको घरमा तीन दिनसम्म यो पर्व मनाइन्छ । सबैतिरका नाता कुटुम्बलाई डाक्ने, नाचगान तथा भजनकीर्तन गर्ने, खानपान गर्ने प्रचलन छ । त्यसैले यो संस्कारलाई माभीहरू ठूलो पर्वका रूपमा मान्दछन् । यस

संस्कारमा नवमीको दिनमा भाँक्रीले मृतकको घरमा पित्रलाई निम्ता गर्ने कार्य गर्दछ । भाँक्रीले निम्ता गरेपछि माभीहरूले पित्र आह्वानका गीतहरू गाउने कुरा उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

एक जनाले यसरी गीत उप्काएपछि अनि त्यहाँ गीतको एउटा मेलो चल्यो । त्यहाँ बूढाबूढी पनि थिए । बालबैँसे पनि थिए । लोग्ने मान्छे, स्वास्नी मान्छे सबै खाले माभीमभिनी भेला हुँदै गए । गीत चल्दै गयो, जुवारीका रूपमा सवाल-जवाफ चल्दै गयो । यसका साथै जाड, रक्सी, सुँगुरका मासु-भातका परिकारहरू पनि चल्दै गए । यसरी दिनभर नाच-गीत, खानपान गर्दै आखिर पित्र भुल्याउने पहिलो काम सकियो । (पृ. १२५)

बोलाउँदा गाइने पित्रगीतका अंश यसप्रकार छन् :

लाउनै आओ, खानै आओ, पित्रका घाँडा-घुँघुरा । (पृ.१२५)

एउटा चुरोट पाएँ मैले लाहुरेका भोलामा,

पित्र भोटे (भेटी ?) चढाई ल्याउँदा एउटै डोलामा

अङ्ग्रेजीका लरी मोटर गोर्खालीको रेल,

पत्र देउता भरे आउँदा पकाइदिउंला सेल ।

क्याँडी खोला बाढी आयो, हान्यो है छालले,

बूढा-बालो क्यै भन्ने छैन लैजान्छ कालले । (पृ. १२७)

यसरी माभी समुदायमा पित्र उतार्ने पर्वको पहिलो दिन नाचगान हुने, सवाल-जवाफ दोहोरी चल्ने र खानपिन हुने कुरा अवरिल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा वर्णन गरिएको छ । पित्र उतार्ने पर्वको दोस्रो दिन खोलामा गई पित्रलाई दुनापानी चढाएर फर्किने गरिन्छ । “यो दुनापानी तीनसय पैंसठ्ठी दिनका लागि पित्रहरूले उपभोग गर्नका लागि इन्द्रावतीको पानीमा तर्पण ! माभीहरूको यही परम्परा ।यस दिन रात छिप्पिएको उज्यालोमा भाँक्रीले खोलाका सबै— बाह्र मसान, तेह्र पिशाच, भूत-प्रेत छत्रौंडा जगाएर गाउँमा ल्याउँछ र गाउँमा स्थापना गर्छ” (पृ. १२५) भन्नुले माभीहरूले पित्र उतार्ने पर्वको दोस्रो दिन नदी खोलामा गर्ने विधिविधानलाई उद्घाटित गरेको छ । दोस्रो दिन पनि राति पहिलो दिनजस्तै खानपिन

र नाचगान चल्ने गर्दछ । माभी समुदायका पित्र उतार्ने पर्व तीन दिन चल्ने भए तापनि एकादशीको दिनचाहिँ मृत्युसंस्कारको मुख्य दिन हो । त्यसदिन विभिन्न औपचारिक कर्मकाण्ड सकेपछि नाचगान, पित्रगीतका जुवारी, खानपान संगसंगैजसो चल्ने गर्दछ । माभी समुदायमा पित्रगीतले माभीका मृतात्माहरू तृप्त हुन्छन् भन्ने लोकविश्वास रहेको पाइन्छ । यस दिनलाई माभीहरू मनोरञ्जन र उल्लासमय दिनका रूपमा लिन्छन् । “हुन त यो चुक्नु त्यति महत्त्वपूर्ण र त्यति दुःख लाग्दो चुकाइ होइन, किनभने यो कुनै खुसीयालीको उत्सव नभएर एउटा मृत्युसंस्कारै हो र त्यसमा उत्साह र उमङ्गले सामेल हुनुको कुनै तुक मिल्दैन । तर पनि यो माभीसमाजको एक मात्र सांस्कारिक चाड वा पर्व !” (पृ. १२६) । यस कथनले विवेच्य उपन्यासमा माभी समुदायको सांस्कृतिक पहिचान र विशिष्टता झल्काएको छ । यो संस्कार माभी जातिको मौलिक संस्कार हो । यसले माभी जाति र समुदायको आफ्नो छुट्टै परिचय र विशिष्टता स्थापित गरेको छ । यसको वर्णनले प्रस्तुत उपन्यासमा सांस्कृतिक आञ्चलिकताको मौलिक चित्र प्रस्तुत गरेको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा बुधी मभिनीको भट्टी, त्यहाँको गतिविधि, खानपिन र भगडा, मेला जात्रामा हुने बलमिच्याइँ र कुटाकुट आदिको वर्णन गरिएको छ । गाउँको साना काजी भनिने त्रिलोचनसिंहका मतियार र हिमायतीहरूको रबाफ, गालीगलौज, हप्कीदप्की, यौनदुराचार जस्ता विकार र दुष्प्रवृत्तिको चर्चा गरिएको छ । यसमा उपन्यासले समेटेको कथाञ्चलका माभी समुदायका युवायुवतीबीचको स्वाभाविक आकर्षण, मायाप्रीति र विवाहको चित्रण गरिएको छ । यसमा कथाञ्चलको शैक्षिक अवस्थाको चर्चा गर्दै शिक्षकको प्रगतिशील विचारका प्रभावमा माभी युवाहरूमा आएको परिवर्तन र जागरणको सङ्केत गरिएको छ ।

४.३.७ लोकतत्त्व

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा वर्णन गरिएको लोकतत्त्वका आधारमा माभी जाति र समुदायको परम्परा, अन्धविश्वास, मूल्यमान्यता, उखान-टुक्का, लोकसाहित्य, लोकविश्वास, आदिबारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । लोकतत्त्वले पनि यस उपन्यासमा स्थानीय सांस्कृतिक विशिष्टतालाई प्रस्तुत गरेको छ । त्यसैले सांस्कृतिक आञ्चलिकताका दृष्टिले यस उपन्यासको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा माभीका सन्तानले खोला छोडेर अन्यत्र जानु हुँदैन भन्ने लोकमान्यता रहेको पाइन्छ । माभीका सन्तानले खोला छोडेर अन्यत्र गएको खण्डमा जलदेउता तथा कुलदेउता, भीमसेन रिसाउँछन् भन्ने लोकविश्वास रहेको छ । “खोलो छोडी अन्त नफापोस्” भन्ने श्राप माभीका भएकाले तथा “माभीको जन्म खोलाको छेउमा, माभीको मित्तु ढुङ्गाको लेउमा” (पृ. ६३) भन्ने उखान माभी समुदायमा रहेकाले पनि माभीहरू आफ्ना सन्तानलाई खोलो छोडेर अन्यत्र बसाइँ गर्न दिँदैनन् र पुर्खादेखि नै गर्दै आएको माछा मार्ने पेसालाई छोड्न चाहँदैनन् भन्ने देखिन्छ । पुस्तोँदेखि इन्द्रावतीले माभीहरूलाई ढडियाभर माछा दिएर, स्याहारसुसार गरेर, हुर्काएर, बढाएकाले उनीहरू इन्द्रावतीलाई आमा ठान्छन् र आफ्ना सन्तानलाई आमाको काख, इन्द्रावतीको काख, छोडेर नजान भन्छन् । माभीहरूमा आफ्नो परम्परागत पेसा र वृत्तिलाई छोड्न हुँदैन भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ । युवा माभीहरूले अर्काको देखासिकीमा आफ्ना बाबुबाजेका जाल, बल्छी छोडेर बम र बिखले माछा मारेकाले इन्द्रावतीमा खेल्ने जलदेवता रिसाएको कुरालाई यस उपन्यासमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

साना काजीका साथीका देखासिकी माभीका तन्नेरीहरू पनि आफ्नो बाबुबाजेका जाल, बल्छी छोडेर बम र बिखका पछि लाग्न थाले । अनि इन्द्रावतीमा खेल्ने जलदेउती रिसाइन् । उनले माछाहरूलाई भनिन् - ‘अब तिमरू यहाँ नबस; यहाँ डिम्बा नपार; यहाँ जायजन्म नगर ! यहाँ तिमरूको कल्याण छैन । यहाँ मान्छेमा विवेक हराएको छ; त्यसैले तिमरू हिमाल चढ- मान्छेले नभेट्ने ठाउँमा । (पृ. ३६)

माभीका उरन्ठ्यौला युवाहरूले आफ्नो परम्परागत पेसालाई छोडेर नयाँ पेसा रोजगारी गर्ने तथा लाहुर जाने गर्नाले जलदेउता माभीहरूदेखि रिसाएकाले इन्द्रावतीमा ठूला माछा पाइन छाडेको भन्ने अन्धविश्वास अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा पाइन्छ । “त यसरी गङ्गा माइको नियाँ र निसाफमा विश्वास नगरेर पुर्खाले नगरेका नौला-नौला पेसा खोज्न हिँड्नेलाई जलदेउताले पनि कहाँ माया गर्छन् त ? यिनै उरन्ठ्यौला केटाका असर्धाले गर्दा पनि इन्द्रावतीले ठूला माछा दिन छोडिन्” (पृ. २७) । यस कथनले माभीहरूमा रहेको अन्धविश्वासलाई प्रस्तुत गरेको छ । यहाँ इन्द्रावतीमा ठूला माछा नपाइनु र माभीका छोेराले नयाँ-नौला पेसा अपनाउनुमा तार्किक सङ्गति रहेको देखिँदैन । माभीहरू खोलाका सन्तान भएकाले उनीहरूले जाल फैलाएर मागेपछि इन्द्रावतीले जालभरि माछा दिने

गरेको छ । चार जनाले नोल लगाएर बोक्नु पर्ने माछा पाइने इन्द्रावतीमा अहिले साना माछा पाइनुको कारकतत्त्व युवाले रोजेको पेसा र उनीहरूको व्यवहार हो भन्ने त्यहाँको परम्परागत बुझाइ छ ।

अनिकाल, भोकमरी, आपतविपत पर्दा माझी समुदायले धामी भाँकी हेराउने, आखत गर्ने, देउतालाई भाकल गर्ने, पूजा गर्ने, डिलका भीउँसिनलाई कालो कुखुरा बली हान्ने परम्परा प्रचलनमा रहेको कुरा *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा अभिव्यक्त भएको छ । यस उपन्यासमा माझी समुदायमा प्रचलनमा रहेका माझीका छोराले खोलो छोडी अन्त गएकाले कुलायन भीमसेन रिसाउनु (पृ.६३), कसैले माझीलाई खोलो छोडी अन्त नफापोस् भनी श्राप दिनु (पृ.६३), गङ्गामाई (जलमाता) (पृ.२७), रूख बुट्यान पनि काजीका हैकममा चल विवश हुनु (पृ.११), दूबोले पनि काजीका सामु मुन्टो उठाउन नसक्नु (पृ.१२), लम्कन्नका देश (पृ.६४), घोरमुखाका मुलुक (देश) (पृ.६४), घोरमुखाका मुलुकमा मान्छेले मान्छेलाई मारेर खानु (पृ.६४), भाँकीले खोलाका बाह्र मसान, तेह्र पिशाच, भूत-प्रेत छोडा जगाएर गाउँमा ल्याउनु (पृ.१२५), भगवान् राम (पृ.४२), माझीहरू रामचन्द्रका छोरा कुशका सन्तान (पृ.४२) जस्ता अभिप्रायहरू पाइन्छन् । “कहाँ गई के हुने छ र, बस मयाँ जोबानै धानेर” (पृ.२३०) भन्ने लोकगीतको अंश पनि समावेश गरिएको छ । यी सन्दर्भहरूले यस उपन्यासमा माझी समुदायको विशिष्ट लोकसंस्कृतिलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा ब्राह्मण, क्षत्री जातिका मूल्यमान्यता परम्परालाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ । क्षत्री जातिमा ब्रह्महत्या/पुरोहित हत्या गर्नु हुँदैन । यदि क्षत्रीले ब्राह्मण/पुरोहित हत्या गरेमा कुलले कहिल्यै पनि मुक्ति पाउँदैन भन्ने लोकविश्वास रहेको पाइन्छ । “...तर उनको अन्तरआत्मालाई भने अपराधबोधको धमिरोले कुटकुट्याउन कहिल्यै छोडेन ! यो गुरुघाती, ब्राह्मणघाती छोरो उनकै बलवीर्यबाट अवतरित भएको जो थियो । एउटा कुलाङ्गार छोराको यस पापको कलङ्कबाट उनको कुल कहिल्यै मुक्त हुन सक्ला ?...के उनले यमराजका दरबारमा छोराको गुरुघाती कृत्यको सजिलो जवाफ दिन सक्लान्” (पृ. १३) ? यस भनाइबाट उक्त कुराको पुष्ट्याइँ मिल्दछ । यसमा आफ्नो निजी पुरोहित राख्ने, जोतिषीलाई पात्रो हेराउने, धामीभाँकी बोलाउने जस्ता ब्राह्मण क्षत्री समुदायमा रहेको परम्परा र प्रचलनलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.४ निष्कर्ष

सुनौली उपन्यासले केही मात्रामा ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलको र केही मात्रामा सहरी कथाञ्चलको सांस्कृतिक विशिष्टतालाई अभिव्यक्त गरेको छ । ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलको विशिष्ट संस्कृतिको रूपमा यस उपन्यासले सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भएर बग्ने इन्द्रावती नदी किनारका बासिन्दाको केही चाडपर्व/मेला/जात्रा, वेशभूषा तथा पहिरन, दिनचर्या तथा जीवनचर्या, आवास तथा रहनसहन, संस्कार, खानपान, लोकतत्त्व, मूल्यमान्यता आदिको चित्रण गरेको छ । सहरी कथाञ्चलको विशिष्ट संस्कृतिका रूपमा काठमाडौंको अभिजात वर्गीय, राणा खानदान तथा मध्यम वर्गीय मानिसहरूको संस्कृति र संस्कृतिका नाममा रहेको विकृतिको चित्रण गरेको छ । यस उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका बासिन्दाको मुख्य चाडपर्व तथा मेलाजात्राका रूपमा माघेसक्रान्तिमा दोलालघाटको त्रिवेणीमा लाग्ने मेला र शिवरात्रिको राति महाद्यौथानमा मेला, पुरूषको वेशभूषा तथा पहिरनको रूपमा कछ्छाड, भोटो, पटुका टोपी, महिलाको जीवनचर्या तथा दिनचर्याका रूपमा घरधन्दा गर्ने, खेतीपाती गर्ने, ठूलाबडा तथा राणाहरूकहाँ सुसारे बस्ने कार्यलाई; पुरूषको जीवनचर्या तथा दिनचर्याका रूपमा खेतीकिसानी गर्ने, ज्याला मजदुरी गर्ने लाहुर जाने कुराको चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा आवास तथा रहनसहनका रूपमा माभीहरूका फुसको छाना भएका साना भुपडीको चित्रण गरिएको छ । यसले उनीहरूको निम्न आर्थिक अवस्थालाई पनि अभिव्यक्त गरेको छ । गाउँका बासिन्दाका घरमा कुनै पाहुना आएमा पिँढीमा गुन्डी बिछ्याएर बस्न दिने, पाका पाहुना आउँदा चिलिम तमाखु भरेर खान दिने ग्रामीण सत्कारको चित्रण पनि यस उपन्यासमा गरिएको छ । यस उपन्यासमा अञ्चलविशेषको लोकसाहित्य, लोकविश्वास, लोकमान्यता, अन्धविश्वास, रूढीवादी मान्यताको यथार्थ वर्णन पाइन्छ । यसबाट पनि अञ्चलविशेषको केही सांस्कृतिक आञ्चलिकतालाई बुझ्न सकिन्छ ।

यस उपन्यासमा सहरका अभिजात वर्गका ठूला महलहरू, उनीहरूको विशेष प्रकारको लवाइखवाइ, विभिन्न प्रकारका आभूषणका कुराहरूले स्थान पाएका छन् । सत्कारका रूपमा पाहुनालाई बैठक कोठामा लगेर चिया तथा रक्सी खुवाउने, ठूलाठूला होटल तथा रेस्टुराँमा आयोजना गरिने भोजभतेर तथा पार्टी, राणाकालीन संस्कृति तथा संस्कार, सहरको विकृति, यौनाचार, भ्रष्टाचार, चलचित्र सुटिङका नाममा हुने यौनशोषण, युवाहरूले युवतीप्रति गर्ने अभद्र व्यवहार जस्ता कुराहरूको चित्रण गरिएको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भएर बग्ने इन्द्रावती नदी किनारका माभी जाति तथा समुदायको स्थानीय संस्कृतिको यथार्थ र जीवन्त प्रस्तुति पाइन्छ । यस उपन्यासमा केही मात्रामा क्षत्री र बाहुन जातिको संस्कृतिको पनि भिनो सङ्केत पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा माभी जाति तथा समुदायका चाडपर्व तथा मेला/जात्रा, खानपान, बसोवास, रहनसहन, घरको अवस्था, संस्कार, वेशभूषा, पहिरन, लोकतत्त्व, दिनचर्या, माभीहरूको सरल स्वभाव, माभी युवाहरूमा आएको विकृति आदि कुराहरूलाई यथार्थ रूपमा उद्घाटन गरिएको छ । अशिक्षित माभीहरूको सोभोपन तथा सहनशीलताको फाइदा उठाई हुने काजीखलकले वर्षौंदेखि शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार गर्दै आएको कुराको वर्णन गरिएको यस उपन्यासमा वर्गीय विभेदयुक्त समाजको सग्लो चित्र उतारिएको छ । यस उपन्यासमा माभी जाति तथा समुदायका प्रमुख चाडपर्व तथा मेला/जात्राका रूपमा माघे सङ्क्रान्तिका दिन दोलाघाटको त्रिवेणीमा लाग्ने त्रिवेणी मेला, शिवरात्रिको दिन महाद्यौथानमा लाग्ने शिवरात्रिको मेला, दशैं पूर्णिमाको दिन लाग्ने ज्याडी देवीथानको जात्रा, पित्र उतार्ने पर्व जस्ता परम्परागत सांस्कृतिक पक्षहरूको वर्णन गरिएको छ । यस उपन्यासमा माभीहरूको घर, घरको वातावरण, खानपान, वेशभूषा, तथा पहिरन, जीवनचर्याको जुन वर्णन गरिएको छ त्यसले उनीहरूको निम्न आर्थिक अवस्था भएको कुराको सङ्केत गर्दछ । माछा मार्नु, डुङ्गा खियाउनु, दुवाली थुन्नु, पशुपालन गर्नु, खोरिया खन्नु, काजीकै कुत, ठेक, अधियाँमा बेठबेगारी गरेर जीवन निर्वाह गर्नु माभीहरूको मुख्य पेसा हो । यस उपन्यासमा माभी समुदायको संस्कारका रूपमा विवाह संस्कार र मृत्युसंस्कारको वर्णन गरिएको छ । माभी समुदायमा प्रायजसो भागी तथा प्रेम विवाह गर्ने परम्परा रहेको छ । माभीको घरपरिवारमा मृत्यु भएका व्यक्तिको आत्माको शान्तिका लागि दशैंको एकादशीका दिन मृतकको घरमा तीन दिनसम्म पित्र उतार्ने पर्वलाई माभीहरूको मृत्यु संस्कारका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा लोकतत्त्वका रूपमा माभी जाति तथा समुदायको परम्परा, अन्धविश्वास, मूल्यमान्यता उखान-टुक्का, लोकसाहित्य, लोकविश्वास आदिको वर्णन चित्रणद्वारा कथाञ्चलको विशिष्टताको उद्घाटन गरेको छ । यसबाट त्यहाँको आञ्चलिक जीवनबोध गर्न सघाउ पुग्दछ ।

पाँचौँ परिच्छेद

रमेश विकलका उपन्यासमा भाषिक आञ्चलिकता

५.१ विषयपरिचय

उपन्यास क्षेत्रमा यथार्थवादी धाराका विशिष्ट प्रतिभा रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकता पनि पाइन्छ। त्यसैले आञ्चलिक उपन्यासको क्षेत्रमा पनि उनका उपन्यासको विशेष महत्त्व रहेको पाइन्छ। कुनै पनि अञ्चलविशेषका विविध विशेषताहरूमध्ये भाषिक विशेषता पनि प्रमुख हो। साहित्य कलात्मक भाषिक अभिव्यक्ति भएकाले उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाले अञ्चलविशेषको विशिष्टतालाई दर्साएको हुन्छ। अञ्चलविशेषका आआफ्नै प्रकारका भाषा, भाषिका, स्थानीय भाषा, कथ्य भाषा, उखान-टुक्का हुन्छन्। यिनले कथाञ्चलका वक्ताको आनीबानी, व्यवहार, स्वभाव, मनोवृत्ति, रुचि तथा कथाञ्चलको लोकसाहित्यलाई अभिव्यक्त गरेका हुन्छन्। भाषिक विशेषताका कारणले एक अञ्चल अर्को अञ्चलभन्दा पृथक् रहने हुँदा यसका माध्यमबाट अञ्चलविशेषका विशिष्टताहरूको प्रकटीकरण हुन्छ।

आञ्चलिक उपन्यासमा कथाञ्चलअनुसार सम्बन्धित अञ्चलविशेषको स्थानीय भाषा तथा कथ्य भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ। यस किसिमको भाषिक प्रयोग पाठकलाई रोमाञ्चित तुल्याउन र फगत मनोरञ्जन दिनका लागि नभई कथावस्तुलाई यथार्थ तथा प्रामाणिक बनाउनको लागि गरिन्छ। अञ्चलविशेषका आआफ्नै प्रकारको भाषिक विशेषता रहने हुनाले यसबाट त्यहाँको समाज, संस्कृति, जाति तथा समुदाय, सभ्यता, शिष्टाचार आदिलाई चिन्न सकिन्छ। त्यसैले आञ्चलिक उपन्यासमा भाषा पनि आञ्चलिक तत्वका रूपमा रहेको हुन्छ। यस्ता उपन्यासमा अञ्चलविशेषको भाषिक अवस्था के-कस्तो रहेको छ ? भन्ने कुराको विश्लेषण गरिन्छ। अञ्चलअन्तर्गत शिष्टाचार, चाडपर्व, संस्कृति, रीतिरिवाज, लोकपरम्परा, किंवदन्ती, वस्तु, स्थान आदिलाई बुझाउने स्थानीय शब्द, स्थानीय भाषा, कथ्य भेद, उखान-टुक्का आदि रहने भएकाले यस्ता भाषिक पक्षको खोजअध्ययन आञ्चलिक उपन्यासमा गरिन्छ। रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिक प्रवृत्तिका रूपमा भाषिक विशेषतालाई पनि उपन्यास विश्लेषणको आधारतत्वका रूपमा लिइएकाले यसमा *सुनौली* र *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासको भाषिक आञ्चलिकताको अध्ययन गरिएको छ।

५.२ सुनौली उपन्यासमा भाषिक आञ्चलिकता

सुनौली उपन्यासमा स्थानीय रङ तथा आञ्चलिकताको संस्पर्श पाइने भएकाले आञ्चलिकताको क्षेत्रमा यसको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस उपन्यासमा मानक, कथ्य तथा स्थानीय भाषा, अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा प्रायः पात्रले मानक नेपाली भाषाको प्रयोग गरे पनि आञ्चलिक पात्रानुरूपको स्थानीय तथा कथ्य भाषाको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । यसमा उपन्यासकारले कुनै घटना, पात्र, पर्यावरण आदिको चित्रण/वर्णन गर्दा स्थानीय भाषा र कथ्य भाषाभन्दा विचलनयुक्त भाषा तथा केही मानकयुक्त भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । पात्रहरूले प्रयोग गर्ने संवादमा भने उपन्यासकारले अञ्चलविशेषको स्थानीय भाषा, व्यक्तिबोली, उखान-टुक्का, थेंगो, अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषा आदिको प्रयोग गरेको पाइन्छ । कथाञ्चलको विशिष्टता जनाउने स्थान, वस्तु, संस्कृति आदिलाई बुझाउने शब्द वा पदावली, लोकप्रचलित भनाइ लोकगीत आदि स्थानीय भाषामा प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसैले उपन्यासमा मानक नेपाली भाषाको प्रयोग बढी भए तापनि अञ्चलविशेषका पात्रको मनोदशा, अञ्चलको वस्तुस्थिति, जीवनचर्या, प्रकृति, भूगोल देखाउन उपन्यासको भाषा सक्षम रहेको छ ।

सुनौली उपन्यास काठमाडौँ सहरको कथाअञ्चलमा बढी केन्द्रित भएको हुनाले यसमा शिक्षित, सहरिया, अभिजात वर्गका पात्रले प्रयोग पात्रहरूले संवादमा अङ्ग्रेजी कोडमिश्रित मानक नेपाली भाषाको प्रयोग, केही युवा पुस्ताका वर्गले प्रयोग गरेको संवादमा अङ्ग्रेजी कोडमिश्रण भएको भाषा, पसले बूढा तथा ज्यापूले प्रयोग गरेको संवादमा नेवारी भाषाको प्रभाव पाइन्छ । उपन्यास केही मात्रामा ग्रामीण पहाडी कथाअञ्चलमा केन्द्रित भएकाले गोरे बमजन र कृष्णले प्रयोग गरेको संवादमा लोकप्रचलित कथ्य शब्द, स्थानीय कथ्य शब्द तथा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसमा प्रयोग गरिएका केही संवादको नमुना तल प्रस्तुत गरिएको छ :

उद्योगपति प्रेम साहेबले प्रयोग गरेका संवाद :

लौ यस सिनेमामा म पनि आफ्नो धन लगाउँछु । आई इन्भेस्ट माइ प्रपर्टी इन दिस् मुभमेण्ट । (पृ. २४३)

कनक प्लीज ! मसँग एक राउण्ड डान्स गर ! (पृ. २३९)

अमरलोकको अर्को फिल्म प्रोडक्सनका लागि म फिनैन्सर बन्छु । (पृ. २८९)

बेस्ट अफ सक्सेस । ... बेस्ट अफ लक ! (पृ. २८९)

एकजना विशिष्ट सरकारी अधिकारीले प्रयोग गरेको संवाद :

हलो प्रेम साहेब ! हाऊ डु यु डु ? तपाईंको कारोबार कस्तो चल्यै छ ? (पृ. २३६)

एकजना राजनीतिक महिलाले प्रयोग गरेको संवाद :

तपाईंको याक्टिन् राम्रो छ । धेरै राम्रो छ, मैले नाचघरमा हेरेँ । (पृ. २३६)

अटो ग्राफ प्लीज ! कङ्ग्रेच्यूलेशन फर योर सक्सेस । (पृ. २७८)

पसले बूढाले प्रयोग गरेको संवाद :

त्यो नानी त राम्री पनि छ, लछिन् पनि छ । त्यो नानी हाम्रो टोलमा आएदेखि मेरो होत्याल पनि चल्ल ठालेछन् । (पृ. ८६)

ज्यापुनीले प्रयोग गरेको संवाद :

तपाईं हाम्रो घरमा छ । हिजो राति कुनबेला आएर तपाईं यहाँ लडेछ । ... आज बिहान हाम्ले देख्यो । ... तपाईं मूर्छा परेको थियो ... तपाईं सञ्चो भएन ? तपाईं बच्चा पाउने छ क्यारे ! तपाईं धेरै धेरै निर्धो छ । हाम्रो जहान काममा गएको छ । ... तपाईं उठ्यो भने भात पकाएर दिनु भनेर गयो । ... तपाईं भोक लाग्छ ? (पृ. ३६७)

ज्यापूले प्रयोग गरेको संवाद :

अनि हाम्रो टोलमा एउटा ढोमा छ, उसले बच्चा पाउन दिन्छ । ... उसले धेरीनी आइमाईलाई राम्रोसँग बच्चा पाउन दियो । ... अस्पतालमा त त्यो नर्स र दाङ्दर सारो नजाति छ –जमराज जस्तो । ... तपाईं मन्यो, उनीहरू दया गर्दैन । (पृ. ३६९)

कृष्णले प्रयोग गरेको संवाद :

तर तैले मलाई कति ज्वाइस थाहा छ ? त्यस दिन सिनीमा हलाँ तैले मलाई नचिने जस्तो गर्दा त भन्नु असाध्यै रुन मन लाग्यो । (पृ. ३३६)

मलाई तेरो असंखे माया लाग्छ ।... हेर परारै एकपल्ट शिवरात्रिमा पस्पति घुम्न जादाँ तैलै मदिस्यां पसलाँ एउटा कानपासा देखेर किन्ने रहर गरेकी थिइस् सम्भेकी छेस् ? (प.३३८)

सहराँ कामको के खाँचो हुन्थ्यो काका । (पृ. १८)

लोठका बिटा त हाम्रो यहाँ मकैका खोस्टाका बिटा मिल्किए भैं नहो ! (पृ.१९)

गोरे बमजनले प्रयोग गरेको संवाद :

ए ! यो त चिन्नै पो नसकिने भएछ ! कैले आइस् बा सहरबाट ? निकानन्दै छस् ? (पृ. १४)

बरा किस्ने कत्ना वर्षपछि आफ्ना थलाँ फर्केको ! ...सात सालाँ नेपालमा हुण्डरी मच्चियो । त्यसै साल होइन त ? (पृ. १५)

के छ त बा, सहर हुँदोको हालचाल ? (पृ.१६)

अँ, नानी तँसँग साँच्चै एउटा कुरो ! यो सुनौलीलाई त्यता हुँदो कतै दरबारसरबाराँ हालिदिन मिल्दैन ? (पृ.१९)

सुनौलीले प्रयोग गरेको संवाद :

बा बेसी गा'का आ'का छैनन् । (पृ. ३०)

लाहुरेले प्रयोग गरेको संवाद :

म पनि वहाँ देशमा टाटा कम्पनीमा नोकरी गर्छु । ग्यार बर्ष भयो छोडेको । एकपटक बाबु आमालाई भेटघाट गरम भन्ना वास्ती ग्यार दिनको छुट्टी छ । (पृ. ६४)

भाषिकाको प्रयोग :

“आज फेवातालमा डुंगा खिच्छन् अरे । क्यारी अर्दाहोलान् नि त्यो ? डुङ्गामा क्या'रि खिच्दा हुन् नि सिनिमा ?”

“के हुन्थ्यो ? म त सिनिमा खिच्ने सिनिमा खिच्ने भन्थे, के के न अर्छन्, कसरी अर्छन् भन्ठानिरा' की त के अर्दा रछन् र ? रङ्गीचङ्गी लुगा लाका मान्छे हुँदा रान् । (पृ.२४८)

गाली जनाउने वाक्यको प्रयोग :

यो बूढालाई काल पनि आउँदैन । (पृ. २३)

किन आ, भर्सेला परोस्... किन आउँदैनथे ती नखरमाउला छँडुल्लीहरू । (पृ. ५५)

माथिका साक्ष्यहरू हेर्दा *सुनौली* उपन्यासमा पात्रको स्तरानुरूपको भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयोग गरिएका स्थानीय कथ्य शब्द, कथ्य भाषा तथा अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषा प्रयोगले उपन्यासको अञ्चलविशेषको भाषिक वातावरणलाई जीवन्त बनाएको छ । काठमाडौँमा पढेलेखेका शिक्षित मानिसहरूको बसोवास बढी मात्रामा हुने भएकाले उपन्यासमा त्यहीअनुरूपको भाषाको प्रयोग भएको छ । काठमाडौँका युवावर्ग तथा शिक्षितले बोल्ने भाषामा अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित शब्द र भाषाको प्रयोग तथा नेवार पात्रले बोल्ने भाषामा नेवारी भाषा/शब्द मिश्रित भाषिक प्रयोग तथा इन्द्रावती नदी किनारका बासिन्दाका स्थानीय कथ्य शब्द तथा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोगले उपन्यासमा समाज चित्रणमा स्वाभाविकता आएको देखिन्छ । यसबाट उपन्यासमा सहरी र ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलको समाजभाषिक स्थितिलाई बुझ्न सकिन्छ । उपन्यासमा मानक नेपाली भाषाको प्रयोग बढी भए पनि संवादमा ठाउँ-ठाउँमा प्रयोग भएको स्थानीय भाषा र अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषाले उपन्यासमा भाषिक आञ्चलिकतालाई प्रस्तुत गर्न खोजेको पाइन्छ ।

यसैगरी अञ्चलविशेषका भाषिक विशेषताहरूलाई प्रकट गर्नका लागि ठाउँठाउँमा उखान-टुक्का, लोकप्रचलित भनाइको प्रयोग *सुनौली* उपन्यासमा गरिएको छ । यसमा प्रयोग भएका उखान-टुक्का, लोकप्रचलित भनाइका केही उदाहरण यस्ता छन् :

रूप र जवानीको घमण्ड भएकी आइमाइलाई हात लिन बुद्धि र कोशल प्रयोग गर्नु पर्छ । (पृ. २६३)

काम छन्जेल भाँडो काम सकियो ठाँडो ! (पृ. ३२३)

पाकै मान्छेको बुद्धि र माया पनि पाको हुन्छ । (पृ. ३४४)

बुद्धो मान्छेलाई त्यान्द्रोको भर । (पृ. ३३४)

बाह्र बर्खमा खोलो पनि फर्कन्छ । (पृ. १५)

न लाउनको ढङ्ग न बोल्नाको सौर । (पृ. २५)

लगौटी बेचर पनि ठाउँमा बस्नु । (पृ. २२)

कि हिमाल कि तिमाल । (पृ. ३६)

मलको डोको घोप्ट्याउन त ठाउँ हेरेर घोप्ट्याउनु पर्छ । (पृ. ४६)

मर्दको छोराले जमान गरेपछि फरक पर्दैन । (पृ. ६०)

मोही माग्न आउने, ढुङ्ग्रो लुकाइ राखेर पनि त भएन (पृ. ७४)

ठूलाको सङ्गत बडो रूखको छहारी । (पृ. ११६)

सुनौली उपन्यासमा प्रयोग गरिएका उखान-टुक्काले भाषालाई विशिष्ट र जीवन्त बनाउने काम गरेको छ । साथै यसले कथाञ्चलको लोकसाहित्यलाई पनि प्रस्तुत गरेको छ । यसमा प्रयोग भएको उखान-टुक्का पात्रका मनस्थिति, सोचाइ, विशिष्ट वातावरण, रहनसहन, आर्थिक अवस्था तथा मनोरञ्जनपूर्ण परिवेश देखाउन सफल बनेको देखिन्छ । अतः उखान-टुक्काको प्रयोगले यस उपन्यासमा आञ्चलिक भाषिक विशेषतालाई उजागर गर्न सघाएको देखिन्छ ।

सुनौली उपन्यासमा प्रयोग गरिएका कमिज, पाइजामा, सकुल, पिंठी, गुन्डी, पँधेरा, ढाकर, पत्कर, बेसी थाक्रो, मोहियानी, बकैनाको रूख, राढी, गोरेटो, छेलो, कछाड, भोटो, चौतारो, उकालो, ओरालो, भञ्ज्याड, छेडो, फाँट, छाप्रो, कँड्कुरो, कानपासा, गोरेटो, बगर जस्ता शब्दहरूले ग्रामीण पहाडी अञ्चलको विशिष्टता झल्काएका छन् । *सुनौली* उपन्यासमा अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दहरूको पनि यथेष्ट प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसमा प्रयोग गरिएका अङ्ग्रेजी कोडमिश्रित बाइस्कोपी, फ्री स्टाइल, थर्ड क्लास, सन्फोराइज्ड, मोटर स्टार्ट, स्टेज, रिहर्सल, एक्टिड, प्रोडक्सन, ल्याण्डस्केप, एक्स्ट्रा गर्ल, आर्टिस्ट, आइडियालजी, ड्रामा सो, एक्सेलेण्ट पोज, कार, रायल काफे, रोड, कार्पेट, बेड सुईच, लाइट अन, एयरपोर्ट जस्ता शब्दहरूले सहरिया कथाञ्चलको छनक दिएका छन् ।

सुनौली उपन्यासमा हाम्ले, धेरीनी, दाडदर, जमराज, मैना, त्याक्सी, क्यारी आर्दा होलान्, अर्दन, सिनीमा हलाँ, मदिस्या, रे'छ, पसलाँ, रानाजी, निकान्दै, बर्ख, जे भा'नि, सहराँ, गा'का, आ'का, बगली जस्ता स्थानीय कथ्य शब्द तथा भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त यस्ता कथ्य शब्द तथा भाषाको प्रयोगले स्थानीयतालाई थप गाढा रङ

दिन सकेको देखिन्छ । “आख्यान चेतना प्रबल भएका विकलको प्रस्तुत कृतिमा महाकाव्यिक गरिमाको भाषिक कला आर्जन गर्नेतिर ध्यान जान सकेको छैन । सरल वाक्यावली, स्वाभावोक्ति कथन शिल्प, कल्पनात्मक संवेगको हैसियत उपन्यासले राम्रै प्राप्त गरेको छ” (सुवेदी, २०६७ :२२६) । यसमा प्रयोग गरिएको स्थानीय कथ्य भाषाले पाठकलाई रोमाञ्चित तुल्याउनुभन्दा पनि कथावस्तुलाई प्रामाणिक, स्वाभाविक र यथार्थ बनाउन सघाएको देखिन्छ । यस प्रकारको प्रयोगले कथाञ्चलको भाषिक विशिष्टताकै पक्षपोषण गरेको छ ।

५.३ अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा भाषिक आञ्चलिकता

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यास माभी समुदायको लोकजीवनको कथाञ्चलसँग सम्बन्धित भए पनि यसमा माभी समुदायमा बोलिने भाषाको न्यून प्रयोग भएको देखिन्छ । उपन्यासमा कतिपय ठाउँमा माभी समुदायको स्थानीय भाषा तथा कथ्य भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा पात्रहरूको संवादमा माभी भाषाकै प्रयोग नगरिए पनि स्थानीय भाषा तथा कथ्य भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलको स्थानीय भाषा तथा कथ्य भाषाको तुलनामा मानक नेपाली भाषाको बढी मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । यसमा कतिपय ठाउँमा विचलनयुक्त मानक भाषा, आलङ्कारिक भाषा तथा बिम्ब र प्रतीकको पनि प्रयोग गरिएको छ । यो उपन्यास भाषाका माध्यमले अञ्चलविशेषकका आञ्चलिक विशेषताहरूलाई समेट्न सफल रहेको छ ।

आञ्चलिक उपन्यास भएकाले यसमा स्थानीयताको स्पन्दनका लागि अञ्चलविशेषका केही स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा आञ्चलिकताको प्रामाणिकता, स्वभाविकता र यथार्थबोधका लागि स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली भाषाका प्रचलित शब्दहरूको प्रयोग उपन्यासमा बढी भए पनि पात्रहरूको संवादका क्रममा कतिपय ठाउँमा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोगावस्था निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

गुन्टेले प्रयोग गरेको केही संवाद :

- बा त सखारै उठेर बैँसीतिर भरिसके । (पृ.९)

गुन्टेकी आमाले प्रयोग गरेको संवाद :

- म आएर आगो सल्काइछुँ त बाजे ? त्यसो भा'त तपाईंले भात पनि खानुभा' छैन होला । म भट्टै एक गाग्रो भरेर उमालिदिन्छु त ... । (पृ.९)

भूमा माझीले प्रयोग गरेको केही संवाद :

- भैगो बुहारी ! म ठूला घरैतिर खा'लाँ, एक गाँस दिइहाल्न । लालगोडी आई भने सुँगुर, कुखुरा सबै भोकै छन् अरे भनिदिएस् ... आफू तुल्याईबनाई खानू रे भन्नु । (पृ.९)
- त मालिकबाट कुन जग्गामा हवेली बनाउने निक्यौल भा'छ त ? (पृ.९८)
- ख्वामित ! मैले त बुताले भ्याएसम्म सम्झाउन खोजेको हुँ, तर ... । (पृ.११०)

लालगोडीले प्रयोग गरेको केही संवाद :

- जूँ अब त ! ... दिन अब ढल्दोतिर छ । (पृ.६४)
- ठूला मान्छे भएर गोठालाको जस्तो ठट्टा गर्न स्वाउँछ काजीलाई ? ठट्टा-ठट्टामा अर्काको ज्यानमाथि ठट्टा ...यस्ता ठट्टा आफ्नै सहरे आइमाईसँग गर्नु नि । (पृ.३९)

बूढा काजीले प्रयोग गरेको केही संवाद :

- मैले त मेरो ज्यूँताभर तिमीहरूलाई जानाजान कनै पीरपिराउ दिएभैं लाग्दैन तर मेरो शेखापछि ... । (पृ.१७)
- हेर् हरे ! मान्छेले ज्यादा जिद्दी गर्नु हुन्न ! जिद्दीको फल राम्रो हुन्न । (पृ.४९)
- के तेरा केटाहरू काभ्रे पाटामा हबेली बनाउने कुराको विरोध गर्न कस्सिएका हुन रे ! के यो कुरा साँचो हो भूमा ? (पृ.११०)

हीरे माझीले प्रयोग गरेको संवाद :

- किन ? ... जब ऐनमा खारिद भयो भने हामीले खारिद किन गर्न नसक्नु ? (पृ.२०)

तुले माझीले प्रयोग गरेको संवाद :

- मैले सुँगुर थुन्या' छैनँ । यिनलाई खोराँ थुनेर आम्ला, साँभ परेपछि पखाहुँदो हराउलान् फेरि ! (पृ. २१)
- किन हाम्लाई बोला' का ? (पृ. २१)

भीमे माझीले प्रयोग गरेको संवाद :

- हामीले कसैका निमक सितैँ खा'का छैनौँ, आफ्ना दसनङ्गी खियाएर पाखुरी बजारेर खा'का छौँ । कसैका धर्तीमा बसेका छैनौँ, आफ्ना बुताले खोरिया खनेर मल्याएको जिमीमा बस्छौँ । (पृ. २२)

साना काजीले प्रयोग गरेको संवाद :

- हुँ ! हेरौला यी सुँगुरका सन्तानको ताईँ पनि । (पृ. २४)
- ओ ! त्यो काठो । (पृ. २५)
- त्यो चोथाले केटी कसकी छोरी हो बुदुने ? (पृ. ४०)
- के हो मिजार ! के को कुमेटी हुँदैछ ? (पृ. ५०)
- बुवाले के मर्जिभा ? (पृ. ११५)
- कुरा स्पष्ट छ, हजुरले यिनको बिचल्ली देखेर यिनलाई मास्टर गराएर आश्रय बक्स्यो तर यिनी हाम्रो दयाको अनुचित फाइदा उठाएर गाउँमा राजनीति गर्न खोज्दैछन् ? (पृ. १५७)

सोभितेले प्रयोग गरेको संवाद :

- मामा ! तिमरू लटमुखा छौ । ...यी ठूलाठालु मालिकहरूले हामीलाई कसरी लोलोपोतो देखाएर थाडनामा सुताएका छन् यो कुरो तिमरू बुझ्दैनौ । खालि उनरूका चोचोमा मोचो मिलाएर उनरूका पैताला चाट्छौ । (पृ. १०२)
- गएपल्ट साना काजीका पाहुना -ठूलाबडा सहरे आ'को बेलाँ तिम्ले-हाम्ले पर्तच्छे भोगेका कुरा होइनन् यी ? (पृ. १०३)
- मामा ! ... के यो राजा नभा' मुलक हो र हाताँ बन्दुक छ भन्दैमा मान्छेका ज्यान लिएर हिँड्न् ? (पृ. ११२)

बिर्खे माझीले प्रयोग गरेको संवाद :

- यस साल मरी-मरी मिहिनेत गरम्ला, अर्का साल ह्वात्त आएर खात्तै पारेर खोलो हिँड्न के बेर ? 'दैवा' बात कर्मा' बात कसले भन्न सक्छ ? (पृ.१०४)

माथिका प्रायःजसो पात्रले प्रयोग गरेका संवादहरूमा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । उपन्यासका विभिन्न पात्रहरूले प्रयोग गरेका संवादले ग्रामीण पहाडी अञ्चलविशेषको स्थानीयतालाई झल्काएको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त अञ्चलविशेषको स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोगले उपन्यासको आञ्चलिकतालाई सशक्त र सजीव बनाएको पाइन्छ । *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा अञ्चलविशेषका पात्रअनुरूप संवाद योजना रहेको देखिन्छ । “यस उपन्यासमा पात्रहरूले बोल्ने भाषा उनीहरूको स्तरअनुरूपको छ र कतिपय माझी भाषाका शब्दहरूको प्रयोग पनि छ । यस्तो भाषिक प्रयोगले उपन्यासलाई आञ्चलिक बनाएको छ” (श्रमिक, २०६७, पृ. ३३०) । उपन्यासमा प्रयोग गरिएका संवादहरूले इन्द्रावती नदी किनारको समाज र त्यहाँका वर्गीय विषमतालाई झल्काएको छ । माझी पात्रले माझीसँग गरेको संवाद, काजी खलकले माझीहरूसँग गरेको संवाद र माझीहरूले काजी खलकसँग प्रयोग गरेको संवादमा वर्गीय विषमता देख्न सकिन्छ । उच्चवर्गका काजीले माझीहरू निम्नवर्गका भएका कारण उनीहरूसँग बोल्दा निम्नस्तरको अनादरार्थी भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ भने निम्नवर्गका माझीहरूले उच्चवर्गका काजीहरूसँग उच्च आदरसहितको भाषा प्रयोग गरेको देखिन्छ । त्यसैले उपन्यासमा पात्रको वर्ग र स्तरअनुरूपको भाषाको प्रयोग पाइन्छ । पात्रहरूको संवादबाट पात्रहरूको स्वभाव, आनीबानी, रुचि, मनोभाव तथा मनोवृत्तिलाई बुझ्न सकिन्छ । साना काजीले प्रयोग गरेको संवादमा माझीहरूप्रति गरिने शोषण तथा हेपाहा प्रवृत्ति पाइन्छ । बिर्खे माझीले प्रयोग गरेको संवादले इन्द्रावती नदी किनारको बगर, माझीहरूको निम्न आर्थिक स्थिति र इन्द्रावती नदीले भविष्यमा निम्त्याउने सक्ने बाढीको सङ्केत गरेको छ । सोभिते, लालगेडी, भीमेले प्रयोग गरेको संवादमा उच्चवर्गका काजी खलकप्रति माझीहरूमा बढ्दै गएको प्रतिरोध चेतनाको आभास पाइन्छ । यसरी नै उपन्यासमा आएका अन्य पात्रहरूको मनोभाव, प्रवृत्ति, बानीबेहोरालाई भाषाले अभिव्यक्त गरेको हुनाले उपन्यासमा भाषाका माध्यमबाट आञ्चलिक जनजीवनको यथार्थलाई बुझ्न सकिन्छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गरेको संवादका अतिरिक्त समाख्याताले गरेको वर्णनमा पनि स्थानीय कथ्य भाषाका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसमा प्रयोग गरिएका परधान (प्रधान), औसरा (अवसरमा), सतुर (सत्रु), कमेटी (मिटिङ), भा'त (भए त), भा' छैन (भएको छैन) खा'लाँ (खाउँला), जूँ (जाऊँ), विरोधाँ (विरोधमा), माड्साप (मास्टरसाप), खारिद (खारिज), माथ्ला (माथिल्लो), खोराँ (खोरमा), आम्ला (आउँला), गाम (गाउँ), जिमीमा (जमिनमा), निमक (नुन), दमडी (रूपैयाँ), बर्ख (बर्ष), गाँ (गाउँ), भन्धू (भनिदिऊँ), द्यौता (देवता), द्या (दिएको) स्यावा (सेवा) सखारै (बिहानै), सूर्जे (सूर्य), मुख्वाँ (मुखमा), हाम्लाई (हामीलाई), तिमरू (तिमीहरू), जिउताभर (जीन्दगीभर) जस्ता स्थानीय कथ्य शब्दहरूले कथाञ्चलको भाषिक आञ्चलिकतालाई सशक्त बनाएको पाइन्छ । यो उपन्यास ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलमा केन्द्रित भएकाले यसमा पहाडी अञ्चलको जीवन्त प्रस्तुतिका लागि ग्रामीण बासिन्दाले प्रयोग गर्ने काठो, बाँदर, गुहे कीरा, राँड, चोथाले, पापिनी, पातकी, छँडुल्नी, भाँड, बजिए, सुँगुर, चोर जस्ता गालीका शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस्ता गालीका शब्द प्रयोगले उपन्यासमा कथाञ्चलको समाजभाषिक स्थितिलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसमा इन्द्रावती नदी किनारका ग्रामीण पहाडी माभीहरूको जनजीवनलाई जनाउनको लागि भञ्ज्याङ्, बैँसी, गोरेटो, उकालो, ओरालो, पँधरो, भिँगटीको छानो, दमै, घाट, डुङ्गा, दुवाली, पेरुङ्गो, जाल, बल्छी, सिक, पौडी सुर्तीको बासा, गल्छेडो, बर्को, गुन्द्री, डोका, गाग्री, तिमिलाका हाँगो, कमोत, कुत, पुवाँलाको हाँगो, हग्न कुटमिराको भारी आदि शब्दहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस्ता शब्दहरूको प्रयोगले पनि उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका माभीगाउँको जनजीवन तथा समुदायको आञ्चलिक परिवेशको निर्माण भएको देखिन्छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा सिन्धुपाल्चोकको स्थानीय अञ्चललाई जनाउने बाहुन गाउँ, बाउनेपाटी, जोगीटार, माभी दनुवारगाउँ, बोडगाउँ, आँपचौर, भिउँटार, सिपाघाट ठाउँ र स्थानविशेषको नामले पनि भाषामा आञ्चलिक परिवेश सिर्जना गर्नमा मद्दत पुऱ्याएको देखिन्छ । यसमा सोभिते, भीमे, जैमाने, लालगेडी, नाराने, खिरौनी, मिजारे माभी, मिलौँती, पंचुली, बुदुने माभी, शुके, घटवारे, दीपाले माभी, लालवीरे माभी, विर्कुशे माभी, तुले माभी, छिचरो माभी, बिर्खे बूढा, हीरे माभी, महिपते माभी, भीरू माभी, बिर्खे माभी, रिट्ठे माभी, नाराने माभी, सरने माभी, कुट्मिरे माभी, राफे माभी, गम्भीरे

माझी, सिरमाने माझी, जैबिरे, गजुरे माझी, भोटे माझी, भूते माझी, बिरमाने, साइंला माझी, चाउरे माझी, दीर्घ काका, सर्किनी माझी, परिमले, सकुने, चौपुरे, बोटे, काले माझी जस्ता पात्रविशेषका नामले माझी समुदायको आञ्चलिक परिवेशलाई बुझाउँछन् । यसरी कथाञ्चलको विशिष्टताका लागि स्थान, वस्तु, संस्कृति, भूगोल आदिलाई बुझाउने शब्द वा पदावली, स्थानीय कथ्य भाषा/कथ्य भेदयुक्त भाषाबाहेक स्थानीय उखान-टुक्का तथा लोकगीतको पनि प्रयोग गरिएको छ । स्थानीय लोकगीतका रूपमा पित्र उतार्ने पर्वमा माझी समुदायले गाउने लोकगीतलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसले माझी समुदायको संस्कृति पनि झल्काएको छ । विभिन्न स्थानीय कथ्य भाषाका शब्दहरू, उखान-टुक्का तथा लोकगीत प्रयोग गरिएको भए पनि उपन्यासको भाषा सरल, सरस र आकर्षक एवम् प्रभावकारी रहेको छ । साथै “यहाँ बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार विधान प्रभावकारी रूपमा विन्यस्त भएको पाइन्छ” (चैतन्य, २०६७, पृ. २३१) । विभिन्न प्रकारका सामाजिक बिम्ब, प्रतीक तथा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा अतिशयोक्ति, स्मरण जस्ता अलङ्कार तथा विभिन्न उखान-टुक्काको प्रयोगले उपन्यासको भाषा आलङ्कारिक, विचलनयुक्त, कलात्मक तथा काव्यात्मक बनेको छ । “कवितात्मक अनुभूतिले मुछिएका त्यस्ता कतिपय पङ्क्तिहरूमा भाषिक विचलन र विशिष्ट पदक्रमको पद्धतिसमेत छ । उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिक शैली निकै परिमार्जित र प्राञ्जल त छँदै छ, त्यसमाथि पात्रका बीचको पारस्परिक संवादमा स्थानीय भाषिकाका शब्द र चलनचल्तीका नेपाली उखान-टुक्काको प्रयोगबाट पनि उपन्यासमा विशेष आकर्षण थपिएको छ” (पौडेल, २०६७, पृ. २३८) । यस उपन्यासमा आञ्चलिकताको प्रकटीकरण गर्नका लागि विविध प्रकारका स्थानीय लोकप्रचलित भनाइ तथा उखान-टुक्काको प्रयोग गरिएको छ । केही उदाहरणहरू निम्नानुसार छन् :

- बूढा जैशीले गोरू बेचेर पाखी किने । (पृ. २०)
- जसका जिमीमा बसिया छ उसका निमक खाइया छ । (पृ. २२)
- बाबुभन्दा छोरो जान्ने, खुकुरीभन्दा कर्द हान्ने । (पृ. २३)
- सातुमाथिको खुदो । (पृ. ३३)
- सैन पल्टेको घाउको पाप्रो कोट्ट्याउनु । (पृ. ३३)

- स्वास्नीमान्छेको बुद्धि आखिर मनको कुन तहमा हुन्छ कसैले बुझ्न सक्दैन ।
(पृ. ३४)
- मेरूदण्ड भाँच्चिएका गुहे कीरा । (पृ. ३९)
- पत्करले डँढेलोसँग खेल्न खोज्दा खरानी मात्र बाँकी रहन्छ । (पृ. ५१)
- माभीको जन्म खोलाको छेउमा माभीको मृत्यु ढुङ्गाको लेउमा । (पृ. ६३)
- ठूला मानिससँग टेक गरिस् भने त्यसको फल मिठो हुन्छ । (पृ. ८१)
- गुरूजीका तुम्बा भरे आफ्ना जहान भोकै मरे । (पृ. १०३)
- सूर्जेका मुखौँ थुक्न खोजे आफ्नै मुखभरि थुक पर्छन् । (पृ. १०८)
- बगरेका सामु खसी नकाट भनेर हात जादा उसले खसी काट्न छोड्ला ।
(पृ. १०३)
- रौँ पनि भार्न नसक्नु । (पृ. ८६)
- व्यथा आँखामा उत्रनु । (पृ. १९)
- बादल मडारिनु । (पृ. १७)
- सौतेनी आमाको छायाँ पर्नु । (पृ. ३)
- सेखी भार्नु । (पृ. १४७)
- स्वाद पाउनु । (पृ. १८४)
- हनुमानका पुच्छरमा आगो लगाउनु । (पृ. १५०)

अविरल बग्दछ इन्द्रवती उपन्यासमा लोकजीवन र स्थानीय जीवन दुबैबाट उखान-टुक्काहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । यी उखान-टुक्काहरूले उपन्यासमा स्थानीय समाज, वर्गीय विषमता, माभीहरूको जनजीवन तथा लोकसाहित्यलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यस्ता उखान-टुक्काले स्थानीय जनजीवनमा प्रचलित भाषिक प्रभावको चित्रण गर्दै अञ्चलविशेषको भाषाको जानकारी पनि दिएको पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त उखान-टुक्काका माध्यमबाट भाषिक आञ्चलिकतालाई प्रस्तुत गर्न उपन्यासकार सक्षम रहेको पाइन्छ ।

भाषालाई प्रस्तुत गर्ने आआफ्नै प्रकारका शैलीहरू हुन्छन् । *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा वर्णनात्मक शैलीको बढी प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसमा भूगोल, प्रकृति घटना, स्थान, पात्र, इतिहास, मनोवृत्ति, राजनीति, संस्कृति आदिको जानकारी दिने क्रममा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ भने भूगोल तथा प्रकृतिको चिनारीका क्रममा कतिपय ठाउँमा चित्रात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । वर्णनात्मक र चित्रात्मक शैलीले सिन्धुपाल्चोकमा बग्ने इन्द्रावती नदी किनारको भूगोल, प्रकृति, वर्गीय समाज, माझीको सोभोपन, माझी समुदायको संस्कृति, मनोवृत्ति आदिको यथार्थ चित्रण गरेको छ । यसमा पूर्वदीप्ति शैलीको पनि प्रयोग गरिएको छ । यसमा पात्रको स्तरानुरूप संवादको प्रयोग गरिएको छ । यसले विवेच्य उपन्यासलाई स्थानीय कथ्य भाषा तथा भाषिक विचित्रता बुझ्न सहयोग गरेको छ । संवादमा प्रयोग गरिएका स्थानीय शब्दले भाषिक आञ्चलिकतालाई प्रकटीकरण गर्न सहज बनाएको पाइन्छ । त्यस्तै संवादमा प्रयोग गरिएका उखान-टुक्काले संवादको भाषालाई स्वाभाविक र कलात्मक बनाएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा भूमा माझीले आफ्नो युवावस्था र प्रेमप्रसङ्ग सम्झँदा, काजीले हरिकृष्ण सन्यासीलाई मारेको प्रसङ्ग, माझी गाउँमा बूढा काजीले विद्यालय खोलेको प्रसङ्ग, गिरी मास्टरको माझी गाउँमा आउनुपूर्वको अवस्था, देवु पनेरू पढ्नका लागि काठमाडौँ आएको प्रसङ्ग, खिनौरीको बाल्यकाल, उसको बुबाले अर्की श्रीमती ल्याउँदाको प्रसङ्ग, काजीखलको वंशावली प्रस्तुत गर्दा र सोभितेको बाल्यकालको वर्णन गर्दा पूर्वदीप्ति शैलीको पनि प्रयोग गरिएको छ । पूर्वदीप्ति शैलीले यस उपन्यासमा केही मात्रमा स्थानीय राजनीति र इतिहासको चिनारी दिन सघाएको छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाले यसलाई आञ्चलिक उपन्यास बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त अञ्चलविशेषको भाषिक प्रयोगले आञ्चलिक परिवेश, समाज, भूगोल, जनजीवन, संस्कृतिलाई सशक्त बनाएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषाले स्थानीयताको बोध गराउनुका साथै इन्द्रावती नदी किनार आसपासका ग्रामीण पहाडी अञ्चलको आञ्चलिक विशिष्टतालाई उजागर गरेको छ ।

५.४ निष्कर्ष

सुनौली उपन्यासमा अञ्चलविशेषको स्थानीय भाषाको प्रस्तुति थोरै मात्रामा गरिएको छ । यसमा स्थानीय भाषाको भन्दा मानक नेपाली भाषाको प्रयोग बढी मात्रामा गरिएको पाइन्छ । केही मात्रामा ग्रामीण पहाडी अञ्चल र केही मात्रामा काठमाडौँको सहरी अञ्चलसँग सम्बन्धित रहेकाले यस उपन्यासमा केही स्थानीय कथ्य भाषा, स्थानीय शब्द, अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषा तथा अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । ग्रामीण पहाडी अञ्चलको स्थानीय भाषिक आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गर्नका लागि यसमा ग्रामीण पात्रले प्रयोग गरेका संवादमा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रस्तुति पाइन्छ । सहरी अञ्चलविशेषको भाषिक आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गर्नका लागि यसमा सहरिया पात्रले प्रयोग गरेको संवादमा अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भएको भाषा तथा अङ्ग्रेजी शब्दको प्रस्तुति पाइन्छ । यसले उपन्यासमा समाजभाषिक स्थितिलाई उद्घाटित गरेको छ । यस उपन्यासमा प्रयुक्त लोकप्रचलित कथ्य शब्द तथा उखान-टुक्काले कथाञ्चलको लोकसाहित्यलाई झल्काउनुका साथै अञ्चलविशेषको विशिष्ट भाषिक विशेषतालाई प्रस्तुत गरेको छ । यस उपन्यासमा वर्णनात्मक शैलीमा पात्र, घटना, परिवेश र संस्कृतिको यथार्थपरक वर्णन गरिएको छ भने चित्रात्मक शैलीमा स्थानीय भूगोल तथा प्रकृतिको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । साथै यस उपन्यासमा केही मात्रामा पूर्वदीप्ति शैलीको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यास सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भएर बहने इन्द्रावती नदी छेउछाउमा बसोवास गर्दै आएका माभी जाति र समुदायमा आधारित भए पनि यस उपन्यासमा केही मात्रामा मात्र माभी भाषा तथा स्थानीय कथ्य भाषाको प्रस्तुति पाइन्छ । यसमा माभी भाषा तथा स्थानीय भाषाभन्दा मानक नेपाली भाषाको प्रयोग बढी मात्रामा पाइन्छ । यस उपन्यासमा माभी समुदायका पात्रहरूले एकआपसमा प्रयोग गरेका संवादमा केही मात्रामा माभी भाषाको प्रयोग तथा केही मात्रामा कथ्य भाषा तथा स्थानीय शब्दको प्रयोग पाइन्छ । यस उपन्यासमा त्रिलोचन काजीले प्रयोग गरेको संवादमा माभी समुदायलाई हेप्दै गालीका शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा चित्रण गरिएका पात्रहरूको नामकरण तथा भूगोल, प्रकृति तथा स्थानविशेषको नामकरणले भाषिक आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गरेको छ । उपन्यासमा प्रयोग भएका लोकप्रचलित भनाइ तथा उखान-टुक्काले ग्रामीण पहाडी अञ्चलविशेषको विशिष्ट भाषिक विशेषतालाई उजागर गर्नुका साथै माभी समुदायको लोकसाहित्यलाई समेत झल्काएको छ ।

छैटौँ परिच्छेद

सारांश र निष्कर्ष

६.१ सारांश

‘रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकता’ शीर्षक रहेको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध छवटा परिच्छेदमा विभाजित छ । यसको पहिलो परिच्छेदमा ‘शोधपरिचय’ दिइएको छ र यसअन्तर्गत प्रस्तुत शोधको विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता, शोधको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन र शोधविधि, शोधप्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यसले प्रस्तुत शोधकार्यको परिचय अवगत गराएको छ ।

शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेदमा आञ्चलिक उपन्यासको सिद्धान्त र विश्लेषणका आधार प्रस्तुत गरिएको छ । यसअन्तर्गत आञ्चलिक उपन्यासको परिचय, आञ्चलिक उपन्यासका तत्त्व, आञ्चलिक उपन्यासको वर्गीकरण तथा उपन्यास विश्लेषणका आधार उपशीर्षकहरू दिई आञ्चलिक उपन्यासको सैद्धान्तिक स्वरूप र उपन्यास विश्लेषणका आधारहरूको चिनारी गराइएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको तेस्रो परिच्छेदमा ‘रमेश विकलका उपन्यासमा प्राकृतिक आञ्चलिकता’ शीर्षकअन्तर्गत भूगोल तथा प्रकृतिका कोणबाट *सुनौली* र *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासको प्राकृतिक आञ्चलिकताको विश्लेषण गरिएको छ । *सुनौली* उपन्यास केही मात्रामा ग्रामीण पहाडी कथाञ्चल र केही मात्रामा सहरी कथाञ्चलसँग सम्बन्धित रहेकाले यसमा अञ्चलविशेषको प्राकृतिक आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गर्नका लागि सिन्धुपाल्चोकको ग्रामीण पहाडी अञ्चलको वनजङ्गल उकालो, ओरालो, नदीको बगर, खोला, हिमालका दृश्य, पँधेरो, रातामाटेको उकालो, देउपुर र नाल्दुमको डाँडो, गोरेटो, भीरपाखा, यहाँको मौसम, बिहान, दिउँसो, साँझ, रातीको प्राकृतिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ भने काठमाडौँ सहरी अञ्चलको कालोपत्रे सडक, अस्पताल, बसपार्क, बिजुलीबत्ती, नाचघर, होटलहरू, महलहरू तथा यहाँको प्राकृतिक वातावरणको चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासमा भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रणले स्थानीय आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गर्नुभन्दा पनि आञ्चलिकतालाई संस्पर्श मात्र गरेको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा अञ्चलविशेषको स्थानीय भूगोल तथा प्रकृतिको सशक्त तथा जीवन्त चित्रण गरिएको छ । यसमा भूगोल तथा प्रकृतिलाई आञ्चलिकताको अनिवार्य तत्त्वका रूपमा उपस्थापन गरिएको छ जसले गर्दा यस उपन्यासमा प्राकृतिक आञ्चलिकताको अभिव्यक्ति भएको छ । यस उपन्यासमा प्राकृतिक आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गर्नका लागि सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भएर बग्ने इन्द्रावती नदी किनारका गाउँको ग्रामीण पहाडी अञ्चलको भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रण गरिएको छ । यसमा इन्द्रावती नदीका विविध रूपहरू, बगर, खोला, वनजङ्गल, यहाँको हावापानी, मौसम, भूगोल तथा प्रकृतिका कारण उत्पन्न समस्या, मौसममा आएको परिवर्तन, स्थानीय जनजीवनमा पारेको भोकमरी तथा महामारी, विभिन्न ऋतुअनुसारको प्राकृतिक वातावरणको चित्रण गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको चौथो परिच्छेदमा 'रमेश विकलका उपन्यासमा सांस्कृतिक आञ्चलिकता' शीर्षकअन्तर्गत सुनौली उपन्यासमा चाडपर्व र मेला/जात्रा, वेशभूषा तथा पहिरन, जीवनचर्या तथा दिनचर्या, आवास तथा रहनसहन, लोकतत्त्वका कोणबाट र अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा जाति समाज तथा समुदाय, चाडपर्व र मेला/जात्रा, वेशभूषा तथा पहिरन, जीवनचर्या तथा दिनचर्या, खानपान, आवास तथा रहनसहन, संस्कार, लोकतत्त्वका कोणबाट सांस्कृतिक आञ्चलिकताको निरूपण गरिएको छ । सुनौली उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी र सहरी अञ्चलका केही सांस्कृतिक विशेषताहरूको चित्रण गरिएको छ । यसमा ग्रामीण पहाडी संस्कृतिका रूपमा इन्द्रावती नदी छेउछाउका बासिन्दाको र सहरी अञ्चलका रूपमा काठमाडौँको अभिजातवर्गीय र राणा खानदान तथा मध्यमवर्गीयहरूको केही मात्रामा चाडपर्व, मेला/जात्रा, वेशभूषा, पहिरन, जीवनचर्या तथा दिनचर्या, जीवनपद्धति, लोकजीवन, आवास, रहनसहन, सत्कार, खानपान, लोकविश्वास, मनोरञ्जन, राणाकालीन संस्कृति, संस्कार, सहरको विकृति तथा विसङ्गतिको उद्घाटन गरिएको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा इन्द्रावती नदी किनारका गाउँमा बसोवास गर्ने माभी जाति तथा समुदायका चाडपर्व, मेला/जात्रा, खानपान, पेसा, आवास, रहनसहन, दिनचर्या, परम्परा, वेशभूषा तथा पहिरन, प्रेम, विवाह संस्कार, मृत्युसंस्कार, माभीहरूको सोझोपन, माभीयुवाहरूको विकृति, लोकविश्वास, लोकतत्त्वको यथार्थ चित्रण गरिएको छ ।

माभी जातिका मुख्यमुख्य सांस्कृतिक विशिष्टताको यथार्थ चित्रणले यस उपन्यासमा स्थानीय सांस्कृतिक आञ्चलिकताको अनुभूति गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको पाँचौँ परिच्छेद 'रमेश विकलका उपन्यासमा भाषिक आञ्चलिकता' शीर्षकअन्तर्गत भाषाप्रयोगका परिप्रेक्ष्यमा *सुनौली* र *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासको भाषिक आञ्चलिकतालाई पर्गेल्ने कार्य गरिएको छ । *सुनौली* उपन्यासमा बढी मात्रामा मानक भाषा र केही मात्रामा स्थानीय कथ्य भाषा, स्थानीय कथ्य शब्द, अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस उपन्यासमा पात्रहरूले प्रयोग गरेको संवादमा अञ्चलविशेषको स्थानीय भाषा, स्थानीय कथ्य शब्द, लोकप्रचलित भनाइ, उखान-टुक्का, थेगो, अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषाको प्रयोग पाइन्छ । ग्रामीण पात्रले प्रयोग गरेका संवादमा स्थानीय भाषा, स्थानीय कथ्य शब्दको प्रयोग पाइन्छ भने सहरिया अभिजात तथा मध्यम वर्गका पात्रले प्रयोग गरेका संवादमा अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषा र अङ्ग्रेजी शब्दको प्रस्तुति पाइन्छ । यस उपन्यासमा बढी मात्रामा वर्णनात्मक शैलीको र केही मात्रामा पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यास माभी जाति तथा समुदायसँग सम्बन्धित भएकोले यसमा केही मात्रामा माभी भाषा तथा शब्दको प्रयोग पाइन्छ भने बढी मात्रामा मानक नेपाली भाषाकै प्रस्तुति पाइन्छ । यसमा पात्रहरूको संवादमा माभी भाषाकै प्रयोग नगरिए पनि स्थानीय भाषा तथा कथ्य भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलको स्थानीय भाषा तथा कथ्य भाषाको तुलनामा मानक नेपाली भाषाको बढी मात्रामा प्रयोग पाइन्छ । यसमा कतिपय ठाउँमा गालीका शब्दको प्रयोग, विचलनयुक्त मानक भाषाको प्रयोग पनि पाइन्छ । भाषाका माध्यमले अञ्चलविशेषका आञ्चलिक विशेषतालाई समेट्न यो उपन्यास सफल रहेको पाइन्छ । यस उपन्यासमा भाषिक आञ्चलिकताको प्रामाणिकता, स्वाभाविकता, यथार्थबोधका लागि स्थानीय कथ्य भाषा, माभी भाषाका शब्द, गालीका शब्द, उखान-टुक्काको प्रयोग गरिएको हो । यस उपन्यासमा पनि बढी मात्रामा वर्णनात्मक शैलीको र केही मात्रामा पूर्वदीप्ति शैलीको प्रयोग पाइन्छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको छैटौँ परिच्छेद 'सारांश तथा निष्कर्ष' शीर्षकअन्तर्गत शोधप्रबन्धको सार प्रस्तुत गरिएको छ । रमेश विकलको *सुनौली* उपन्यासमा

आञ्चलिकताका विशेषताहरू न्यून मात्रामा समाहित भएका छन् भने *अविरल बग्दछ* इन्द्रावती उपन्यासमा आञ्चलिकताका अभिलक्षणहरू यत्रतत्र देखिन्छन् ।

६.२ निष्कर्ष एवम् प्राप्ति

सुनौली उपन्यासले पञ्चायतकालीन समयको इन्द्रावती नदी किनारको ग्रामीण पहाडी र काठमाडौँको सहरी अञ्चलको भूगोल, प्रकृति, संस्कृति, इतिहास, राजनीति, मनोवृत्तिलाई प्रस्तुत गरेको छ । यो उपन्यास आंशिक रूपमा अञ्चलविशेषमा केन्द्रित भएको छ । यसको मुख्य विषय अञ्चल नभए सामाजिक आर्थिक अवस्था तथा सहरको विकृति र विसङ्गतिको चित्रण हो । यसैको पृष्ठभूमिमा अञ्चलविशेषका केही विशेषतालाई उजागर गरिएको छ । यस उपन्यासमा आञ्चलिक उपन्यासका सम्पूर्ण विशेषताको चित्रण तथा वर्णन नभएर केही अभिलक्षणका रूपमा भौगोलिक, प्राकृतिक सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, भाषिक आदि विशेषताको चित्रण गरिएको छ । यसमा भूगोल, प्रकृति, संस्कृति, भाषा, राजनीति, इतिहास, मनोवृत्तिहरू आञ्चलिक तत्वका रूपमा नआई स्थानीय रङ तथा आञ्चलिकताको संस्पर्शका रूपमा आएका छन् ।

सुनौली उपन्यासमा सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भएर बग्ने इन्द्रावती नदी किनारको वनजङ्गल, खोलानाला, बगर गोरेटो, पँधेरो, उकालो, ओरालो, भीरपाखा, डाँडा, यहाँको मौसम, हावापानी, मौसमअनुसारको बिहान, दिउँसो, साँझ, रातीको समयको दृश्यको चित्रणले प्राकृतिक आञ्चलिकतालाई अभिव्यक्त गरेको छ । यस उपन्यासले काठमाडौँका विभिन्न स्थान (सहिदगोट, पुरानो बसपार्क, जमल, सुन्धारा, सङ्कटा, टेबहाल, कालोपत्रे सडक, अस्पताल, नाचघर), काठमाडौँको सडकमा पानी जमेको, रात्रिकालीन समयका आकाशमा देखिने ताराहरूको दृश्य, तुषारो, फूलबारीले सहरी भूगोल तथा प्रकृतिलाई जनाएको छ ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासले सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भएर बहने इन्द्रावती नदी किनारका माझी गाउँलाई कथाञ्चलका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यसले अञ्चलविशेषको पञ्चायतकालीन समयको भौगोलिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक, ऐतिहासिक अवस्थालाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरेको छ । इन्द्रावती नदी आसपासको सेरोफेरोलाई सिङ्गो नायकत्व प्रदान गरी अञ्चलविशेषको विशिष्टतालाई समेटेर लेखिएको उपन्यास हो ।

अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यास इन्द्रावती नदी किनारको ग्रामीण पहाडी भूगोल तथा प्रकृतिमा केन्द्रित रहेको छ । भौगोलिक परिवेशका रूपमा यस उपन्यासले स्थानीय अञ्चलको इन्द्रावती नदी, इन्द्रावती नदीको विशाल बगर, वनजङ्गल, गोरेटो, भीरपाखा, भञ्ज्याङ, थुम्का, डाँडा, यहाँको भौगोलिक समस्या, भौगोलिक विकटतालाई समेटेको छ । प्राकृतिक परिवेशका रूपमा यस उपन्यासले ग्रामीण पहाडी अञ्चलका नदी, खोला, वनजङ्गल, पशुपंक्षी, मौसम, हावापानी, इन्द्रावती नदीको विविध रूप र अवस्था (शान्त रूप, रौद्र रूप, नदीको प्रवाह, सुस्केरा, छाल, भङ्गालो, भेल) विभिन्न ऋतुअनुसार प्रकृतिमा आएको परिवर्तन र यसले जनजीवनमा पारेको प्रभाव तथा मौसममा आएको परिवर्तनले यहाँ सिर्जना गरेको भोकमरी र विपत्ति जस्ता प्राकृतिक समस्याको चित्रण गरेको छ ।

सुनौली उपन्यासमा सांस्कृतिक आञ्चलिकतालाई प्रस्तुत गर्नका लागि ग्रामीण पहाडी र सहरी कथाञ्चलको विशिष्ट सांस्कृतिलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । यस उपन्यासले ग्रामीण पहाडी र सहरी कथाञ्चलका वेशभूषा, पहिरन, मेला/जात्रा, जीवनपद्धति, आवास, रहनसहन, सत्कार, खानपान, लोकविश्वास, मनोरञ्जन, राणाकालीन संस्कृति तथा संस्कार, सहरको विकृति तथा विसङ्गति जस्ता विशिष्ट सांस्कृतिक विशिष्टताहरूको उद्घाटन गरिएको छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासले इन्द्रावती नदी किनारका माझी जाति तथा समुदायको सांस्कृतिक विशेषतालाई अभिव्यक्त गरेको छ । यसले इन्द्रावती नदी किनारको वर्गीय समाज, वर्गसङ्घर्ष, माझी जाति तथा समुदायको चाडपर्व, मेला/जात्रा, खानपान, रहनसहन, आनीबानी, आवास, दिनचर्या, विवाहसंस्कार, मृत्युसंस्कार, माझीहरूको सोभोपन, माझी युवाहरूमा आएको विकृतिलाई यथार्थ रूपमा उद्घाटन गरेको छ ।

सुनौली उपन्यासमा स्थानीय भाषाको प्रस्तुतिभन्दा पनि मानक नेपाली भाषाको प्रस्तुति धेरै मात्रामा रहेको छ । यसमा पात्रले प्रयोग गरेको संवादमा केही स्थानीय भाषा तथा कथ्य भाषाको, अङ्ग्रेजी कोड मिश्रित भाषा तथा अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग पाइन्छ । यसले समाजभाषिक स्थितिलाई उजागर गरेको छ । यसमा प्रयोग भएका लोकप्रचलित कथ्य भनाइ, स्थानीय कथ्य भाषा र उखान-टुक्काहरूले अञ्चलविशेषको भाषिक विशेषतालाई समेटेको पाइन्छ । अविरल बग्दछ इन्द्रावती उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी कथाञ्चलको स्थानीय भाषा तथा कथ्य भाषाको तुलनामा मानक नेपाली भाषाको प्रस्तुति बढी पाइन्छ । उपन्यासभित्र कतिपय ठाउँमा माझी समुदायको स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोग, स्थानीय

शब्द, गालीका शब्दहरूको प्रयोग पाइन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त अञ्चलविशेषका स्थानीय कथ्य भाषाको प्रयोगले उपन्यासको भाषिक आञ्चलिकतालाई सशक्त र जीवन्त बनाएको छ । स्थानीय लोकप्रचलित भनाइ तथा उखान-टुक्काको प्रयोगले उपन्यासमा विशेष आकर्षण थपिएको छ । त्यसैले आञ्चलिक उपन्यासका क्षेत्रमा यस उपन्यासको विशिष्ट योगदान रहेको छ ।

समग्रमा रमेश विकलका उपन्यासमा ग्रामीण पहाडी भूगोल तथा प्रकृतिको चित्रणका माध्यमबाट प्राकृतिक आञ्चलिकतालाई ग्रहण गरिएको पाइन्छ । चरित्रसापेक्ष र यथार्थ वर्णनले भौगोलिक र प्राकृतिक आञ्चलिकताको जीवन्त चित्र प्रस्तुत गरेको छ । संस्कार तथा लोकजीवनको चित्रणसँगै उनका उपन्यासमा आञ्चलिकताका अभिलक्षणहरू मुखर भएका छन् । रमेश विकलका उपन्यासमा तामाङ, माझी र दनुवार समुदायमा प्रचलित भाषाको स्थानीय रूपको प्रयोगले स्थानीय मौलिक पहिचानलाई उजागर गरेको पाइन्छ । यस प्रकारको प्रयोगले अन्ततः आञ्चलिक भाषिक विशिष्टताकै पक्षपोषण गरेको छ ।

रमेश विकलका उपन्यासमा कथाञ्चलको भू-प्राकृतिक संरचनाको चिनारी प्रस्तुत गरी त्यसले त्यहाँका बासिन्दाहरूलाई पारेको प्रभावको चित्रण गरिएको छ । विकलका आञ्चलिक उपन्यासमा स्थानिक परिवेशका रीतिस्थिति, आचरण, व्यवहार र जीवनशैलीको चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइन्छ । कथाञ्चलका संस्कार, संस्कृति, वेशभूषा, खानपान र चालचलनहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको छ । ग्रामीण एवम् सहरी परिवेश र सीमान्तकृत वर्गका पात्रहरू, तिनले बोल्ने भाषा, भाषिका आदिको जीवन्त चित्र उतारिएको छ । वस्तुविन्यास र घटनावर्णन, पात्रविधान र नामकरण आदि पक्षहरू उपन्यासको आञ्चलिकताका साक्ष्य बनेर प्रस्तुत भएका छन् । यी कुराहरू तुलनात्मक रूपमा *अविरल बग्दछ इन्द्रावती* उपन्यासमा बढी मुखर भएको देखिन्छ । यो नेपाली आञ्चलिक उपन्यासलाई उपन्यासकार रमेश विकलले दिएको विशिष्ट योगदान त हुँदै हो । यसका साथसाथै नेपाली उपन्यास क्षेत्रकै निम्ति यो महत्त्वपूर्ण सम्प्राप्ति हो ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

- अवस्थी, महादेव (२०५६), 'खैरिनीघाट उपन्यासको आञ्चलिकता', *गरिमा* (१७/८, साउन), पृ. ३०-३५ ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई, बद्रीविशाल (२०७०), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि. ।
- आप्टे, वामन शिवराम (इ. १९९९), *संस्कृत हिन्दी कोश*, दिल्ली : भारतीय विद्या प्रकाशन ।
- इन्साइक्लोपेडिया अफ सोसल साइन्सेज* (इ. १९६३), भाग १३, न्यूयोर्क : द म्याकमिलन कम्पनी ।
- ओनिअन्स, सी. टी. (इ. १९६४), *द अक्सफोर्ड युनिभर्सल डिक्सनरी अन हिस्टोरिकल प्रिन्सिपल्स* (तेस्रो संस्क.), लन्डन : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- चैतन्य (२०६७), 'अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा प्रतिबिम्बित सामाजिक यथार्थ', *रमेश विकल बिम्ब एक प्रतिबिम्ब अनेक*, काठमाडौं : रमेश विकल साहित्य प्रतिष्ठान, (पृ. २२८-२३५) ।
- जैन, नगीना (इ. १९७६), *आञ्चलिकता और हिन्दी उपन्यास*. नयाँ दिल्ली : अक्षर प्रकाशन ।
- ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०६७), 'अविरल बग्दछ इन्द्रावतीमा नेपाली समाजको वर्गीय अन्तर्विरोध र वर्गद्वन्द्व', *रमेश विकल बिम्ब एक प्रतिबिम्ब अनेक*, काठमाडौं : रमेश विकल साहित्य प्रतिष्ठान, (पृ. २८१-२९८) ।
- डोगरा, उषा (इ. १९८४), *हिन्दी के आञ्चलिक उपन्यासों का लोकतात्विक विमर्श*, कानपुर : अनुभव प्रकाशन ।
- थ्राल र अन्य (इ. १९६६), *इन्साइक्लोपिडिया अमेरिकाना* (भाग १७), न्यूयोर्क : अमेरिकन कर्पोरेसन ।
- दाहाल, राजकुमारी (इ. २००२), 'नेपाली आञ्चलिक उपन्यासको विश्लेषणात्मक मूल्याङ्कन', अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, दार्जिलिङ ।

- नगेन्द्र (इ. १९८१), *भारतीय साहित्य कोश*, दिल्ली : नेशनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- पाण्डेय, इन्दुप्रकाश (इ. १९७९), *हिन्दी के आञ्चलिक उपन्यासों में जीवनसत्य*, नयाँ दिल्ली : नेशनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- पाण्डेय, मैनेजर (इ. २००६), *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका* (तेस्रो संस्क.), हरियाणा : साहित्य अकादमी ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०६९), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, भोलानाथ (२०६४), 'आधुनिक नेपाली सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको पात्रविधान', अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा समाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रि.वि, कीर्तिपुर ।
- पौडेल, हीरामणि शर्मा (२०६७), 'निरन्तर गतिशीलता : अविरल बग्दछ इन्द्रावतीको जीवनदर्शन', *रमेश विकल बिम्ब एक प्रतिबिम्ब अनेक*, काठमाडौं : रमेश विकल साहित्य प्रतिष्ठान (पृ. २३६-२४८) ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०४३), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*, दो. संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, ईश्वर (२०४२) 'नेपाली आञ्चलिक उपन्यास औ यहाँदेखि त्यहाँसम्म' ध.च. गोतामे, *यहाँदेखि त्यहाँसम्म*, पृ. क-ब ।
- बराल, ऋषिराज (२०४५), 'आञ्चलिकता र नेपाली उपन्यास', *बृहत् नेपाली समालोचना*, (सम्पा.) शिव प्रधान, सिक्किम : गान्तोक प्रकाशन, पृ. ४०४-४१४ ।
- बराल, ऋषिराज (२०५४), 'आञ्चलिकता, स्थानीय रङ्ग र नेपाली उपन्यास', *मिमिरे* (वर्ष २३/अङ्क ७, कार्तिक) पृ. ३९-५४ ।
- बराल, ऋषिराज (२०५६), *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज (२०६४), *साहित्य र समाज*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०५६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*, ललितपुर :
साभा प्रकाशन ।

बान्दिवडेकर, चन्द्रकान्त (इ. १९९३), *उपन्यास : स्थिति और गति*, नयाँ दिल्ली : वाणी
प्रकाशन ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६४), *ध.च. गोतामेको उपन्यासकारिता*, काठमाडौं : हजुरको
प्रकाशन ।

मिश्र, अरूणकुमार (इ. २००२), 'नागार्जुन के उपन्यासों मे आञ्चलिकता एवं व्यापकता के
तत्त्व', अप्रकाशित डी. फिल्. शोधप्रबन्ध, इलाहाबाद : इलाहाबाद विश्वविद्यालय, ।

मिश्र, भगीरथ (इ. १९९७), *काव्यशास्त्र* (बाह्रौं संस्क.), वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

मिश्र, रामदरश (इ. १९८२), *हिन्दी उपन्यास : एक अन्तर्यात्रा*, (दोस्रो संस्क.), नयाँ दिल्ली :
राजकमल प्रकाशन ।

मिश्र, रामदरश र गुप्त, ज्ञानचन्द्र, (सम्पा.) (इ. १९९९), *हिन्दी के आञ्चलिक उपन्यास*,
दरियागन्ज : नमन प्रकाशन ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०५०), *नेपाली उपन्यासका आधारहरू*, दो. संस्क., ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

राकेश, रामदयाल (२०५५), 'आञ्चलिकता' *नेपाली साहित्यकोश*, सम्पा., ईश्वर बराल र
अन्य, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

विकल, रमेश (२०३१), *सुनौली*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

विकल, रमेश (२०४०), *अविरल बग्दछ इन्द्रावती*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शम्भुनाथ (इ. २०००), *संस्कृति की उत्तर कथा*, नयाँ दिल्ली : वाणी प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०६८), 'नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिकता', *समकालीन साहित्य* (अङ्क १, पूर्णाङ्क ६७, माघ-फागुन-चैत), पृ. ५४-६० ।

'श्रमिक', सुवेदी, धनप्रसाद (२०६७), 'रमेश विकलका उपन्यासमा आञ्चलिकता', रमेश विकल बिम्ब एक प्रतिबिम्ब अनेक, काठमाडौं : रमेश विकल साहित्य प्रतिष्ठान (पृ.३२६-३३१) ।

श्रेष्ठ, दिल (इ. २००१), *आञ्चलिकता अनि नेपाली केही उपन्यासहरू*, दार्जिलिङ : श्याम प्रकाशन ।

सिप्ले, जोसेफ टी. (इ. १९७०), *डिक्सनरी अफ वर्ल्ड लिटरेरी टर्म्स* (तेस्रो संस्क.), न्यूयोर्क : फिलोसोफिकल लाइब्रेरी ।

सुवेदी, धनप्रसाद (२०५६), *नेपाली उपन्यासमा आञ्चलिकता*, खोटाङ : यादेवी ढकाल ।

सुवेदी, धनप्रसाद (२०६८), 'नेपाली आञ्चलिक उपन्यासका प्रवृत्ति', अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रि.वि, कीर्तिपुर ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), *नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति*, (दो.संस्क.), ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

सुवेदी, धनप्रसाद (२०६७), 'सुनौली उपन्यास र रमेश विकलको औपन्यासिक प्राप्ति', *रमेश विकल बिम्ब एक प्रतिबिम्ब अनेक*, काठमाडौं : रमेश विकल साहित्य प्रतिष्ठान (पृ. २१८-२२७) ।

हर्नबी, ए. एस. (इ. १९९०), *अक्सफोर्ड एडभान्स लर्नर्स डिक्सनरी अफ करेण्ट इङ्लिस*, (तेस्रो संस्क.), लण्डन : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

हार्ट, जेम्स डि. (इ. १९५६), *द अक्सफोर्ड क्याम्पेनियन टु अमेरिकन लिटरेचर* (तेस्रो संस्क.), न्यूयोर्क : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।